

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

2-ге видання,
виправлене та доповнене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2009

УДК 2(075.8)
ББК 86.2я73
Р 36

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-2315 від 24.10. 2005 р.)*

Рецензенти:

Р. О. Додонов – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії (Донецький національний технічний університет);

В. Є. Єленський – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник (Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України);

В. І. Лубський – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри релігієзнавства (Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка)

За редакцією:

Л. І. Мозгового, кандидат філософських наук, професор-завідувач кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук (Слов'янський державний педагогічний університет);

О. В. Бучми, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник (Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України)

Колектив авторів:

А. М. Колодний, Л. О. Филипович, В. М. Скиртчач, Л. І. Мозговий, О. Л. Творіна, О. Л. Мозговий, О. Г. Алієва, Д. Е. Муза, О. В. Романько, Г. Д. Омеласнко, Г. О. Зубань, О. В. Бучма, Л. В. Абизова, С. В. Полуденко, О. О. Соколова, Е. Б. Творін, Г. О. Дьяковська

Релігієзнавство: Навчальний посібник. 2-ге вид. / За ред. Мозгово-
Р 36 го Л. І., Бучми О. В. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 264 с.

ISBN 978-966-364-955-9

Навчальний посібник містить теоретичний матеріал з 16 тем курсу «Релігієзнавство», поданий за модульним принципом організації навчального процесу, теми рефератів, список рекомендованої літератури та питання для іспитів і заліків.

Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів, а також на всіх, хто цікавиться релігієзнавчою тематикою.

УДК 2(075.8)
ББК 86.2я73

ISBN 978-966-364-955-9

© Колодний А. М., Скиртчач В. М.,
Мозговий Л. І. та ін., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
----------------	---

МОДУЛЬ 1

Розділ I. ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА	7
---	----------

<i>Тема 1. Основи теорії релігії.....</i>	<i>9</i>
<i>Тема 2. Первісні форми релігії.....</i>	<i>32</i>
<i>Тема 3. Етнічні релігії.....</i>	<i>44</i>
<i>Тема 4. Буддизм як світова релігія.....</i>	<i>54</i>
<i>Тема 5. Іслам як світова релігія.....</i>	<i>70</i>
<i>Перший проміжний контроль.....</i>	<i>83</i>

МОДУЛЬ 2

Розділ II. ХРИСТІЯНСТВО ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ ТА ЙОГО РОЛЬ В ІСТОРІЇ І СЬОГОДЕННІ.....	95
--	-----------

<i>Тема 6. Християнство: загальна характеристика.....</i>	<i>97</i>
<i>Тема 7. Православ'я.....</i>	<i>104</i>
<i>Тема 8. Католицизм.....</i>	<i>113</i>
<i>Тема 9. Протестантизм.....</i>	<i>120</i>
<i>Тема 10. Релігія і церква в Україні сьогодні.....</i>	<i>132</i>
<i>Другий проміжний контроль.....</i>	<i>144</i>

МОДУЛЬ 3

Розділ III. РЕЛІГІЯ ТА ІНШІ ВИЯВИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ.....	155
---	------------

<i>Тема 11. Суспільство, релігія і право: функціональна взаємодія в сучасній Україні.....</i>	<i>157</i>
<i>Тема 12. Релігія та мораль.....</i>	<i>176</i>
<i>Тема 13. Наука та релігія.....</i>	<i>186</i>
<i>Тема 14. Містицизм як духовно-релігійний феномен. Давні містерії і таємні спілки.....</i>	<i>199</i>
<i>Тема 15. Вільнодумство в історії духовної культури.....</i>	<i>225</i>
<i>Тема 16. Сучасні нетрадиційні релігії.....</i>	<i>236</i>
<i>Третій проміжний контроль.....</i>	<i>253</i>

ПЕРЕДМОВА

Грунтовне вивчення релігії — чи не найстарішої з-поміж форм суспільної свідомості — є актуальною потребою в сучасному плюралістичному світі. Нідерландський філософ Бенедикт Спіноза зараховував до основних природних прав людини, поряд з правом на життя та власність, ще й право на свободу совісті та свободу думки. У сучасному глобалізованому світі інтеграційних процесів, усвідомлення планетарної взаємозалежності всіх суб'єктів суспільної комунікації та з огляду на пошук універсальної етики загальнолюдського спілкування великої ваги набувають повага до людської гідності, її національно-культурних особливостей та особливо релігійних переконань — однієї з найбільш тонких та вразливих сфер духовного життя людини.

В той же час такий екзистенційний стан людського буття у світі, як «віра» (лат. — *credo*), цілком обґрунтовано можна вважати формою не тільки духовного, а й духовно-інтелектуального самоствердження особистості. «Знання — віра» — саме так був витлумачений багатьма вченими на сучасному етапі наукового розвитку людства відомий вислів Ф. Бекона «Знання — сила». Істина перестає бути «двоїстою», розщепленою й суперечливою і постає, можливо, вперше з часів Стародавнього світу єдиною в людській свідомості.

Освітній курс «Релігієзнавство» викладений в посібнику з урахуванням тісного взаємозв'язку самої дисципліни та її предмета вивчення з такими суспільствознавчими дисциплінами, як «Соціологія», «Політологія», «Соціальна психологія», «Етика» та «Естетика» тощо — всі вони мають справу з виявами, функціонуванням, станами людської свідомості, котра, не в останню чергу, детермінована релігійною вірою суб'єкта мислення. А мотиви

ваційна сфера особистості в умовах соціуму тісно пов'язана з її приналежністю до тієї чи іншої церкви, віросповідання, деномінації.

Не варто також забувати про те, що в сучасному українському суспільстві ведеться жвава дискусія на предмет розробки курсу релігійної етики та його викладання в загальноосвітніх навчальних закладах. Сам факт такої дискусії та відповідні апробації згаданого курсу в окремих школах свідчать про визнання суспільством ролі релігії у формуванні соціалізованого індивіда — особистості.

У навчальному посібнику «Релігієзнавство», підготовленому викладачами і співробітниками кафедри філософії, соціології і права Слов'янського державного педагогічного університету та провідними спеціалістами інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, подається поширений тематичний спосіб компонування матеріалу, в якому змістовну частину автори намагалися зробити достатньо фундаментальною, логічно завершеною, спираючись на першоджерела та сучасну релігієзнавчу літературу. До кожної теми додаються контрольні запитання та завдання для перевірки знань студентів, а також список рекомендованої літератури, в якому міститься велика кількість навчальних, наукових та інших видань.

Увесь курс поділяється на три модулі, в кожному з яких даються три-чотири теми навчальної програми курсу. Посібник побудований так, щоб сприйняття і відтворення навчального матеріалу відбувалося зрозумілим способом. Запропонована система перевірки знань дозволяє не тільки їх засвоювати, а й надає студентам можливості для творчого самовираження через виконання практичних завдань, відповіді на тести, написання рефератів тощо.

З огляду на викладені міркування, студент у ході ознайомлення з курсом має не тільки оволодіти основними розділами знань, які охоплюють історію релігії, сучасний аналіз релігійних вірувань та інституцій, роль, структуру та функції релігії у суспільстві, а й отримати можливість через набуті знання та вміння реалізувати свій творчий потенціал, сформуватися як особистість, котра виявлятиме повагу до різних релігійних учень, вірувань та організацій, буде релігійно толерантною людиною, налаштованою на конструктивний пошук взаєморозуміння та взаємоповаги з іншими людьми, в кожній з яких в першу чергу бачитиме й поважатиме унікальну і неповторну особистість.

Посібник підготували: Передмова — канд. філос. наук, проф. Мозговий Л. І.; **Тема 1.** — канд. філос. наук, доц. Скиртач В. М.;

Тема 2 — канд. філос. наук, проф. Мозговий Л. І., доц. Творіна О. Л.; **Тема 3** — д-р філос. наук, проф., заст. Директора — керівник Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України Колодний А. М., д-р філос. наук, проф. зав. відділу релігієзнавства Филипович Л. О.; **Тема 4** — канд. філос. наук, проф. Мозговий Л. І., ст. викл. Творін Е. Б.; **Тема 5** — канд. філос. наук, доц. Алієва О. Г.; **Тема 6, 7** — канд. філос. наук, доц. к-ри філософії Донецького національного технічного університету Муза Д. Є.; **Тема 8** — ст. викл. Романько О. В., канд. філос. наук, доц. Омелаєнко Г. Д.; **Тема 9, 12** — Мозговий Л. І., асист. Соколова О. О.; **Тема 10** — канд. філос. наук, доц. Мозговий О. Л., асист. Дьяковська Г. О.; **Тема 11** — канд. філос. наук, ст. наук. співроб. Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України Бучма О. В.; **Тема 13** — Мозговий Л. І., асист. Соколова О. О.; **Тема 14** — канд. філос. наук, проф. Мозговий Л. І., канд. філос. наук, доц. Зубань Г. О.; **Тема 15** — канд. філос. наук, проф. Мозговий Л. І., канд. філос. наук, доц. Абизова Л. В.; **Тема 16** — канд. філос. наук, доц. Абизова Л. В., канд. істор. наук, доц. Полуденко С. В.

МОДУЛЬ 1

Розділ I. ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНА ҐЕНЕЗА

Тема 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЛІГІЇ

Тема 2. ПЕРВІСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

Тема 3. ЕТНІЧНІ РЕЛІГІЇ

Тема 4. БУДДИЗМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

Тема 5. ІСЛАМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЛІГІЇ

- 1. Релігієзнавство як наука та навчальна дисципліна. Теологічно-філософський, психологічний та соціологічний підходи до дослідження релігії.*
- 2. Елементи та структура релігії.*
- 3. Функції та роль релігії в суспільстві.*

1. Релігієзнавство як наука та навчальна дисципліна. Теологічно-філософський, психологічний та соціологічний підходи до дослідження релігії

Є знання, необхідні спеціалістам для успішної діяльності у певній галузі, але є знання, без яких неможливе становлення людини як особистості, формування її духовної культури. Саме до таких належить релігієзнавство.

Релігієзнавство як комплексна та відносно самостійна галузь знання з'явилася у ХІХ ст., незважаючи на те, що відповідні знання накопичувалися протягом багатьох століть. Воно складалося на межі загальної та соціальної філософії, історії філософії, психології та інших наук. Релігієзнавство вивчає закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігії, її структури та різні компоненти і феномени, як вони поставали в історії суспільства, взаємозв'язок і взаємодію релігії та інших галузей культури. Головним у ньому є філософський зміст, оскільки, по-перше, центральне місце займає розробка універсальних понять і теорій об'єкта, по-друге, дослідження релігії, як правило, спрямоване на філософсько-світоглядні питання про людину, світ, суспільство. В релігієзнавстві існує ціла низка підрозділів, основними з яких є філософія, соціологія, психологія тощо. Філософія розкриває глибинні, сутнісні властивості релігії. Соціологія, психологія,

феноменологія, історія дозволяють побачити, яким чином вона виявляється на різних рівнях, як виражається в різних релігійних феноменах.

У релігієзнавстві розроблено кілька концепцій релігії: теологічна, філософська, соціологічна, психологічна, етнологічна тощо.

Філософські концепції релігії. Вагомий внесок у дослідження феномена релігії зроблений відомим німецьким класичним філософом XIX ст. Г. Гегелем. Одним із вихідних принципів нового осмислення релігії стало його положення про те, що всесвітня історія здійснюється в духовній сфері, в тому сенсі, що субстанціальним тут є «дух та процес його розвитку», а не матеріальна природа. Гегель відзначає, що субстанцією матерії є вага, а субстанцією духу — свобода. Поняття свободи він розкриває через визначення, яке дається її антиподу. Несвобода — це злиття людини з природою, її повна залежність від неї. Чим більше вона перебуває «в безпосередньому та некультурному стані», тим більше її визначають природні імпульси, тим менше вона вільна.

Розглядаючи далі всесвітню історію як прогрес в усвідомленні свободи, а свободу як субстанцію духу, Гегель в цьому саморозкритті духу бачить внутрішню кінцеву мету історії. Таким чином, шлях розвитку свідомості індивіда від несвободи до свободи (який, за Гегелем, безпосередньо пов'язаний з розвитком релігійної свідомості) виявляється внутрішньо необхідним для подолання людиною своєї залежності від домінуючих над нею сил природи.

Релігія, за Гегелем, є однією з форм саморозкриття абсолютного духу, яка проходить такі стадії розвитку:

- безпосередня релігія (примітивна, нижча, несправжня форма релігії, проте елементи вірувань, які виникли тут, отримують подальший розвиток);
- субстанціальні релігії;
- християнство — релігія істини.

Гегель вперше починає застосовувати діалектику єдності протилежностей, які містяться у віронавчальних мотивах і практиці цієї релігії. Зокрема, він зауважує, що християнську релігію то ганили, то прославляли за те, що вона зуміла пристосуватися до самих несхожих звичаїв, до найрізноманітнішого складу і побудови життя. Колискою її стає розбещеність Римської держави, і вона приходить до влади тоді, коли імперія йде назустріч своєму кінцю. Причому непомітно, щоб падіння її було затримане християнською релігією. І саме завдяки цьому вона постає і як релігія надвитончених римлян і греків, і як релігія диких, але вільних ва-

рварів. Вона була і релігією італійських держав у найпрекрасніші часи їх відвертої свободи, і в поміркованих монархіях Європи в Новий час, рівно як і релігією найбільш пригнічених кріпаків та панів: всі ходили в одну церкву.

Іспанці, які йшли за хрестом, знищували цілі людські покоління, англійці, спустошуючи Індію, співали християнські гімни-подяки. В її лоні народились кращі витвори мистецтва, а розвиток наук дорівнював безбожжю.

У будь-якому кліматі розквітало дерево хреста, скрізь воно пускало коріння, скрізь давало плоди. З релігією пов'язували народи радощі життя, а безвихідний смуток знаходив у ній духовний пожиток для себе і виправдання.

Дослідженням релігії займався і німецький філософ Л. Фейєрбах, для якого природа є первинною інстанцією й існує об'єктивно. Поза нею не існує нічого, в тому числі і тих вищих істот, які релігійна фантазія ставить понад природою та людиною. Для нього релігія — це дитяча сутність людства. Але дитина розглядає свою сутність як щось стороннє. Людина, оскільки вона є дитиною, об'єктивує себе як іншу людину.

Філософськи осмислюючи природу Бога, Фейєрбах встановлює, що Бог є об'єктивованою сутністю людини, яка протягом тривалого процесу абстрагування фантастично осмислювалася як інший об'єкт, інша істота, яка стоїть над ним. Бог людини такий, як і її власні думки та прагнення. Про людину ми можемо судити по Богу і про Бога по людині. Природа божественного, за Фейєрбахом, — своєрідна сутність людського. Історичний прогрес релігії пов'язаний з тим, що все, що уявлялося більш ранній релігії об'єктивним, тепер здається суб'єктивним, те, що раніше вважалося божественним, тепер вважається людським. Явища дійсності стають об'єктами релігії не через їх адекватне відображення в психіці, а навпаки: — шануються людиною лише настільки, наскільки вони викривляються.

Аналіз релігії, здійснений Юнгом та Фромом, відбувся на межі філософії та психології. Так, аналітична система Юнга розглядає релігійні уявлення як продукти «колективного несвідомого», а останнє — як «базовий релігійний феномен». Колективне несвідоме ідентичне у всіх людей і утворює тим самим загальну основу психічного життя кожного, будучи за своєю природою надособистісним. Зміст колективного несвідомого відкривається людям через архетипи, під якими розуміються форми й образи, колективні за своєю природою, які зустрічаються практично скрізь як складові елементи міфів і є автохтонними індивідуальними продуктами

несвідомого походження. Вони можуть заявляти про себе у фантазії, в художній творчості, медіумічному трансі, містичному досвіді. Для Юнга як психіатра не останню роль відіграє поява архетипів у психічних продуктах патологічного характеру. Архетипи знаменують собою зустріч свідомості з несвідомим, що і є початковим релігійним досвідом та вихідним матеріалом для формування міфів, казок, релігійних вчень і символів. Юнг підкреслює спонтанну активність проявів колективного несвідомого. Вони не створюються індивідами, а нав'язуються їм. Ці вторгнення мають характер нумінозного переживання (поняття нумінозного Юнг запозичує в Рудольфа Отто). Нумінозне охоплює людину і ставить її під свій контроль: вона тут, скоріше, жертва, ніж творець нумінозного. Якою б не була його причина, нумінозне виступає як незалежні від волі суб'єкта умови. Відповідно релігія, за Юнгом, — це, в першу чергу, поняття, що означає особливу настанову свідомості, зміненої досвідом нумінозного. У свою чергу, людина релігійна — це людина, яка бере до уваги і старанно спостерігає певні чинники, які впливають на неї (маються на увазі незалежні від її свідомого наміру чинники психічного життя).

У той же час релігія не тільки служить вираженням подібного досвіду, а й виконує функцію захисту свідомості від цих «динамічних чинників» психічного життя, які не підкоряються свідомій волі індивіда і нерідко деструктивно впливають на свідоме Я. Людині притаманний прихований страх перед невідомими небезпеками душі, і тому існують численні віронавчання і церемонії, мета яких — захиститися від несподіваного, небезпечного, що приховується в несвідомому. Їх захисна функція забезпечується тим, що в міфологіях і віровченнях людина стикається не з безпосереднім досвідом, а з його переробленим матеріалом, тобто має справу не з природними, а культурними символами. Якщо індивідуальний досвід, в якому виникають природні символи, обтяжений випадковими нашаруваннями, ірраціональний і безсистемний, то віровчення являють собою кодифіковані і догматизовані форми первісного релігійного досвіду. Зміст його освячується і зазвичай застигає в жорсткій, часто добре розробленій структурі. Таким чином, догмат зобов'язаний своїм існуванням, з одного боку, так званому безпосередньому досвіду одкровення, а з іншого — співробітництву багатьох розумів, яке не припинялося протягом століть. Культурні символи, «завдяки тисячолітнім зусиллям людського духу», стали основою всеохоплюючої системи думок. Подібні системи складають головні цінності духов-

ної культури людства. До них належать не тільки міфологія і релігійні віровчення; не в останню чергу К. Юнг відносить до них ритуали і релігійні організації. Тому протестантизму, зокрема, закидають те, що, зруйнувавши церкву і редукувавши обрядність, він залишив своїх прихильників беззахисними перед стихією ірраціонального світу психічного життя.

Проте система релігійних символів покликана не тільки захистити індивіда від колективного несвідомого, а й прокласти шлях до нього. Вона відкриває людині шлях до розуміння божественного й одночасно захищає від безпосереднього з ним зіткнення. З точки зору Юнга, оце є значно важливішим для сучасної раціональної людини, яка втратила зв'язок з ірраціональними за своєю природою життєвими основами власної душі. В цьому — привабливаюча сила релігії. Тому релігія належить до вищих і сильніших за впливом цінностей, будь вони позитивними чи негативними. Ставлення до них може бути як довільним, так і мимовільним, тобто ви можете свідомо прийняти ту цінність, якою ви вже одержимі несвідомо. Наділений у вашій системі найбільшою силою чинник — це і є Бог, оскільки Богом завжди називається переважаючий всі інші психологічний чинник.

Юнг намагається дотримуватися нейтральної позиції в питаннях віри і безвір'я, стверджуючи, що психолога цікавить факт існування і закріплення в культурі певних уявлень, а не проблема відповідності цих уявлень деякій дійсності. Наприклад, говорячи про мотив непорочного зачаття, психологія цікавиться винятково фактом наявності такої ідеї; її не хвилює питання істинності чи хибності цієї ідеї в будь-якому іншому сенсі.

«Гуманістичний психоаналіз» філософа, соціолога і психолога Е. Фрома (1900–1980) переосмислює символіку несвідомого, акцентуючи увагу на протиріччях людського існування, конфліктних ситуаціях, викликаних соціокультурними чинниками в суспільстві тотальної відчуженості. Поняття релігії отримує широке тлумачення. Неправомірно зводити релігію тільки до систем, у центрі яких знаходяться Бог і надприродні сили; крім монотеїстичних існувала й існує низка інших релігій. І світські системи, такі як сучасний авторитаризм, психологічно слід віднести до релігійних. Релігію Фром розуміє як будь-яку систему поглядів і дій, якої дотримується якась група людей і яка надає індивіду систему орієнтації та об'єкт поклоніння. Релігійність вбачається в будь-якому служінні ідеалам незалежно від того, поклоняється людина ідолам, богам і святым чи вождям, класу, нації і партії, успіху, багатству і силі. Будь-яка людина є релігійною, а релігія

притаманна всім історичним епохам. Одним з різновидів релігії Фром вважає невроз. Він переінакшує формулу Фрейда, який вважав релігію колективним неврозом, і трактує його як особисту форму релігії, точніше, як регресію до примітивних форм релігії, що перебуває в конфлікті з офіційно визнаними формами релігійної думки.

Фром розрізняє авторитарну і гуманістичну релігії. Авторитарною релігію робить ідея, відповідно до якої людина повинна коритися зовнішній силі, що панує над нею. Головна чеснота такої релігії — слухняність, гріх — непокора. На думку Фрома, підкорення могутній владі є одним із способів, за допомогою якого людина запобігає самотності та власній обмеженості. Через це вона втрачає свою незалежність і цілісність як індивід, але знаходить безпеку і захищеність завдяки силі, яка вселяє страх і благоговіння та частиною якої вона ніби стає. Гуманістична релігія, навпаки, зосереджена на людині та її здібностях, орієнтуючи індивіда на самостійність і віру у власні сили, на реалізацію свого потенціалу. Вона підтверджує цінність людської особистості, право людини на щастя і свободу. Релігійне переживання такої роду релігії є переживанням єдності з усім існуючим, засноване на родинному ставленні до світу, усвідомленому за допомогою мислення і любові. Гуманістична релігія розвиває любов до ближнього і до самого себе та почуття солідарності з усіма живими істотами. Метою людини в такій релігії є досягнення найбільшої сили, а не найбільшого безсилля, чесною — самореалізація, а не покора.

Фром вважає, що релігійний досвід не обов'язково пов'язаний з теїзмом, і ідею Бога розглядає як символічну. Проте безбожництво, з його точки зору, не означає безрелігійність, і власну концепцію психоаналізу він оголошує «новою теологією».

Теологічні концепції релігії. Теологічні інтерпретації спрямовані на те, щоб зрозуміти релігію зсередини, на підставі відповідного релігійного досвіду. Пояснення багато в чому відрізняються, але загальним є уявлення про релігію як зв'язок людини з чимось трансцендентним — Богом, Абсолютом тощо. У християнстві в цілому релігія розуміється як вияв зв'язку між Богом і людиною, проте існують різні підходи до визначення релігії. Так, протестантський теолог та філософ Р. Отто вважав, що релігія — це переживання святого, її предметом є нумізне, тобто сила, яка виходить з Божественного. Святе викликає подвійне почуття. З одного боку, воно викликає благочестивий страх і трепет. Людина відчуває присутність істоти, яка принципово протиставлена їй.

З іншого боку, святе постає як таке, що захоплює, засліплює, одухотворяє людину. Переживання святого задане людині апріорно, певною мірою вона здатна до сприйняття цього переживання. Поняття святого є основою створення загальної категоріальної системи, через яку може бути висвітлена вся релігія.

П. Бергер, євангелічний теолог, та німецький феноменолог Т. Лукман аналізують релігію з позиції феноменології. Їхня увага зосереджена на вивченні дотеоретичного знання, з яким люди мають справу у повсякденному житті. Культура життєво необхідна людині, оскільки вона конститує сенси і тим самим забезпечує можливість орієнтації в світі. Потреба в сенсопокладанні особливо відчутна в проблематичних ситуаціях. Спостереження смерті іншого й пов'язані з цим уявлення власної загибелі, досвід несвідомого, незадоволеність світом, як вона існує в повсякденному сприйнятті, і таке інше створюють відчуття хаосу, страждання і страху. Стабілізація світу не може здійснюватися у незмінних випадковостях повсякденного життя. Ці автори вважають, що дійсну стабільність може забезпечити тільки релігія. В утворенні життєвого світу людини релігія відіграє головну роль, оскільки їй як сенсопокладаючій інстанції підкорені всі інші способи надання сенсу. Центральною категорією тут є категорія трансцендентування, яка розуміється як вихід людини за межі її як біологічної істоти, як процес конструювання смислового універсуму. Релігія, за Лукманом, є продуктивною силою здатності людини до трансцендентування, через яку світогляд, який склався історично, отримує внутрішню суб'єктивну форму. Релігія є необхідним компонентом становлення людини, оскільки її значення полягає в наданні змісту й покладанні цінності існуванню людини.

Психологічні концепції релігії. Австрійський психолог, невропатолог і психіатр З. Фрейд (1856–1939) застосував принципи заснованого ним психоаналізу до дослідження релігії. На його думку, основу психіки індивіда складає несвідоме — «Id» («Воно»), що є психічним представником «первинних потягів» — природного біологічного начала: потяг до життя — сексуальні — і самозбереження (Ерос), потяг до смерті та руйнації (Танатос). У сфері «Воно» домінують сексуальні потяги, які, на відміну від прагнення до самозбереження, здатні до витіснення і складної трансформації. Під впливом суспільства, яке висуває індивіду систему табу, формується «Ego» («Я»), поверховий прошарок психіки — свідомість, що відносить діяльність «Воно» до принципу реальності. У процесі соціалізації формується ще одна структура — «Super-ego» («Над-Я»), у якій інтеріоризуються моральні,

етичні вимоги, ідеали і заборони. Вона відтворює в особистості ту функцію, яку виконував батько або вихователь у першому періоді життя індивіда. Несвідомі потяги наштовхуються на опір свідомості, відбувається їх витіснення. «Я» опиняється під впливом «Воно» — з одного боку, і під впливом «Над-Я» — з іншого. Прагнучи примирити ці тенденції, «Я» постійно зазнає невдачі, а тому стає «підлесником, опортуністом, брехуном». Розвивається почуття страху і провини, а витіснення потягів може спричинити невроз. Фрейд вважає невроз індивідуальною релігійністю, а релігію — універсальним колективним неврозом.

Релігія відіграє важливу роль у культурі як засіб захисту від небезпеки індивідуального неврозу. Фрейд писав: «Наслідки витісняючих процесів, які відбулися в доісторичний час, потім ще довго переслідують культуру. Релігію в такому випадку можна було б вважати загальнолюдським нав'язливим неврозом, який, подібно до дитячого неврозу, укорінений в Едиповому комплексі, в амбівалентному ставленні до батька... благочестивий віруючий добре захищений від небезпеки відомих невротичних захворювань: засвоєння універсального неврозу знімає з нього завдання відпрацювання свого персонального неврозу». Едипів комплекс виражається в емоційній прихильності хлопчика до матері і двоїстому ставленні до батька. Відчуваючи потяг до матері, хлопчик одночасно ненавидить і любить батька (амбівалентність «ненависть — любов»), прив'язаний до нього, але мимоволі хоче його смерті. Релігія корениться в Едиповому комплексі сина, який хоча б в уяві убив свого батька, щоб зайняти місце поруч з матір'ю. Згідно з Фрейдом, психоаналіз навчив бачити інтимний зв'язок між батьківським комплексом і вірою в Бога, він показав, що особистісний Бог психологічно не що інше, як ідеалізований батько. Походження релігії Фрейд пов'язував із безпорадністю людини перед ворожими силами природи, перед внутрішніми інстинктивними силами: він бачив у ній арсенал уявлень, породжених потребою зробити людську безпорадність більш стерпною. Релігійну віру він вважає ілюзією, оскільки до її мотивування домішане виконання бажання; за своєю психологічною природою релігійні вчення виявляються ілюзіями. Під впливом формування раціонального мислення людина згодом відмовляється від релігії і набуває «почуття реальності».

Етнологічні концепції релігії. Етнологічні теорії будуються на основі етнографічного матеріалу, а для пояснення релігії часто використовують ідеї культурної (соціальної) антропології. Джерело релігії вбачається в певній «людській природі», властивій

індивіду й утвореній у комбінації матеріальних і духовних потреб, або ж у певному культурно-антропологічному комплексі.

Англійський етнограф Б. Маліновський відомий і як «польовий» дослідник, і як систематизатор теоретичних підходів до релігії, які розвиваються з погляду етнології. Розробляючи у функціональному аспекті ідеї соціальної антропології, в якості вихідного поняття він бере культуру. Вона являє собою складну органічну сукупність інститутів, «інструментальний апарат», за допомогою якого людина освоює навколишній світ і задовольняє свої потреби — первинні (самозбереження і зберігання виду) і вторинні (сформовані і розвиваються самою культурою). На поведінку людини впливають вроджені чинники, але культура піднімає її над біологічною детермінованістю. Всередині цілого елементи знаходяться у взаємозалежності, кожний стає функцією іншого, зміни одного спричинюють зміни інших.

Релігія розглядається як загальний феномен культури. Маліновський аналізує її у співвідношенні з наукою і магією на матеріалах неписьмової культури. Наука є раціональним освоєнням дійсності. Раціональне ставлення до світу існувало на всіх етапах розвитку культури. На основі знань виготовлялися знаряддя полювання, конструювалася зброя, утворювалися об'єднання для спільної діяльності, організовувалися сільськогосподарські роботи тощо. Наука являє собою «раціональну поведінку» у навколишньому світі відповідно до наявного знання і техніки, конструює повсякденний, «профанний» світ.

Поряд з цією галуззю є сфера «сакрального», до якої належать магія і релігія. Магія визначається як віра в можливість досягнення успіху за допомогою чарівних формул і ритуалів. Вона застосовується у таких фазах діяльності, в яких недостатні раціональні засоби досягнення мети. Ситуація, у якій не вистачає раціональних засобів досягнення мети або вони перестають діяти, породжує в психології людини гостроафективні стани (і в примітивних спільнотах, і в цивілізованих). Оскільки раціональна, спрямована на досягнення мети дія неможлива, людина вдається до квазидії. В результаті таких магічних акцій відбувається зниження емоційного напруження, досягається рівновага, до деякої міри долаються фрустрації. Хоча ці акції не приводять до досягнення зовнішніх цілей, вони результативні щодо відновлення внутрішньої рівноваги.

Якщо в магії мета кожної дії точно визначена й обмежена, то в релігії ритуал організований інакше. Релігія має справу не з конкретними фрустраціями повсякденного життя, а з фундаментальними

проблемами людського буття. Згідно з Маліновським, за своєю догматичною культурою релігія постійно пропонує себе в якості системи віронавчальних положень, які визначають місце людини у Всесвіті, пояснюють її походження і формулюють мету її існування. Звичайному індивіду релігія прагматично необхідна, щоб перебороти приголомшуюче передчуття смерті, нещастя і долі. Релігія ніколи не буде зайвою, оскільки зазначені проблеми принципово не долаються.

Маліновський пропонує «гармонійну модель» культури. На його думку, різноманітні культурні феномени доповнюють один одного в гармонійному цілому. Наука, магія і релігія виконують різну роботу, але взаємодоповнюють одне одного у вирішенні загальних культурних завдань.

Соціологічні концепції релігії. Соціологічний аналіз феномену релігії був запропонований німецьким соціологом М. Вебером, який вважав, що передумову релігії складає проблема сенсу. Він характеризує релігію як засіб надання змісту соціальній дії: в якості явища культури вона задає та підтримує відповідні сенси, тим самим вносячи «раціональність» у пояснення світу і повсякденну етику. Релігійна інтерпретація світу є засобом його оволодіння. Віровчення забезпечує релігійне смисловизначення повсякденного життя людини. Релігія задає ієрархічно побудовану систему норм, відповідно до якої одні дії стають можливими, інші — забороненими, тим самим визначаються моральні позиції щодо світу.

У дослідженнях релігії для Вебера головним є знаходження тих утворених завдяки релігійним віруванням і практиці релігійного життя психологічних стимулів, які визначали напрям поведінки індивідів та утримували їх у ньому. Значення релігійних стимулів аналізується в контексті їх впливу на розвиток капіталізму в Західній Європі. Найбільш «раціональним типом» господарювання вважається капіталістична система, якій властивий «дух капіталізму». Він розуміється як «етично забарвлена життєва максима», яка стимулює прагнення до багатства та зумовлює «раціоналізацію» отримання доходу. Вебер знаходить джерела розвитку капіталізму в особливостях протестантизму.

Французький соціолог Е. Дюркгейм дотримувався позиції позитивізму. В якості фактичної бази він використовував дані етнографії, виходячи з принципу соціологізму, згідно з яким суспільство є особливою реальністю, яка містить у собі «соціальні фактори», що не зводяться лише до економічних, психічних, фізичних». Соціальні фактори об'єктивні, існують незалежно від

індивіда і мають примушуючу силу стосовно нього. Серед них виділяються морфологічні, які утворюють матеріальний субстрат суспільства — густота населення, засоби та інтенсивність контактів тощо, а також духовні фактори — «колективні уявлення», які в сукупності складають колективну, або загальну, свідомість. Дюркгейм спростовує спробу зведення соціального до біологічного та психологічного, необхідне з'ясування соціального через соціальне. Джерелом релігії, за Дюркгеймом, є сам спосіб існування людини. В релігії суспільство обожнює само себе. СENS та призначення релігії полягає в культивуванні соціального почуття, забезпеченні впливу колективу на індивіда. Наявність священних об'єктів надає колективним віруванням обов'язкового характеру. Священні об'єкти Дюркгейм трактує як символи єдності. Наприклад, для австралійського туземця таким символом є тотем, для християнина — Ісус Христос.

2. Елементи та структура релігії

Що таке релігія? На яких підставах ті або інші погляди, ідеї, дії можна вважати релігійними? Різні мислителі по-різному виділяють пріоритетні сфери в релігії. Одні вважають, що фундаментальним ядром її є релігійна свідомість з її основною складовою — вірою, інші виділяють релігійні культу, треті — релігійні організації або релігійну діяльність, причому багато дослідників наполягають на синтезі усіх складових.

Розглянемо *релігійну свідомість*. Багато дослідників з необхідністю пов'язують релігійну свідомість з вірою (часто релігійна людина — віруюча людина). Однак у цьому є проблема: і нерелігійні люди можуть бути віруючими (наприклад, комуністи). Будь-яка віра має свій предмет. Віра — активне емоційне та оцінне ставлення до свого предмета, неодмінно охоплює і вольовий процес та виявляється в тій чи іншій поведінці особистості. Як складовий елемент вольового вибору віра виражає стверджувальну силу духу. Вона необхідна людині для мобілізації її духовних та фізичних сил у певній проблематичній ситуації: при нестачі інформації, відсутності достатніх логічних доведень, при наявності сумнівів тощо. Розум обмежений. Вже при вивченні природи ми часто стикаємося з тим, що можна назвати ірраціональним. Гьоте зауважував, що «природа не поділяється без остачі на розум», наприклад, у фізиці «індетермінізм» розуміється як

відхилення від принципу суворої причинності в так званому мікросвіті. Обмеженість розуму особливо чітко прослідковується по відношенню до людини.

В людині є дуже багато позараціонального знання, тобто такого, яке не визначається раціональним знанням і не залежить від нього, тобто не є справжнім, що має велике значення в нашому житті. Сюди належить все те, що підказує нам наше серце, відчуття, інтуїція. Паскаль зауважує з цього приводу: «Серце дає нам знання, про яке нічого не знає наш розум». Предметом релігійної віри є надприродне, що згідно з основними релігійними концепціями, не підлягає законам оточуючого світу, знаходиться по той їх бік та руйнує природний перебіг подій. До надприродного не можна застосувати звичайні критерії емпіричної вірогідності. Це яскраво постулював Тертулліан у тезі: «Вірую, оскільки неймовірно». Віра — це особливий психологічний стан впевненості у досягненні мети, в істинності ідеї за умови дефіциту точної інформації про досяжність поставленої мети, кінцевий результат події. В ній міститься очікування здійснення бажаного. Даний психологічний стан виникає в ситуації ймовірності, коли існує можливість успішної дії, її успішного результату і знання про цю можливість. Якщо подія відбулася або стало відомо, що вона неможлива, якщо щось реалізовано або з'ясовано, що воно буде здійснене, якщо істинність або хибність ідеї доведена, віра згасає. Вона виникає з приводу тих процесів, подій, ідей, що мають для людей істотне значення, і являє собою сплав когнітивного, емоційного і вольового моментів. Оскільки віра з'являється в ситуації ймовірності, дії людини в ній пов'язані з ризиком. Незважаючи на це, вона є важливим фактом інтеграції особистості, групи, маси, стимулом рішучості й активності людей. Що, власне кажучи, розуміється під релігійною вірою? Насамперед, внутрішня впевненість в існування вищої істоти, вищої сили, всемогутнього Бога (або богів), який створив світ, дав норми моралі, який карає та рятує. Релігія дає детальні норми поведінки в основних сферах життя, аж до гігієнічних. Вона містить в собі конкретні твердження про побудову або походження світу. Релігійні догми та норми, викладені в будь-якому священному зібранні догм (Старий Заповіт, Євангеліє, Коран), вважаються наданими Богом. В основі релігійної віри міститься саме це твердження про існування Божества, якому притаманні означені властивості, та про істинність його догм. Це твердження, яке розглядається з гносеологічної точки зору, є судженням інтуїтивним, яке не можна перевірити шляхом досвіду. Істинність будь-якого твердження, яке

не міститься в священній збірці догм, доводиться дискурсивним зведенням до цього джерела. Таке твердження, канонізоване церквою, стає догматом. І вже тут виникають ускладнення: серед тверджень, релігійного вчення, які визнаються безумовно істинними, зустрічаються такі, що містять логічні (або хоча б дискурсивні) неузгодженості і внутрішні суперечності, які не вирішуються раціонально. Найбільш відомою є така антиномія: чи може всемогутній Бог створити каміння, яке не в змозі потім підняти? Будь-яка відповідь означає, що він не всемогутній в тому чи іншому відношенні. В релігійній свідомості питання, яке обговорюється, залишається серед тих, відносно яких не можна вимагати раціональної відповіді. Єдиною відповіддю є посилення на ірраціональну сутність релігії. Іншою рисою догм, які приймаються, є їх протиріччя з такими властивостями фізичного світу, що поступово розкриваються людиною, тобто з позитивним знанням. Віра в чудо є необхідним елементом релігійності. Паскаль в «Думках» писав: «Де твій Бог? Дива його визначають та суть сяяння його». До того ж він наводить слова св. Августина: «Я не був би християнином, якщо б не існувало чудес», — і зауважує: «Не можна розумно міркувати проти чудес». Це, ймовірно, треба розуміти так, що потрібно повірити в чудеса всупереч розуму, або ж відмовитися від релігійності. Віра всупереч розуму дається зверху, як одкровення.

Ще порівняно недавно саме така безумовна релігійність, беззастережна віра в кожному букву вчення була для людей загальною, безперечною та обов'язковою.

Релігійна віра — це віра: а) в об'єктивне існування істот, властивостей, зв'язків, перетворень, які є продуктом процесу гіпостазування; б) у можливість спілкування з об'єктивними істотами, впливаючи на які є шанс отримати від них допомогу; в) у реальне здійснення якихось міфологічних подій, в їх повторюваність, у здійснення очікуваної міфологічної події, причетність до неї; г) в істинність відповідних уявлень, поглядів, догматів, текстів і т. ін.; д) у релігійні авторитети — «батьків», «учителів», «святих», «пророків», служителів культу тощо. Релігійній свідомості також притаманні символістика, сильна емоційна насиченість, функціонування за допомогою релігійної лексики (інших спеціальних знаків).

Наявність віри зумовлює символічний аспект релігійної свідомості. У символах предмети, дії, слова, тексти наділяються релігійними значеннями і змістом. Сукупність носіїв цих значень і змісту утворює релігійно-символічне середовище формування і функціонування відповідної свідомості.

З вірою пов'язана діалогічність релігійної свідомості. Віра в об'єктивне існування істот включає віру в спілкування з ними, а таке спілкування передбачає діалог. Діалог реалізується в бого-служінні, молитві, медитації, за допомогою промови вголос або внутрішньої промови.

Завдяки мові релігійна свідомість стає практичною, діючою, груповою і суспільною і, таким чином, такою, що існує і для індивіда. На ранніх стадіях вона існувала в усній формі, тому виражалася і передавалася за допомогою усного мовлення. Поява письма дозволила фіксувати релігійні значення і в письмовому вигляді, складати сакральні тексти. Сила слова, дієвість, насамперед промови в слові, відбилися в релігії. Наприклад, добре відоме християнське вчення про Логос: «Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Словом був Бог...» (Іоанн 1:1,3).

З'явилася віра в те, що саме знання і проголошення імені впливають на предмет, особу, істоту. З цим пов'язана і мовна магія, а також словесні табу: у багатьох племен цілком або в більшості випадків заборонялося вимовляти імена вождів, тотемів, духів, богів. Такі табу відбиті в Старому Заповіті — ім'я Бога «Яхве» заборонено вимовляти, воно замінюється іншим.

Релігійна свідомість містить звичайні людські почуття кохання, страху, радості, надії. Особливості цій свідомості надає її спрямованість на об'єкт її віри. Наприклад, релігійна любов — це притаманне всім людям почуття любові, звернене на релігійний об'єкт. Релігійний страх — це звичайний трепет серця, але пов'язаний з ідеєю божої кари (У. Джемс).

В принципі всі релігієзнавці погоджуються з тим, що релігійна свідомість відрізняється від інших форм інтенціональності. Розбіжності починаються при тлумаченні її джерел. Представники богословсько-теологічної думки вважають витокami релігійної свідомості надприродне, представники філософської — природне.

В різних релігійних системах виділяють *два рівні релігійної свідомості*: перший — повсякденна свідомість, другий — теоретично оформлена концептуальна свідомість. На повсякденному рівні релігійна свідомість постає у вигляді уявлень, стереотипів, настанов, містерій, ілюзій, настроїв і почуттів, сподівань, спрямованості волі, навичок і традицій, що є безпосереднім відображенням умов буття людей. Вона виступає не як щось суцільне, систематизоване, а у фрагментарному вигляді — розрізнених уявлень, поглядів або окремих вузлів таких уявлень і поглядів. На цьому рівні є раціональні, емоційні і вольові елементи, проте до-

мінуючу роль відіграють емоції — почуття і настрої, свідомість існує в наочно-образній формі. Серед компонентів повсякденної свідомості виділяються стійкі, консервативні і рухливі, динамічні. До перших можна віднести традиції, звичаї, стереотипи, до других — настрої. Слід підкреслити також, що на цьому рівні переважають традиційні засоби передачі уявлень, думок, почуттів, ілюзій; релігія завжди безпосередньо пов'язана з індивідом, завжди виступає в особистісній формі.

Релігійна свідомість на концептуальному рівні — концептуалізована свідомість — це свідомість, систематизована у вигляді сукупності понять, ідей, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій. До її складу входять: 1) більш-менш упорядковане вчення про Бога (богів), світ, природу, суспільство, людину, цілеспрямовано розроблюване фахівцями (віровчення, теологія, богослов'я, символи віри і т. ін.); 2) здійснювана відповідно до принципів релігійного світогляду інтерпретація економіки, політики, права, моралі, мистецтва, тобто релігійно-економічні, релігійно-політичні, релігійно-правові, релігійно-етичні, релігійно-естетичні та інші концепції (теологія праці, політична теологія, церковне право, моральне богослов'я тощо); 3) релігійна філософія, що знаходиться на стику богослов'я і філософії (неотомізм, персоналізм, християнський екзистенціалізм, християнська антропологія, метафізика всеєдності та ін.).

Релігійна діяльність. Наступним структурним елементом релігії є релігійна діяльність. Слід розрізнити нерелігійну і релігійну діяльність релігійних індивідів, груп, інститутів і організацій. Нерелігійна діяльність здійснюється у позарелігійних галузях — економічній, виробничій, фаховій, політичній, державній, художній, науковій. Вона може бути релігійно забарвлена, в якості одного з її мотивів може виступати релігійний мотив. Але за об'єктивним змістом, предметом і результатами — це позарелігійна діяльність.

Релігійна діяльність посідає своєрідне місце в системі суспільної діяльності. Визначають два її види: позакультова і культова. Позакультова здійснюється в духовній і практичній сферах. Духовну позакультову діяльність складає розробка релігійних ідей, систематизація й інтерпретація догматів теології, богословських творів тощо. Різновидами практичної позакультової діяльності є виробництво засобів релігійного культу, місіонерство, участь у роботі соборів, викладання богословських дисциплін у навчальних закладах (школах, університетах, духовних навчальних закладах), управлінська діяльність у релігійних організаціях та інститутах,

пропаганда релігійних поглядів через пресу, радіо, телебачення, в сім'ї та інших контактних групах. Слід зауважити, що, як правило, у позакультову діяльність так чи інакше проникають і елементи культу.

Найважливішим видом релігійної діяльності є культ. Його існування визначається відповідними релігійними уявленнями, ідеями, догматами. Релігійна свідомість постає в культурі насамперед у вигляді культового тексту, до якого належать тексти Священного Писання, Священного Переказу, молитов, псалмів тощо. Відтворення цих текстів під час відправлення культу актуалізує в свідомості учасників релігійні уявлення і міфи. Проаналізований з точки зору існування культу може бути охарактеризований як «драматизація релігійного міфу». У мистецтві (наприклад, у театрі) відтворення художнього тексту, яким би точним і майстерним воно не було, не усуває умовності ситуації. А драматизація тексту в релігійному культурі пов'язана з вірою в дійсність описаних у міфі подій, у їх повторюваність, присутність міфологічних персонажів, одержання відповіді від визнаних об'єктивними істот, ідентифікацію з ними. Предметом культової діяльності стають різноманітні об'єкти і сили, що усвідомлюються у формі релігійних уявлень. В якості предметів культу в релігіях різних типів, різних релігійних напрямках і конфесіях виступали матеріальні речі, тварини, рослини, ліси, гори, ріки, Сонце, Місяць з відповідними властивостями та зв'язками. Різноманітні процеси і явища можуть поставати в якості предмета культу й у вигляді гіпостазованих духовних істот-духів, богів, єдиного всемогутнього Бога. Різновидами культу, зокрема, є ритуальні танці навколо зображень тварин — предметів полювання, заклінання духів тощо (на ранніх стадіях розвитку релігії); богослужіння, релігійні обряди, проповідь, молитва, релігійні свята, паломництва (у розвинених релігіях).

Суб'єктом культу може бути релігійна група або віруючий індивід. Мотивом участі в цій діяльності є релігійні стимули: релігійна віра, релігійні почуття, потреби, прагнення, сподівання. Водночас мотивом може бути задоволення і нерелігійної потреби — естетичної, потреби в спілкуванні тощо. На основі релігійних поглядів складаються певні норми, настанови про те, що і як робити. Вони стосуються як елементарних культових актів (хресний знак, поклони, колінопреклоніння, падіння ниць), так і більш складних (жертвоприношення, обряди, проповіді, молитви, богослужіння, свята). Засоби діяльності мають символічне значення. Символ являє собою єдність двох сторін — наявного пред-

мета, дії, слова і значення. Вони подають відмінне від їх безпосереднього значення. Хрест, наприклад, це не просто предмет із перехресними планками, а символ (розп'яття Христа, його воскресіння). Триперстя під час накладання хресного знака православними, представляючи собою деяку фігуру, утворену трьома складеними пальцями, у той же час означає сповідання триєдності Бога.

Результатом культової діяльності є насамперед задоволення релігійних потреб, активізування релігійної свідомості. У свідомості віруючих за допомогою культових дій відтворюються релігійні уявлення, символи, міфи, збуджуються відповідні емоції. Культ може стати чинником динаміки психологічних станів віруючих: відбувається перехід від стану пригніченості (занепокоєння, незадоволеності, внутрішньої розірваності, скорботи, туги) до полегшення (задоволеності, заспокоєності, гармонії, радості, припливу сил). У культовій діяльності відбувається реальне спілкування віруючих один з одним, вона є засобом замкнення релігійної групи. Під час відправлення культу задовольняються і естетичні потреби. Ікона, яка має художню цінність, архітектура й оздоблення храму, читання молитов і псалмів — усе це може дати естетичну насолоду.

Релігійні відносини. Відповідно до різноманітних видів діяльності складаються відносини позарелігійні і релігійні. Протягом виконання економічної, політичної, державної, просвітницької й іншої діяльності релігійні індивіди, групи, інститути вступають у відповідні цим видам активності зв'язки. У цих зв'язках можливий релігійний зміст, проте об'єктивно вони позарелігійні.

Релігійні відносини — це відносини в духовній сфері, які складаються на підставі релігійної свідомості, реалізуються й існують завдяки релігійній діяльності. Їх носіями можуть бути індивіди, групи, інститути, організації.

Релігійні відносини відбуваються насамперед у свідомості, проте виявляються в дійсних відносинах між людьми, наприклад між мирянином і священнослужителем. Контакти віруючих один з одним хоча й мають спрямованість до цих істот, властивостей, зв'язків, є дійсними взаємовідносинами. З іншого боку, релігійна свідомість, відображаючи і висловлюючи дійсні відносини, за їх образом і подобою конституює схеми релігійних. Відповідно до цих схем рекомендуються відносини гіпостизованих істот одна з одною і з людьми, людей з цими істотами і між собою. Схеми моделюють відносини панування-підпорядкування (за типом

«Господь і раб Господень»), державно-правові структури (Бог — «Цар небесний», патріарх-«владика», папа-«монарх», «канонічне право»), зв'язку судочинства («суд» над Христом, Бог — «суддя», грішники — «суджені», «Судний день»), сімейні відносини («Бог Батько», «Бог Син», «брат», «сестра»). Особливе значення має відтворення моральних відносин, по суті, усім релігійним відносинам надається моральне значення.

Є різноманітні засоби фіксації й опосередкування релігійних відносин. В якості посередників можуть виступати: 1) предмети неживої і живої природи — храм, ікона, хрест, розп'яття, ступа, «чорний камінь», корова, крокодил, голуб і т. ін., — і тоді релігійні відносини набувають предметної, речової форми; 2) індивід або група осіб — служитель культу, глава релігійної організації, функціонер общини, володар «дарунка» та ін.; — у цьому випадку можна говорити про персоніфікований засіб фіксації взаємних зв'язків віруючих; 3) образи Бога, духів, душ, Богоматері, Христа, Будди, бодхисаттви, Мухаммеда, святих і т.д.; — це ідеалізована, образна форма опосередкування (І сказав Ісус: «...де двоє або троє зібрані в ім'я Моє, там Я серед них» — Мф. 18:20); 4) мова — окреме слово і цілі пропозиції, що містять настанови про те, з ким і як треба спілкуватися; цей спосіб фіксації відносин називають мовним. Предмети, речі, персони, уявлення, слова мають символічні властивості, є знаками, які виражають релігійні значення і сенси, що вступають у зв'язок з індивідами.

Носями релігійних відносин залежно від ступеня впливу релігії могли бути етнос, сім'я, стан, клас, фахова група або частини цих груп, тобто такі соціальні й політичні об'єднання, представники яких відносять себе також до одного загального віросповідання. Особливо велику роль у зберіганні і відтворенні релігійних відносин відігравали соціальні групи, що виділялися за релігійною ознакою, — варна брахманів у давньоіндійському суспільстві, жерці у рабовласницьких державах Європи, стан духівництва в середньовічних феодальних монархіях тощо.

Релігійні відносини можуть мати різний характер — солідарності, толерантності і нейтралітету, конкуренції, конфлікту і боротьби, нерідко із сильною тенденцією до релігійного фанатизму. Проте навіть при «мирному співіснуванні», як правило, є уявлення про перевагу цього об'єднання, конфесії, напряму, релігії.

Релігійні організації. В якості інстанцій, які регламентують релігійну діяльність, виступають інститути й організації. Для «орієнтації» у позарелігійних галузях створюються економічні інститути (наприклад, «Банк святого духу» у Ватикані), політичні

партії (християнські, ісламські та ін.), профспілки, жіночі, молодіжні та інші формування.

Складаються організації й у релігії. У первісній спільноті релігійних організацій не було. Керували релігійними церемоніями спочатку старійшини роду і племені. Поступово з'являлися виконавці культури — шамани, знахарі. Склалися релігійні групи — «таємні спілки», які не збігалися з етнічними спільнотами. З диференціацією суспільства, поділом праці поступово виникає стан жерців, а разом з ним релігійні організації.

Послідовники певного віросповідання складають релігійну спільність, у рамках якої на основі різноманітних видів діяльності — культової і позакультової — виділяється ціла система релігійних субгруп. Існування і функціонування спільності як єдиного цілого забезпечуються організацією.

Побудова релігійної організації зумовлюється традицією і звичаєм, церковним правом або статутом, апостольськими правилами, конституціями тощо. Організаційні принципи визначають її складові, сукупність позицій і ролей, правила субординації і координації діяльності індивідів та окремих ланок організації, вузли діяльності і, відповідно, групи діячів, покликані забезпечити єдність об'єднання. Залежно від умов виникнення й існування релігійні організації набувають монархічного (католицизм, православ'я), парламентсько-королівського (англіканство), республікансько-демократичного (кальвінізм, баптизм) та іншого вигляду.

Спільнота з усіма своїми організаційними елементами являє собою релігійне об'єднання, первинним осередком якого є релігійна община. Над общинами надбудовується комплекс ланок аж до вищої — Центру об'єднання. У об'єднанні існує і цілий ряд інших складових елементів, що мають специфічні організаційні зв'язки, але в той же час включені у загальну структуру (наприклад, духівництво, чернецтво). Окремі складові мають власну інфраструктуру. Всі ланки стають взаємозалежними органами цілого. Механізмами контролю за діяльністю індивідів і різноманітних елементів організації є норми релігійного права і моралі, санкції і зразки, авторитети.

На основі вивчення християнства виділені такі типи релігійних об'єднань: церква, секта, деномінація, установа секта, містерія та ін.

Церква являє собою об'єднання, приналежність до якого визначається, як правило, не вільним вибором індивіда, а традицією. Звідси визнання можливості кожної людини стати її членом. Члени церкви поділяються на духівництво і мирян. Позиції і

ролі, ступені і градації упорядковані за ієрархічним та авторитарним принципами.

Секта виникає як опозиція щодо тих або інших релігійних напрямів. Для неї характерна претензія на винятковість своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей, настанов. З цим пов'язані настрої виключності, а нерідко і тенденція до ізоляціонізму. Сильно виражене прагнення до духовного відродження. Інститут священства відсутній, лідерство вважаються харизматичним. Підкреслюється рівність усіх членів, оголошується принцип добровільності об'єднання, робиться акцент на «обертанні», що передує членству. Історична доля сект не однакова. Одні з них через певний час припиняють своє існування, інші перетворюються в інші типи.

Деномінація може розвиватися з інших типів об'єднань або укладатися з самого початку в такій якості. Її ідейні, культові та організаційні принципи формуються в опозиції до церкви і секти. Зберігаючи акцент на «обраності» членів, вона визнає можливість духовного відродження для будь-якого віруючого. Ізоляція від «світу» і замкнутість усередині релігійної групи не вважаються обов'язковими ознаками «щирої» релігійності. Хоча й висувається принцип постійного і суворо контрольованого членства, відповідно до якого карається активність, насамперед, у релігійній діяльності, спостерігається тенденція до єднання зі «світом», послідовники закликаються до активної участі в житті суспільства. Деномінації властива чітка організація як по горизонталі, так і по вертикалі.

3. Функції та роль релігії в суспільстві

Релігія виконує цілу низку функцій та відіграє певну роль у житті суспільства. Функції — це способи дії релігії в суспільстві, роль — сумарний результат, наслідки виконання нею функцій. Виділяють декілька функцій релігії.

Світоглядна. Цю функцію релігія реалізує завдяки, насамперед, наявності в ній певного типу поглядів на людину, суспільство, природу. Релігія містить у собі світовідчуття (емоційне прийняття або неприйняття світу в цілому та окремих явищ і процесів у ньому), світовідношення (оцінку), світоспоглядання (відображення світу у відчуттях та сприйнятті), світорозуміння (пояснення світу).

Компенсаторна. Ця функція є суттєвою щодо перебудови свідомості. В сучасних умовах важливе значення має психологічний аспект компенсації — зняття стресу, катарсис, медитація, духовна насолода, навіть у випадку, якщо психологічний процес починається з ілюзії. В умовах сучасного відчуженого світу роз'єднаність та ізоляція замінюються братством, безособові, речові відносини компенсуються особистісним богоспількуванням та спілкуванням в релігійній групі, церковна благодійність, милосердя пом'якшують негаразди знедолених тощо.

Культурологічна. Релігія, яка є складовою культури, виконує культурологічну функцію. Так, часто зміст культурних цінностей заданий релігійною свідомістю. Вони організуються навколо релігійної свідомості, наповнені відповідними образами, уявленнями, міфами. В якості матеріальних носіїв виступають священна література, ритуальні тексти, засоби культу (ідол, ікона тощо), твори мистецтва. Під впливом релігії утворюються релігійні філософія, мораль, мистецтво. Релігія сприяє розвитку писемності, книгодрукування, забезпечує зберігання та розвиток цінностей релігійної культури, їх передачу від покоління до покоління.

Легітимуюча. Ця функція означає узаконення деяких суспільних ладів, інститутів (державних, політичних, правових та ін.), відносин, норм як таких, якими вони мають бути, і навпаки, ствердження неправомірності будь-яких з них.

Виокремлюють й інші функції релігії.

Результат, наслідок виконання релігією її функції, тобто *роль*, значущість її діяльності були і є різними. Роль релігії не можна вважати засадничою, хоча вона впливає (інколи — суттєво) на економічні відносини та інші сфери суспільного життя. Вона санкціонує певні погляди, діяльність, відносини, інститути. Релігійний фактор впливає на економіку, політику, державу, міжнародні відносини, сім'ю, культуру через діяльність релігійних індивідів, груп, організацій. Відбувається накладання релігійних на інші суспільні відносини.

Ступінь впливу релігії не є одвічно даним, а змінюється в контексті процесів сакралізації та секуляризації. Сакралізація означає втягнення в сферу релігійного санкціонування форм суспільної та індивідуальної свідомості, діяльності, відносин тощо. Секуляризація, навпаки, призводить до ослаблення впливу релігії на суспільну та індивідуальну свідомість, до обмеження санкціонування різноманітних видів діяльності, поведінки, відносин тощо. Ці процеси не є лінійними, несуперечливими. Вони різні як в окремих соціокультурних регіонах, так і в різних часових межах, відповідно, різною є і роль релігії.

Питання для самоконтролю

1. Який з підходів до аналізу феномену релігії уявляється вам найбільш правильним? Чому?
2. Визначте основні переваги і недоліки кожного з підходів до дослідження релігії.
3. Що таке релігійна свідомість? Чи можна порівнювати релігійну та віруючу людину?
4. Які з основних елементів структури релігії ви вважаєте головними, а які другорядними? Чому?
5. Які, на вашу думку, основні функції виконує релігія в сучасному українському суспільстві? Посилилась чи ослабилась її роль?

Тематика рефератів

1. Філософські та соціологічні інтерпретації релігії.
2. Психологічні та антропологічні концепції релігії.
3. Суттєві характеристики релігії.
4. Індивід та особистість в релігії.
5. Релігія та суспільство.
6. Релігія в системі культури.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
2. Гараджа В. И. Социология религии: Учебное пособие. — М.: Наука, 1996.
3. Гегель Г. Философия религии. — М., 1977.
2. Джеймс В. Многообразие религиозного опыта. — СПб., 1993.
4. Калінін Ю. А., Харьковщенко Е. А. Релігієзнавство: Підручник. — К.: Наукова думка, 1997.
5. Калінін Ю. А. Релігієзнавство: Курс лекцій. — К.: ВІПОЛ, 1996.
6. Релігієзнавство. — К.: Академія, 2000.
7. Релігієзнавство / За ред. М. Законовича. — К., 2000.

8. Релігієзнавство / За ред. С. Бублика. — К.: Юрінком-Інтер, 1999.
 9. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996.
 10. Религия и общество. Хрестоматия. — М., 1996.
 11. *Фрейд З.* Психоаналіз. Религия. Культура. — М., 1991.
 12. *Юнг К. Г.* Психология и религия // Юнг К. Г. Архетип и символ. — М., 1991.
 13. *Яблоков И. Н.* Основы религиоведения: Учебник. — М.: Высшая школа, 1994.
-
-

ПЕРВІСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

1. Загальна характеристика первісних форм релігії.
2. Ранньоістиричні форми релігії та родоплеменні культури: фетишизм, тотемізм, табу, магія, анімізм.
3. Шаманізм.

1. Загальна характеристика первісних форм релігії

Говорячи про ранні форми релігії, ми спираємося на опосередковані свідчення археологічних розкопок та спостереження етнографів за сучасними примітивними суспільствами. Так, австрійський етнолог В. Шмідт та його послідовники висунули концепцію прамонотеїзму, згідно з якою всі сучасні релігії беруть свої витоки з так званого «первісного монотеїзму». Але ми можемо створювати лише реконструкції цих релігійних форм, не маючи можливості безпосередньо спостерігати їх.

Дані сучасної археології свідчать, що близько 40 тис. років тому зародилися найпростіші форми вірувань одночасно із завершенням трансформації первісних людей (неандертальців) у людей сучасного типу (*homo sapiens*). Щоправда, частина учених пов'язує появу первісних вірувань з більш пізнім часом — з добою кроманьйонця — викопного представника «готового» типу людини. Але ми надаємо перевагу першій точці зору.

Однією із найважливіших проблем того часу було визначення сутнісного та символічного значення смерті людини. Про це свідчать розкопані поховання, які несуть в собі залишки ритуалу: поряд з померлим клали прикраси, зброю, предмети домашнього вжитку, рештки їжі. Таким чином покійного готували до «життя»

після смерті. Це свідчить про те, що у людей тієї епохи існувала віра в душу, у загробне життя. Поховальні обряди набувають особливого значення як своєрідний зв'язок між буттям живих та померлих. Вважалося, що у разі невиконання живими своїх обов'язків щодо померлих їхні душі можуть занастити рід або ж «забрати» у небуття своїх одноплемінників.

Існування ранніх релігійних уявлень підтверджують також пам'ятки первісного живопису. Схематичність цих зображень дає підстави говорити про наявність вірувань у надприродні зв'язки між людиною та певними тваринами. Іноді люди були зображені у шкурах тварин, а іноді це були напівтварини-напівлюди. Відтворені на малюнках рухи свідчать про існування комплексу магичних дій, тобто з'являється постать чаклуна як посередника між світом, що сприймається на чуттєвому рівні, та надприродним світом. На підставі цих знахідок ученими був зроблений висновок, що в цей період історії релігія існувала.

2. Ранньоісторичні форми релігії та родоплемінні культу: фетишизм, тотемізм, табу, магія, анімізм

До ранніх форм релігії належать: магія і фетишизм, тотемізм і анімізм, землеробський культ і шаманізм, які виникли в період формування і розвитку родового ладу (від 100 до 40 000 років тому). Цей родоплемінний лад пройшов три основні фази: ранній та пізній (розвинутий) матріархат і патріархат. Кожній фазі відповідала своя форма релігійних уявлень: ранньому матріархату — тотемізм, пізньому — землеробський культ, патріархату — шаманізм. Але всі ці форми вірувань супроводжувалися фетишизмом і магією, анімізмом і аніматизмом.

Встановлено, що у первісних людей дуже поширеним вшанування різних предметів, які відводили небезпеку і приносили удачу. Ця форма релігійних вірувань отримала назву *фетишизм* (від португ. *feitico* — амулет, магична річ, або лат. *factitius* — магично майстерний) — це віра в існування надприродних властивостей матеріальних об'єктів. Предмети поклоніння вперше були знайдені португальськими моряками в Західній Африці у XV ст., а потім численні аналоги фетишизму виявлені в релігіях майже всіх народів. Вперше феномен фетишизації описав французький дослідник Шарль де Брюс (1709–1777) у роботі «Культ богів-

фетишів». Він вважав, що фетиші — це предмети неживої природи, які привертали увагу людини якимись особливими рисами. Об'єктом поклоніння, або фетишем, міг стати будь-який предмет, що вразив уяву людини: каміння дивної форми, шматок дерева, зуб тварини тощо. Цьому предмету приписували не властиві йому функції (здатність лікувати, охороняти від ворогів, допомагати на полюванні). Так, у давніх германців наймогутнішим фетишем вважалася ялина. Взимку вони приходили до однієї з найвищих у лісі ялин, просили у неї допомоги і заступництва, співали і танцювали навколо неї, вішали на неї подарунки. А члени племені дакота в Північній Америці, коли знаходили камінець, схожий на людське обличчя, пестили його, розфарбовували і називали дідусем, приносили йому подарунки і просили захисту від небезпеки. Звичай поклоніння камінню існував у багатьох племен Північної Азії. Не обійшов він і країни Європи. Але декілька століть тому в Англії та Франції існувала заборона поклонятися камінню, що свідчить про тривале збереження фетишистських вірувань навіть за часів панування в Європі християнської релігії.

Найпізнішим проявом фетишизму стала практика штучного виготовлення фетишів. Новий фетиш створювався завдяки єднанню природних компонентів (кора, листя, коріння) з предметами, що традиційно вважалися чудодійними (шматочки священних дерев, равлики, нарости на деревах, пісок з місця злиття двох річок, хвіст скорпіона тощо). Зрозуміло, що люди уявляли, як механічне з'єднання двох предметів приведе до багаторазового збільшення надприродних якостей тільки-но створеного об'єкта поклоніння.

Своєрідним кульмінаційним моментом фетишистських уявлень в Африці вважається виділення так званого «фетиша фетишів» — загальноприйнятої святині для великих об'єднань племен. Проте відомий дослідник Карл Мейнгоф вважає неправильним називати релігію народів Західної Африки «фетишизмом»; на його думку, її краще називати «демонізмом». Таким чином, з приводу західноафриканського «фетишизму» можна зробити два висновки, що не узгоджуються зі звичним уявленням про нього: по-перше, це порівняно пізня, а не початкова форма релігій народів Африки; по-друге, культ фетишів у цій країні і є переважно культом особистих заступників.

У період європейської колонізації Африки саме фетишистська практика залишалася чи не єдиною можливістю протидіяти європейським колонізаторам і місіонерам. Вона набувала різних

форм — створювалися численні таємні товариства, які ставили за мету знайти засоби для протистояння «фетишам» білих. У фетишистський обіг вводилися предмети, запозичені у європейців (вогнепальна зброя, гроші, сірники, замки, порожні пляшки). Де-хто з африканців навіть намагався потай охрестити власні фетиші, щоб посилити їх могутність.

У пізніших формах релігії фетишизм зберігся у формі поклоніння ідолам — наділеним таємничою силою впливу матеріальним предметам з рисами людини або тварини. У сучасних релігіях він існує у вигляді вшанування священних предметів (хрести, ікони, мощі), а як самостійний залишок — у вигляді віри в талісмани та амулети. Талісман, з точки зору марновірних людей, приносить щастя, амулет оберігає від нещастя (підкови, ладанки, кулони тощо).

Іншою ранньою формою релігійних поглядів можна вважати *тотемізм* (мовою індіанців-оджибве (журавля) *ot-totem* — його рід) — віра у надприродну спорідненість людських колективів (рід, плем'я) з певними видами тварин та рослин (рідше — явищами природи та неживими предметами). Термін тотемізм з'являється у науковій мові на початку XVIII ст. й закріплюється на межі XIX–XX ст. в працях видатного англійського етнографа Джеймса Фрейзера (1854–1941). Першою фундаментальною роботою з тотемізму стала його книга «Тотемізм і екзогамія», в якій він висунув гіпотезу про виникнення тотемізму з давніх уявлень про природу дітонародження: жінка вагітніє, коли в її утробу проникає дух рослини або тварини. Оскільки в такому випадку дитина є причетною до життя тварини або рослини, ця тварина або рослина наділяється особливим значенням.

На тотемів люди дивилися як на заступників роду і племені, захисників, помічників у розв'язанні всіх конфліктів, вони вважали їх братами і сестрами. Тому свої родові колективи первісні люди називали іменами тотемів. Наприклад, північноамериканські індіанці-оджибве у XVII ст. мали п'ять родових колективів, які носили назву журавля, сома, гагари, ведмеда, куниці. В Австралії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. європейців дуже дивувала відповідь аборигенів на запитання «хто ти такий?» — «я — кенгуру», або «я — личинка комахи». Так через родовий тотем австралійці підкреслювали свою племінну приналежність.

Спочатку тотемом вважалася тільки справжня тварина, рослина, птах або комаха. Потім стало вистачати його більш-менш реалістичного зображення, кінець-кінцем люди стали задовольнятися будь-яким символом, словом або звуком, яким вони позначали

власний тотем. Кожна людина перед сном і під час пробудження промовляла ім'я свого тотема, оскільки гадала, що завдяки його надприродній підтримці з нею нічого поганого не станеться, навіпаки, і на полюванні, і в інших справах їй пощастить.

Виникнення тотемізму тісно пов'язане з господарською діяльністю первісної людини — збиральництвом та полюванням. Рослини і тварини, які дали людині можливість існувати, ставали об'єктами поклоніння. На перших етапах розвитку тотемізму таке поклоніння не виключало, а саме давало можливість використання тотемних тварин та рослин у їжу. Тому іноді, щоб виразити ставлення до тотему, первісні люди використовували слова «це наше м'ясо». Пізніше в тотемізм були привнесені елементи соціальних, у першу чергу кровних відносин. Члени родової групи (кровні родичі) стали вірити в те, що родоначальником і заступником їхньої групи є певна тотемна тварина або рослина і що їхні давні предки, які поєднували в собі ознаки людей і тотема, володіли неймовірними здібностями. Це призвело, з одного боку, до посилення культу предків, з іншого — до зміни ставлення до самого тотему, в тому числі до появи заборони на використання його в їжі, за винятком випадків, коли його поїдання мало ритуальний характер і нагадувало про давні норми та правила.

Так у тотемному культурі виникає *табу* — система заборон на використання в їжі тотемної тварини або завдання їй будь-якої шкоди. Класичною країною, де система табу отримала свій найбільший розвиток, є Полінезія. На думку Дж. Фрейзера, слово «табу» з мови полінезійців перекладається як «помічений» або «особливо виділений». Табу були важливим механізмом регулювання соціальних відносин. Так, статево-вікові табу поділили первісний колектив на шлюбні класи, тим самим виключивши статеві зв'язки між близькими родичами. Харчові табу суворо регулювали характер їжі, яку давали вождю, воїнам, старим, жінкам, дітям. Інші табу покликані були гарантувати недоторканість будинку або вогнища, регулювання правил поховання, заборону спілкування незнайомця з жінкою після її одруження тощо.

Ці табу були дуже суворими. Дослідники наводять такі приклади порушення заборон. Якось один із племінних вождів Нової Зеландії залишив недоїдки від свого обіду, які з'їв один із рядових членів племені. Коли останній здогадався, що використав у їжу харчі вождя (це було заборонено), він упав на землю, став корчитися у конвульсіях і помер. Ці приклади не одиничні. Сам факт усвідомлення порушення табу, що розумілося як щось свя-

шенне, паралізувало волю порушника, а також і здатність його організму до життєдіяльності.

Тотемні табу надовго пережили сам тотемізм і залишилися у більш розвинутих релігіях у формі відповідних заборон на вживання «нечистих (брудних)» видів їжі. Так, наприклад, у євреїв та мусульман свинина вважається брудним м'ясом і тому не годиться в їжу. Зрозумілого пояснення цьому ніхто не може дати, а те, що це брудна тварина, виглядає непереконливо, адже свиня — дуже перебірлива в їжі.

В умовах розпаду родового устрою первинні тотемні вірування переростають в антропоморфні культури природи, стихій, тварин, де цим об'єктам поклоніння надається вже подібне до людського обличчя. Пізніше елементи тотемізму ввійшли до усіх релігій. Його вплив відчувається в індуїзмі, де багатьох тварин (наприклад, корову, слона, мавпу, змію) вшановують як священних. Пережитки цієї первісної форми релігії можна бачити і в образах кентаврів з грецької олімпійської міфології. Сліди тотемізму чітко помітні і в християнстві. Святий дух і сьогодні зображується у вигляді голуба, а Христос часто зветься «агнцем (ягням) Божим» або символізується рибою. Від обряду ритуального поїдання тотема веде свій початок християнське таїнство причащення: вважається, що під виглядом хліба і вина віруючі поїдають тіло і п'ють кров Христа.

Поряд з тотемізмом і табу визначне місце в життєдіяльності первісної людини посідала *магія* (від грецьк. *mageia* — чаклунство, ворожба) — віра в існування надприродних способів впливу на природу або людину, тобто навколишній світ. Між магією та релігією не існує поділу, неможливо протиставляти релігію магії, тому що кожний культ включає магічну практику — молитви, починаючи з первісних і до сучасних релігій. Людина — продукт матерії, і тому він повністю у її владі.

Витоки цієї форми релігійних вірувань повніше описані англійським етнографом Брониславом Малиновським (1884–1942) у його роботі «Магія, наука і релігія». Вивчаючи життя туземців тихоокеанських островів Тробріан, він помітив цікаву закономірність. Виявилось, що туземці використовують магію в землеробстві — у посадці бульбових рослин, але магія не використовується при культивуванні плодкових дерев, які дають стабільний врожай. У риболовстві магичні прийоми практикуються при промислі акул або інших великих та небезпечних риб, при ловлі ж мілкої риби магія вважається зайвою. Майстрування човнів завжди супроводжується магичними обрядами, при спорудженні

ж будинків магія не використовується. Ці дослідження дозволили Маліновському зробити висновок, що сфера магії — це діяльність підвищеного ризику. Вона приходить на допомогу, якщо не існує надійного алгоритму досягнення успіху, коли людина не впевнена у своїх силах, якщо нею керує випадковість та невизначеність. Це й змушує її покладатися на допомогу надприродних сил та здійснювати магічні дії.

Відносини, які установилися між людиною та природою, завжди мали подвійний характер: з одного боку, панування всесильної природи над безпомічною людиною, з іншого — вплив на природу, до якого людина прагнула, використовуючи свої недосконалі сили та здібності. Ці прийоми і є магічною практикою.

Імітація засобів полювання повинна сприяти успіху самого полювання. Перш ніж піти на пошуки кенгуру, австралійці ритмічно танцюють навколо малюнка, на якому зображена бажана здобич.

Магія поділяється на шість видів: виробничу, лікувальну, любовну, шкідливу (деструктивну), метеорологічну (магія погоди) та військову. Ця видова класифікація далеко не повна, оскільки в кожному її виді можна виділити багато підвидів. Так, виробнича магія, у свою чергу, мала багато різновидів: мисливська, рибальська, будівельна, землеробська, гончарна, навчальна, спортивна, ковальська тощо.

Іноді також говорять про «чорну», шкідливу, та «білу», позитивну магії.

Шкідлива магія переслідувала мету завдати шкоди надприродними засобами окремій особі або особам. Серед народів Південної півкулі домінували такі прийоми: націлення на ворога загостреною паличкою або кісткою, Північної — «порча» через їжу, напої, одяг тощо. Важливим засобом шкідливої магії є сміття, якщо його таємно закинути на чуже подвір'я.

Одним із різновидів шкідливої магії є віра в «погане око», яким наділялися і окремі тварини (змія, лев, кішка тощо) та люди (косоокі, із впалими темними очима, з насупленими бровами або такими, що зрослися). Є повір'я, що від поганого ока хворіють люди і тварини, корови та кози не дояться, зброя мисливця втрачає свої бойові властивості тощо.

Військова магія близька до шкідливої своїми цілями і завданнями. Різниця полягає лише у тому, що шкідлива — таємна і однобічна, а військова — публічна необхідність подолати активний опір жертви.

Любовна магія мала подвійну спрямованість: викликати потяг або навпаки, знищити його («приворожити») чи «відворожити»,

«присушити» чи «відсушити»). Любовну магію слід вважати чи не найдавнішим видом чародійства. Її поява пов'язана з тим, що саме в цій сфері було дуже багато незрозумілого для людини.

Лікувальна магія відрізнялася від інших видів магії виключним різноманіттям обрядів. Зрозуміло, що це — народна медицина. Межу між медициною та магією провести дуже складно: натирання хворого бджолиним воском практикувалося для відлякування духів лісу, хоча й було хорошим зігріваючим засобом.

Виробнича магія — її виникнення зводиться до раціональної господарської діяльності людей, які використовувать маскування, переодягання, підманювання тварин, наслідуючи їхні голоси. Давніші форми виробничої магії зафіксовані у наскельних малюнках.

Метеорологічна магія — це єдиний вид магії, який не залежить від людської волі та дій.

Зазвичай магічними прийомами займалися спеціально підготовлені люди — чарівники та шамани, які щиро вірили у свою здатність спілкуватися з духами, передавати їм прохання одноплемінників, впливати на духів або чудодійні сили. Але головне полягало не в тому, що вони самі вірили у свої незвичайні здібності, а в тому, що їм вірив колектив і звертався до них по допомогу в критичні моменти. Тобто чарівники та шамани користувалися особливими почеснями і повагою одноплемінників. Отже, чаклунська практика не протилежна релігії, а навпаки, зливається з нею.

Віра в магію збереглася і до наших днів як елемент сучасних релігій (віра в надприродну силу обрядів: молитва, жертвоприношення, очищення, піст) та в самостійній формі (гадання на картах).

У ранньородовому суспільстві поширеними були й анімістичні уявлення. *Анімізм* (від лат. *anima* — душа) — віра в духів та душі як двійника тіла, носія життя людини, а також тварин і рослин. Детальніший аналіз анімістичних вірувань був описаний англійським антропологом, етнологом та релігієзнавцем Едуардом Тейлором (1832–1917) у роботі «Первісна культура». Він був упевнений, що відправною точкою для анімізму послужили роздуми первісної людини над такими питаннями: у чому полягає різниця між живим та мертвим тілом, причина сну, екстазу, хвороби, смерті, а також переживання трансу і галюцинацій. Але не в змозі правильно пояснити ці складні явища, вона формує поняття про душу, що знаходиться в тілі і залишає його час від часу. Далі формуються більш складні уявлення: про існування душі після смерті тіла, загробний світ тощо.

Потім уявлення про людську душу стали переноситися на навколишній світ. Спочатку люди гадали, що душі можуть мати вигляд птахів, іноді — тварин і рослин. Як видно, тут тісно переплітаються анімистичні і тотемістичні вірування, хоча тотемні образи були необхідні людям не самі по собі, а як вмістилища для духів.

Пізніше виникла віра у переселення душ, з якою можна зустрітися у багатьох релігіях, особливо індуїзмі. Ще пізніше люди стали одухотворювати й неживі явища — каміння, гори, ріки й озера, сонце та зірки. Це було необхідно, по-перше, для того, щоб пояснити причину всіх природних явищ цілком задовільним способом, по-друге — приписати духам все добре та погане, що траплялося протягом всього життя. Безпосередньою ж причиною появи таких анімистичних поглядів може бути і своєрідне тлумачення первісними людьми цілої низки акустичних та оптичних явищ: еха, шумів, тіней тощо. Вони уявлялися їм свідченням не тільки існування людської душі, а й подібних нетілесних двійників майже усього, що існує в світі. Це вже стадія пізнього анімізму, або демонізму, що веде до появи віри в Бога, ангелів, сатану, русалок, гномів, фей, німф, водяних, безсмертні душі тощо. Самостійно анімізм живе у вірі в привиди, спіритизм (можливість спілкування з душами померлих за допомогою різних пристосувань).

3. Шаманізм

Шаманізм (мовою сибірських народів «саман» — несамопитий) — особливий комплекс обрядів та ритуалів, пов'язаних з віруваннями у надприродні здібності і можливості служителів культу — шаманів.

Шаман — це знахар, жрець і душе водій. Він лікує хвороби, керує суспільними жертвоприношеннями та проводить душі мертвих в інший світ. Все це можливо завдяки тому, що він володіє техніками екстазу, тобто здатний залишати своє тіло за власною волею.

Шаманізм був заснований на уявленнях давніх людей про існування зв'язку між шаманом і духами, що допомагає битися з ворожими людині силами. Тобто першим духом-заступником був його родовий або сімейний тотем. У багатьох народів душу шамана уособлювала тварина, з якою вона була злита в єдине ціле. Потім образ «матері-тварини» набув вигляду духа-предка самого

шамана, а згодом перетворився в духа-помічника шамана, людиноподібного.

Шаманські обов'язки однаково виконувалися чоловіками й жінками, інколи зустрічалося і таке явище, як травестизм, коли чоловіки-шамани одягалися в жіночий одяг і поводитися як жінки, бо на це була воля духів.

Давні люди вважали, що тільки духи встановлюють зв'язок із майбутнім шаманом. Свідченням цього була так звана «шаманська хвороба», яка вражала людину у дитячому або юнацькому віці. Симптоми її були різними, але завжди хвора людина виглядала божевільною. Перебіг шаманської хвороби повністю збігався з циклом ініціації: страждання, смерть і воскресіння. Коли хвороба проходила, людина перетворювалася в «обранця духів», що переважає своїми здібностями всіх смертних.

У деяких сибірських народів посвячення шамана є публічною подією. Так, у бурятів неофіт (тобто посвячений) лізе на березу — символ світового древа, що знаменує сходження на небо. Сходження на небо — одна із специфічних рис сибірського й центрально-азіатського шаманізму. У разі принесення в жертву коня алтайський шаман сходить на небо для того, щоб піднести небесному богу його душу. Сходження здійснюється так: шаман лізе по стовбуру берези, який позначений дев'ятьма зарубками, кожна з яких символізує особливе небо.

Шаманський культ не можна уявити без особливого «шаманського реквізиту» (фартух, головний убір, барабан або бубен). Він щедро розмальовувався стилізованими зображеннями духів-заступників і духів-помічників, космічними символами, прикрашався численними підвісками, що також уособлювали духів. У релігійному відношенні сам факт переодягання шамана в особливий одяг був дуже значущим, бо символізував переборення шаманом мирського простору та свідчив про його готовність увійти в контакт зі світом духів.

Звичний ритуал шамана — це так зване камлання (несамовитість) — танець зі співом, ударами в барабан або бубон, цокотінням залізних підвісок тощо. Камлання розглядається як спосіб спілкування з духами, що досягається двома шляхами: або духи вселяються в тіло шамана (чи в його бубон), або душа його вирушає у царство духів.

Шаманський Всесвіт складається з трьох частин: Верхнього Світу (Неба), Середнього Світу (Землі), де живуть люди, та Нижнього Світу (Підземелля). Всі три частини з'єднує воедино Світова Вісь, яка символізувалася Світовим деревом, горою і стовпами.

У Верхньому або Нижньому Світі шаман зустрічався з духами, домовлявся з ними про допомогу в різних справах, розпитував про те, чого не міг знати ніхто (наприклад, про життя людини, що зникла). Тобто дії шамана під час камлання були розповіддю про його неймовірну подорож. Але сенс камлання — у гіпнозі оточуючих та самогіпнозі, завдяки якому шаман не тільки змушує глядачів вірити в свої надприродні здібності, а й вірить у них сам і під час камлання переживає галюцинації. На думку дослідників це нагадує істеричний напад.

Майже всі шамани поєднували культову діяльність з пророцтвами, консультуванням з різних питань, магічною практикою, але головне — лікуванням. Оскільки хвороба уявлялася як втрата душі, шаман повинен в першу чергу з'ясувати, чи далеко пішла душа хворого від поселення, чи була вона викрадена демонами та заслана в світ інший. У першому випадку лікування не дуже складне: шаман полонить душу та повертає її в тіло хворого. У другому він повинен спуститися в Нижній Світ, що є складною і небезпечною подорожжю. Не менш захоплюючою є мандрівка в інший світ шамана, який проводить душу померлого в його нове житло. Він розповідає присутнім про всі пригоди, що сталися на шляху. До процедури лікування входило виконання релігійних дійств: заклинання, пісні, танці, звертання до духів за допомогою розмови з духом. Якщо після релігійного лікування організм переборював хворобу, слава приписувалася шаману, а якщо помирав — винним оголошувався злий дух, який украв душу хворого.

З розвитком цивілізації архаїчні форми релігії не зникли, а стали складовою більш розвинутих релігій або народної культури. Як свідчить релігійна статистика, на рубежі XX–XXI ст. різні форми первісних релігій сповідувало не менше 100 млн людей: 80% припадає на Африку, 18% — на Азію та Латинську Америку, 2% — на Австралію та Океанію.

Питання для самоконтролю

- 1. Коли виникають ранні форми релігійних уявлень?*
- 2. Назвіть основні первісні форми релігії та дайте кожній з них короткий аналіз.*
- 3. В якому напрямі змінюються уявлення первісної людини про надприродне?*

4. *Що таке табу? Згідно з якими принципами зніма-лося та накладалося табу? Які функції виконували табу в первісному суспільстві?*
5. *Яке значення для подальшого розвитку релігії має шаманізм?*

Тематика рефератів

1. *Етапи розвитку первісних вірувань.*
2. *Місце віри у надприродне в структурі релігійної свідомості.*
3. *Види та специфіка первісних вірувань. Основні поняття віровчень.*
4. *Релігійні системи Стародавнього світу.*
5. *Залишки ранніх релігій у сучасному світогляді суспільства.*

Література

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — 862 с.
 2. *Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А.* Релігієзнавство: Підручник. — К.: Наукова думка, 2000. — 352 с.
 3. *Кислюк К. В., Кучер О. Н.* Религиоведение: Учебное пособие для высших учебных заведений. — Х.: Торсинг, 2002. — 496 с.
 4. *Титов В. Д., Качурова С. В., Барабаи О. В.* Релігієзнавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Х.: Право, 2004. — 272 с.
 5. *Токарев С. А.* Ранние формы религии. — М.: Политиздат, 1990. — 622 с.
 6. *Элиаде М.* Священные тексты народов мира / Пер. с англ. В. Федорина. — М.: КРОН-ПРЕС, 1998. — 624 с.
 7. *Яблоков И. Н.* История религии. В 2-х т. — М., 2002.
-

Тема 3

ЕТНІЧНІ РЕЛІГІЇ

- 1. Характерні риси етнічних релігій.*
- 2. Види етнічних релігій.*

1. Характерні риси етнічних релігій

На зміну родоплемінним віруванням приходять етнічні релігії, які ще називають національними чи національно-державними. Обов'язковим історичним підґрунтям їх є наявність у суспільстві спільнот, народжених соціальною диференціацією, і консолідація їх у формі держави. Етнічні релігії — це такі релігійні вірування, які, як правило, охоплюють своїм впливом всі прошарки населення в межах однієї національної держави. Не всі народи пройшли етап етнічних релігій. Деякі сприйняли у своєму світогляді якусь світову релігію, знаходячись ще на стадії родоплемінної. Так, більшість арабських і африканських народів не проходили стадію етнічних релігій і відразу прийняли одну із світових.

У національних релігіях конфесійні й етнічні кордони, як правило, збігаються, хоча за певних умов і обставин їх прихильниками можуть бути інші національності. Існуючи на конкретному етнічному ґрунті, вони тісно переплелися з елементами національної культури, традицій і звичаїв народів, які їх сповідували чи сповідують. Національні релігії справляють значний вплив на формування менталітету народу, регламентують поведінку і побут його представників, сприяють розвитку та збереженню відповідного етносу, перешкоджають його культурній і мовній асиміляції. Функціонуючи в межах певних етнічних визначеностей, релігія так тісно переплітається з ними, що можна говорити про певний етноконфесійний синкретизм.

Витоки етноконфесійних утворень пов'язані з тривалим існуванням релігій на ґрунті різних історичних типів спільностей лю-

дей від первісних племен до сучасних розвинутих націй. Формування зв'язків між ними переростає в етноконфесійні спільноти, які є наслідком взаємодії певної релігії з елементами етносу. Під впливом етнічних і релігійних традицій у етноконфесійній спільноті складається відносно замкнутий тип її життєдіяльності, специфічні риси побуту. Для етноконфесійних утворень характерний високий ступінь ізоляції від інших етносів і релігій, який підтримується забороною міжнаціональних і міжконфесійних шлюбів, ревним захистом своєї етнічної винятковості та істинності власної віри.

Етап етнічних релігій пов'язаний переважно з домінуванням політеїзму, а то й генотеїзму. На цьому етапі вже відбулося чітке розмежування касти жерців-служителів етнічного культу. Значно спрощуються, але вже оформляються в сувору систему дотримання обрядового дійства, інших форм набирає жертвоприношення. Етнічні релігії мають письмову традицію, з'являються їх «священні тексти». Утверджується вчення про потойбічну відплату кожному за його земне життя.

Не всі етнічні релігії збереглися. Їх, як правило, витіснили світові релігії. Ті ж, що збереглися, зазнали значних трансформацій і не постають у своєму первісному вигляді.

2. Види етнічних релігій

Характерною особливістю духовної історії різних народів світу є те, що вони на певних етапах своєї історії створюють свою власну релігійну систему. Розглянемо коротко деякі з них.

Давньогрецька релігія — це система політеїстичних вірувань і культів племен та народів Стародавньої Греції, що з'явилися і оформилися в період виникнення й розвитку рабовласницького суспільства. Характерними особливостями цієї релігії були уособлення й одушевлення явищ природи (анімілізм), пов'язані з ними людиноподібні боги та тлумачення їхньої поведінки за допомогою міфів. Все, що оточувало стародавніх греків, за їхніми уявленнями, було заселене божествами. Особливо шанувалася у них годувальниця всього Гея, що відображало вплив матріархату. За панування родової знаті дрібні місцеві божества були замінені олімпійськими божествами, ієрархію яких очолив Зевс — «батько людей і богів», який втілював у релігійній формі

риси патріархального владики: панував над небом, землею, морем і пеклом. Пантеон давньогрецьких богів описали Гомер (VIII ст. до н.е.) в «Іліаді» та «Одисеї» і Геосид (VII ст. до н.е.) у «Теогонії», тобто «Родоводі богів». На початку нової ери стара грецька віра поступається християнству, яке більше відповідало вимогам часу і духовним потребам людей.

Давньоєгипетська релігія як політеїстична система вірувань і культів сформувалась у VI–IV ст. до н.е. У кожній області (номі) Єгипту були свої пантеони та культу богів, втілених у небесних світилах, камінні, деревах, звірах, птахих, зміях і т. ін. Пізніше місцеві божества групуються у вигляді тріад на чолі з богом-деміургом (фіванська тріада — бог Сонця Амон, його дружина Мут — богиня неба, їхній син Хонсу — бог Місяця; мемфіська — Птах, його дружина Сехмет — богиня війни, їхній син Нефертум — бог рослинності і т. ін.). Значну роль у давньоєгипетській релігії відігравали уявлення про загробне життя як безпосереднє продовження земного, але тільки в могилі. З часом виникають уявлення про те, що душі (ба) померлих подорожують по світу. Характерною рисою цієї релігії є обожнювання тварин. Серед найбільш шанованих — втілення різних богів — бик (Апіс, Мневіс та ін.), корова (Хатор, Ісіда), баран (Амон, Хнум), змія, крокодил (Себек), кішка (Баст), сокіл (Гор), ібіс (Тот) і т.д. За уявленнями стародавніх єгиптян, світ спочатку мав вигляд хаосу, був водною безоднею, з якої вийшли боги, які створили землю, небо, людей, тварин і рослини. Тут на перше місце бога деміурга виступає Сонце. Традиції давньоєгипетської релігії обожнювання фараонів, які вважалися «служителями Гора», впливали на династичність царювання.

Давньоіндійська релігія — сукупність релігійних поглядів та обрядів, які виникають у II тис. до н.е. в середовищі так званих індо-аріїв. У становленні цієї релігії виділяють ведичну та брахманську добу. Перша з них характеризується створенням Вед — священних книг, де описуються пантеон богів, важливі сторони ритуалу та обрядовості. Весь пантеон складається з 33 богів (хоча згадуються й інші числа), які поділяються на земних, атмосферних та небесних. Важливе місце у цей період посідають також різні божества як уособлення абстрактних понять, напівбоги, міфологізовані діячі, ворожі сили. Головний сенс обрядовості — жертвоприношення (яджна) як вживання священного напою сома або принесення в жертву богам рослин, тварин, людей. Світ, за Ведами, створений або з води ворожими силами (девами і асурами), або з яйця богом Праджапаті, чи Брахманом. Всесвіт склада-

ється з п'яти елементів — води, землі, вогню, повітря, ефіру (акаша). Брахманська доба відзначається зміною ритуалу, створенням коментарів до Вед — брахманів та аран'як, а також брахманів, поширюється явище аскези. Світ, згідно з ученням цього періоду, керується загальними законами карми, якій підкоряються боги й люди. Панівною стає концепція реінкарнації (переселення душ) та необхідності звільнення від нескінченних змін своїх станів (сансара).

Джерелами вивчення давньоіндійської релігії, зокрема брахманізму, є: 1) чотири збірки Вед («Рігведа», «Атхарваведа», «Самаведа», «Яджурведа»); 2) Брахмани — тексти-коментарі до відповідних Вед; 3) Аран'яки — тексти, пов'язані з Брахманами; 4) Упанішади — релігійно-філософські тексти періоду брахманізму. Головний принцип світосприйняття брахманізму — обожнювання природи. Більшість богів пантеону Вед втілюють окремі природні явища та стихії. Вони поділяються на земних, атмосферних і небесних. Богам-девам протистоять демонічні істоти — асури, пані, даса та ін. Першоосновою світу і діючих у ньому законів, універсальним принципом Всесвіту, якому підкоряються боги і люди, є Ріта. Йому протистоїть принцип Анріта — безладдя, хаоси, відсутність істини. Пізніше в брахманізмі Ріта дасть поштовх до появи концепції карми і дхарми.

Привілейованим станом в давньоіндійському суспільстві були жреці-брахмани. Спочатку основна їх функція складалася з виконання обрядів та промовляння або співання молитов. Але з розвитком релігійного мислення вони монополізують практично всі сфери життя суспільства. З цього часу в брахманізмі починається перехід від багатопланового пантеону Рігведи, в якому був відсутній центральний образ, до системи, зафіксованої в Упанішадах, яка зводила всі прояви буття до безособового космічного абсолюту — Брахмана.

Поява в VI ст. до н.е. таких релігійних систем, як буддизм і джайнізм, призвело до ослаблення брахманізму і поставило перед ним завдання реформації. Наслідком цієї реформації була поява наприкінці I тис. до н.е. індуїзму.

Давньоіранську релігію називають ще зороастризмом (інколи — парсизмом). Ця дуалістична релігія виникла в X–VII ст. до н.е. і поширилась у Середній Азії та Азербайджані. Її засновником вважають пророка Заратустру (Зороастра), якому приписують створення священної книги Авести і об'єднання основних релігійних уявлень стародавніх персів. Основна ідея цієї релігії — визнання боротьби двох існуючих сил — Ахурамазди

(уособлює світло, добро, істину і життя) і Анхра-Майню (темрява, зло, омана і смерть). Ареною боротьби цих сил є світ. В ній беруть участь і люди, які володіють свободою вибору. Зусилля прибічників Ахурамазди повинні привести зрештою до перемоги світла і добра. Праведним життям, вартим спасіння, в зороастризмі вважалося примноження матеріальних благ за допомогою землекористування. Культ зороастризму зводиться до визнання безсмертя душі, загробного життя і кінця світу, вшанування священного вогню, якому присвячувались храми (вогонь розглядається ними як «сила, що очищує»). В наші часи ця релігія збереглась у парсів (Індія) та у вогнепоклонників (Іран).

Давньоримська релігія значною мірою відображена у римській міфології, яка зазнала впливу грецької. З утворенням Римської держави боги (їх було близько 30) стали загальнодержавними, не пов'язаними з певною територією. Найвищим серед цих богів вважався Юпітер, який уособлював могутність Риму. У Римі для всіх громадян був встановлений обов'язковий культ так званої трійці (Юпітера, Юнони й Мінерви). Перетворення Риму на середземноморську державу спричинило помітний вплив східних культур з культурами їхніх богів, зокрема мітраїзму. Криза ж суспільного ладу в Римі на початку нової ери і особливо в III–V ст. н.е. викликала глибокі соціальні та світоглядні зміни, спричинила перехід величезних мас населення до християнства.

Індуїзм в його класичному вигляді сформувався в середині I тис. н.е. внаслідок еволюції і злиття ведичної і брахманістської традицій. В основу його віровчення покладено релігійні і філософські ідеї брахманізму (дхарма, карма, сансара, мокша, реінкарнація). Серед богів в індуїзмі найбільш шанованими є Брахма, Вішну і Шива. Вони складають «тримурті» — тріаду головних індійських богів і уособлюють три основні функції — творчу, охоронну і руйнівну. Сьогодні самостійний культ Брахми майже відсутній. Перевага віддається богам Вішну і Шива, які доступні і близькі простим віруючим. Шанувальники цих богів — вішнуїти (вайшнави) та шиваїти складають дві основні групи індуїстів. Бог Вішну з'являється в багатьох образах і має десятки різних імен. Восьмим втіленням (аватарою) Вішну був Крішна, дев'ятим — Будда, приход десятої аватари — Калкі — лише очікується. Шива поєднує в собі протилежні, але водночас близькі риси: він і носій смерті, і переможець її, він знищує і дарує життя. В індуїзмі популярним є культ богинь, які виступають у ролі дружин основних богів. Крім того, кожний індуїст обирає для поклоніння власного бога серед трьох тисяч існуючих.

Культурна практика індуїзму така ж різноманітна, як і саме вчення. Але спільним є визнання трьох шляхів (марги) шанування Бога, наближення до нього і спасіння: кармамарга (праведне життя у відповідності з релігійними настановами), джнянамарга (правильне пізнання Бога через філософствування і роздуми), бхактімарга (наближення до Бога через безмежну любов до нього). Всі об'єкти пошанування в індуїзмі — священні камені, рослини, тварини, Боги — мають свої храми, часовні, вівтарі, яких в Індії налічується тисячі з різними культурними традиціями та архітектурними формами.

В індуїзмі відсутня єдина церковна організація. Її функціонування забезпечується інститутом жрецтва, високий авторитет якого зберігається й досі. Храмові жреці відправляють культ у храмах, місцях масових молінь, домашні — наглядають за релігійним життям у родинах. Індуїстів нині у світі близько мільярда. Її сповідує 85% населення Індії, він поширений у Пакистані, Малайзії, Шрі-Ланці, Непалі, Бангладеш, деяких країнах Африки. Є прихильники і серед європейців та американців, які сповідують його, найчастіше в реформованих чи модернізованих варіантах. В Україні неоіндуїзм репрезентують громади Товариства Свідомості Крішні, Саї-Баби, Шрі-Чінмоя, Товариства Всесвітньої Чистої релігії та ін.

Китай презентують дві національні релігії — даосизм і конфуціанство.

Даосизм (від кит. *дао цзя* — школа дао) виник у другій половині I тис. до н.е. Згідно з традицією засновником його вважається Лао-цзи. Даосизм як релігія базується на вченні про дао (шлях, вічний, абсолютний і загальний закон спонтанного виникнення, розвитку і зникнення Всесвіту). В основі практики лежить принцип наслідування Дао, який дістав назву «у вей» (недіяльності). Даосизм увібрав у себе магію, алхімію, лікування, демонологію та інші елементи народних культів і шаманських вірувань. Абсолютизація ідеї безсмертя стимулювала пошуки даосами різних способів продовження життя (цан шен) за допомогою сексотерапії, дієти, пневмотерапії тощо.

Пантеон даосизму налічує тисячі безсмертних духів, героїв місцевих культів та інших істот. Цей пантеон очолювався спочатку трьома абстрактними містичними символами: Тай-чу, Тай-су, Тай-і, а за іншою версією — Тянь-і (небесний початок), Ді-і (земний початок) і Тай-і (вище єдине). У процесі розвитку даосизму і поглинання ним народних культів абстрактні категорії цієї тріади були персоніфіковані в образах Лао-цзи, Хуань-ді і Пань-чу (іноді Тай-і).

Конфуціанство (власне *жу цзя* — школа учених книжників) — найбільш впливова релігійно-філософська течія Китаю, заснована філософом Конфуцієм. Це своєрідне етико-політичне вчення, в якому центральне місце посідають питання моральної природи людини, її життя в родині, суспільстві, державі. Важливе місце в своїй системі Конфуцій відвів концепції «неба» і «небесного веління». «Небо» — це частина природи, але й вища духовна сила. Людина, обдарована «небом» певними етичними якостями, повинна жити в злагоді з ними, з моральним законом (дао) й удосконалювати їх за допомогою навчання. Мета удосконалення — досягнення рівня «благородного чоловіка» (Цзюньцзи), який має п'ять «шляхетних якостей»: Жень (людяність), І (обов'язок), Лі (норми поведінки), Чжи (знання), Сінь (вірність). Ці якості мають базуватися на принципі Сяо — любові сина до своїх батьків. Після смерті Конфуція його течія поділилася на вісім шкіл.

Національною релігією японців є **синтоїзм** (від японськ. *синто* — шлях богів). Вона сформувалася у VI–VII ст. на базі родоплемінних анімістичних культів і шаманства. Синтоїсти поклоняються сонму божеств і духів (камі), які, згідно з їхніми уявленнями, оживляють природу і здатні втілитися в будь-який предмет (спис, фігурку божества, дзеркало та ін.), що стає об'єктом поклоніння (*синтай* — дослівно «тіло бога»). Найважливішою серед божеств в синтоїзмі є сонячна богиня Аматарасу Омікамі. Головне в синтоїзмі — поклоніння численним камі, які спочатку були уособленням тварин і рослин, предметів і явищ природи, душ предків. Згідно із синтоїзмом зв'язок між камі і людьми здійснюється через представника богині Сонця на Землі — імператора (мікадо), який вважається родоначальником усіх японців. Священною книгою синто є збірник легенд «Кодзікі».

Складовими державного синтоїзму в Японії стали тенноїзм — культ імператора (тенно) і його предків; династичний синтоїзм, тобто культ, що особливо вшановується імператорською сім'єю, яка нібито перебуває в родинних зв'язках з богами; храмовий синтоїзм — культ різних богів у храмах; домашній синтоїзм — культ богині Аматарасу в кожній «вірнопідданий» сім'ї.

Метою життя, згідно із синтоїзмом, є здійснення ідеалів предків. На відміну від буддизму, який визнають багато японців, що вбачають у ньому гарант свого потойбічного благополуччя, з синтоїзмом вони пов'язують свої надії на краще земне життя. З 1946 року синтоїзм в Японії відокремлений від держави. Фор-

мально був відкинутий культ імператора, хоча покійні імператори продовжують шанувуватися як «боги» і на їх честь споруджено багато храмів.

Класичним зразком національної релігії є **їудаїзм**, поширений головним чином серед євреїв. Формування їудаїзму починається в II тис. до н.е. і відзначається розвитком принципово нової релігійної концепції — ідеї єдиного Бога-творця і володаря Всесвіту. Традиційну космогонічну міфологію давніх вірувань заступає вчення про створення світу творчою волею Бога та історична епопея, у центрі якої — формування народу Ізраїлю і його заповіт з Яхве — богом племені Уди, яке відіграло головну роль у формуванні давньоєврейської держави. В ній він перетворюється на загальнодержавний культ, а згодом — культ єдиного Бога. Ці уявлення відтворені у трикнижжі Мойсея (Торі), яке письмово зафіксувало багатотисячолетню еволюцію вірувань євреїв.

Важливий етап у розвитку їудаїзму пов'язаний з коментуванням його священної книги — Біблії законовчителями, внаслідок чого була вироблена галаха — частина Талмуду, яка регламентувала життя єврея і стала найповнішим вираженням його релігії. Основними засадами їудаїзму є віра в єдиного, живого, всюдисущого, ненародженого, не вмираючого і не воскресаючого Бога, віра в месію, воскресіння мертвих, необхідність дотримуватися 613 заповідей (365 заборон і 248 настанов). Комплексне формулювання їх здійснив Маймонід. Емансипація європейського єврейства у Новий час спричинила різні реформи в їудаїзмі, виникнення реформістської, консервативної, реконструктивістської течій. Згідно з даними ООН, у сучасному світі нараховується близько 14 млн прибічників їудаїзму.

Питання для самоконтролю

- 1. Чому на зміну первісним релігіям приходять етнічні?*
- 2. У чому полягали найбільш принципові особливості етнічних релігій?*
- 3. Які соціальні процеси вплинули на формування етнічних релігій?*
- 4. У чому подібні та чим відрізняються підходи їудаїзму, зороастризму та індуїзму відносно можливостей врятування людської душі?*

5. Яке значення для подальшого розвитку релігії має іудаїзм, окрім того, що він став релігійною основою християнства?
6. Який релігійний сенс у тому, щоб проводити обрізання у євреїв на восьмий день?
7. Чому зороастрійці залишають своїх померлих на розтерзання хижакам, а не ховають у землі або кремують?
8. Які особливості індуїзму як етнічної релігії вам відомі?
9. Які три найбільш відомі божества в індуїзмі? Який зв'язок між ними? Чому головному божеству не будують храмів?
10. Які два індуїстських вірування набули поширення на Заході?
11. Роль конфуціанства в розвитку китайського народу.
12. Роль даосизму в розвитку китайського народу. Що таке дао?
13. Роль синто в розвитку японського народу.
14. Спільні риси в східних національних релігіях і давньо-слов'янській міфології.
15. Які прояви східних національних релігій стали помітними в Україні?

Тематика рефератів

1. Соціально-економічні умови та причини виникнення і розвитку етнічних релігій.
2. Релігії Давнього Єгипту і Месопотамії.
3. Релігії Давньої Греції та Давнього Риму.
4. Скандинавські боги.
5. Загальна характеристика давніх релігій (хетська, фригійська, фінікійська, халдейська, кельтська, слов'янська, майя, ацтеків, інків).
6. Загальна характеристика народно-національних (етнічних) релігій (іудаїзм, індуїзм, даосизм, конфуціанство, синтоїзм, сикхізм, зороастризм, джайнізм).
7. Вплив язичництва на формування та самоідентифікацію українців.

8. Сучасний стан і поширення основних народно-національних релігій.

Література

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. А. М. Колодного. — К., 2000.
 2. *Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А.* Релігієзнавство: Підручник. — К., 2000.
 3. *Кислюк К. В., Кучер О. Н.* Религиоведение: Учебное пособие для высших учебных заведений. — Х., 2002.
 4. Людство в пошуках Бога. International Bible Students Association. — Brooklyn, New York, USA, 2001.
 5. *Немировский А. И.* Мифы и легенды Древнего Востока. — М., 1994.
 6. *Радугин А. А.* Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. — М., 1996.
 7. Релігієзнавство: Навчальний посібник / За ред. С. А. Бублика. — К., 2001.
 8. *Титов В. Д., Качурова С. В., Барабаш О. В.* Релігієзнавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Х., 2004.
 9. *Токарев С. В.* Религия в истории народов мира. — М., 1976.
 10. *Филипович Л. І.* Етнологія релігії. — К., 2000.
-

Тема 4

БУДДИЗМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

Людина, яка слідує Дхармі, схожа на людину,
що увійшла з вогнем в темну кімнату.
Темрява перед нею розступилася, і її оточить світло.

З повчань Будди

1. *Поняття світової релігії.*
2. *Життя Гаутами Будди.*
3. *Буддійське віровчення та культ. Поширення буддизму. Основні напрями в буддизмі.*

1. Поняття світової релігії

Світовими є релігії, які долають етнонаціональні обмеженості й стають доступними для сприйняття будь-якою людиною. До них належать буддизм (VI ст. до н.е., нараховує близько 400 млн віруючих), християнство (I ст. н.е., нараховує близько 1,7 млрд віруючих) та іслам (VII ст. н.е., нараховує 935 млн віруючих). Але це приблизна кількість, оскільки з кожним роком дані можуть змінюватися.

У світових релігіях в більш повному та закінченому вигляді присутній *монотеїзм*, уявлення про єдиного Бога як творця світу й законодавця для людей. Автономна община як домінуюча форма релігійної організації на етапі національно-державних релігій змінюється більш централізованою організацією — церквою, яка складається з мирян і священнослужителів. Але головна особливість світових релігій полягає в їх наднаціональному характері. Люди об'єднуються в релігійну організацію як єдиновірці, незалежно від національної, державної, мовної чи соціальної приналежності. Ця характерна риса світових релігій тісно пов'язана з їх

особливістю: віра в єдиного Бога має на увазі саме те, що Він є Богом для всіх людей.

Релігійна статистика стверджує, що на рубежі XX–XXI ст. до послідовників світових релігій відносить себе понад половина населення планети: кожна третя людина є християнином, кожна шоста — мусульманином, а вісімнадцята — буддистом. Решта 1,3 млрд або атеїсти, або люди, що сповідують різні форми первісних та національно-державних релігій.

Найбільш ранньою зі світових релігій є буддизм, тому саме з нього й треба починати аналіз феномену світових релігій. Основна зона поширення буддизму — країни Південної та Південно-Східної Азії. Більше всього буддистів у таких азіатських країнах, як Китай, Таїланд, Японія, Бірма, В'єтнам, Корея, Шрі-Ланка, Камбоджа, Тибет як автономна область Китаю, Лаос, Монголія та Бутан.

Буддизм виник у VI ст. до н.е. в Стародавній Індії (точніше, в долині Гангу — однієї з найбільш економічно розвинутих частин країни). Колишні індійські вірування (брахманізм, племінні культури) не могли достатньою мірою задовольнити потребу в розраді. Культурна практика брахманізму полягала в основному в жертвоприношеннях численним богам і складних ритуалах, що супроводжують практично кожну подію. Суспільство поділялось на варни (верстви): брахманів (вища верства духовних наставників і жреців), кшатрієв (воїнів), вайш'єв (торговців) і шудр (обслуговують усі інші верстви). Буддизм з моменту свого виникнення заперечував жертвоприношення та не приймав поділ на варни, розглядаючи суспільство як таке, що складається з двох категорій — вищої, куди входили брахмани, кшатрії та гахапати (люди, що володіють земельною та іншою власністю), та нижчої — включала людей, що обслуговують панівні верстви.

Привабливість буддизму в країні зі специфічною кастовою структурою була в тому, що він оголосив життя будь-якої людини неминучим нещастям, і в такий спосіб зрівняв усіх. Для буддизму в людині важливими були тільки власні заслуги. Так, словом «брахман» Будда називає кожну благородну та мудру людину незалежно від її походження. Ось що говорить з цього приводу в одному із класичних творів раннього буддизму — «Дхаммападі»: «Я не називаю людину брахманом тільки за її народження або за її матір. Я називаю брахманом того, хто вільний від прив'язаностей та позбавлений благ. Я називаю брахманом того, хто відрікся від світу й скинув ношу, хто навіть в цьому світі знає ціну свого страждання. Я називаю брахманом того, хто

серед схвильованих залишається спокійним, серед тих, хто піднімає палицю, — незворушним, серед прив'язаних до світу — вільним від прив'язаностей. Я називаю брахманом того, хто говорить правдиві речі, повчальні, без різкостей, яка нікого не скривдить. Я називаю брахманом того, хто знає своє попереднє існування та бачить небо й пекло, хто здійснив усе, що можливо здійснити». Принцип загальної рівності — характерна риса буддизму, що ріднить його з іншими світовими релігіями.

2. Життя Гаутами Будди

Якщо звернутися до буддиста із запитанням, як виникла релігія, котру він сповідає, то відповідь буде короткою: її проголосив людям Шак'ямуні, пустельник з племені шак'ів. Слід зауважити, що існують як міфічна, так і реальна біографія Будди (що означає на санскриті «освітлений вищими знаннями», тобто Просвітлений).

Згідно з міфологічною версією, після численних перероджень Будда прийшов на землю, щоб виконати свою місію порятунку, вказати людству шлях до виходу зі страждань. Для свого останнього переродження, а він пройшов їх 550, і кожного разу в іншій подобі — від царя до пацюка (83 рази він був святим, 58 — царем, 24 — монахом, 12 — куркою, 18 — мавпою, 13 — торговцем, 8 — гусем, 6 — слоном, 5 — рабом, 3 — парієм, а також іншими тваринами), Будда обрав царевича Сіддхартху, який належав до знатного роду. Він сам обрав час, частину світу, місто, сім'ю та жінку, яка стане його матір'ю.

Напередодні цієї події дружина царя на ім'я Майя (або Махамайя) побачила дивний сон: їй наснилося, що боги, стражі чотирьох країн світу, перенесли її ложе в гори Гімалаї і залишили під деревом. Потім з'явилися богині, дружини тих богів, омили її в водах священного озера, одягли в небесний одяг, і вона знову лягла. Та раптом з'явився білий слон і увійшов у її правий бік.

Зранку цариця розповіла про свій сон царю. Цар зібрав мудреців, щоб вони роз'яснили йому дивний сон. І мудреці відповіли, що якщо у цариці народиться син, то він стане царем царів (чакравартином), володарем усіх країн і народів, якщо його молоді літа пройдуть безтурботно, а якщо він зустрінеться зі стражданнями світу та стане пустельником, то стане великим учителем мудрості, тобто Буддою, та своїм вченням просвітить увесь світ.

І через деякий час цариця народила дитину, яка з'явилася на світ незвичайним способом, тобто вийшла з боку матері. Малюк зробив сім кроків і вигукнув заклик, котрий почули всі боги Всесвіту. Пологи застали Майю в містечку Лумбіні, що знаходиться тепер на території Непалу, за 10 км на північ від індійського кордону. Через сім днів після пологів вона померла. Боги з'явилися до новонародженого і піднесли йому подарунки.

Існують різні дати життя Будди. У травні 1956 року буддисти всіх країн і напрямів відзначили 2500 років з дня смерті Будди. А оскільки Будда прожив близько 80 років, то офіційні роки його життя — 624–544 роки до н.е. Проте за науковою версією — це 566–486 роки до н.е. Він відомий під різними іменами: Сіддхартха (загальне ім'я — той, хто досяг мети), Гаутама (родове ім'я, що означає «той, що походить з роду Готамів»), Шак'ямуні (літ. — мудрець з племені шак'я).

Хлопчик мав тридцять три ознаки того, що на нього чекає велике майбутнє (золотавий колір шкіри, довгі мочки вух, довгі пальці рук, знак колеса на ступні, широкі п'яти, світле коло волосся між бровами тощо). Однак батько хлопчика зовсім не хотів втратити сина, що обов'язково сталося б, якби син вирішив присвятити себе релігії. Тому він оточив дитину піклуванням і багатством, старанно приховуючи від нього похмурі сторони життя. Не виходячи за межі князівської садиби, принц вивчав стародавню ведійну літературу, навички управління, правила етикету тощо. Ще хлопчиком Сіддхартха вражав усіх своїми непересічними здібностями, силою, спритністю та розумом. Досягнувши 16 років, він одружився на своїй кузині Яшодхаре, яка подарувала йому сина Рахулу, що означає «перешкода». Життя сім'ї сповнилося радості та щастя.

Одного разу Сіддхартха випадково опинився за стінами палацу, і тоді відбулися так звані «чотири зустрічі», які змінили його життя. Він побачив вкритого гнійними виразками хворого, згорбленого роками старця, поховальну процесію та аскета, що поринув у роздуми. Перші три зустрічі відкрили йому нестійкість сансари (круговорот буття), тобто старість, хвороби та смерть, а остання — шлях до звільнення від страждань. Сіддхартха вирішив шукати вихід з пастки. Він вирішив втекти від розкоші, а тому покинув палац. На той час Сіддхартсі виповнилося 29 років.

Спочатку майбутній Будда став учнем двох мудрих жреців-брахманів. Він засвоїв від них вчення про ілюзорність навколишнього світу, про колесо сансари та закон Карми, однак не відчув себе наближеним до істини. Тоді він оселився у лісі і віддався

суворому аскетизму. Протягом шести років приборкував тілесні бажання та зміцнював дух і волю, але зрозумів, що це не допоможе йому пізнати вищу мудрість. Тоді, зміцнивши свої тілесні сили (з'ївши рису та юшки) і змивши з себе бруд у річці Найраджуна (Напранджана) поблизу містечка Урувіл'я, Сіддхартха сів під священне дерево бан'яна (смоківниця) і промовив сам до себе, що не зійде з цього місця до повного прозріння. Це було в Священному гаю Буддгагая між Делі і Калькуттою.

Злий демон Мара вирішив перешкодити цьому благому наміру — він то посилав до Сіддхартхи трьох своїх дочок — Хіть, Незадоволеність і Пристрасть, які приходили до нього в образі вродливих дівчат, то оточував військом страшних бісів. Після того як Сіддхартха витримав спокуси чудовиська-демона, на нього зійшло Просвітлення (бодхі) та відкрилися таємниці істинного Знання. Царевич пригадав усі свої переродження, такі різні і в той же час однакові — спершу народження, щастя або страждання, а потім — смерть. Він зрозумів, як можна все це зупинити. Це трапилося в день народження Будди — йому виповнилося 35 років.

Чимало днів провів Будда під тим деревом, яке пізніше отримало назву «Дерево пізнання», в роздумах. Як пояснити людям, що є причиною всіх страждань. І дійшов висновку, що тільки проповідь відкритої ним істини може допомогти врятуватися іншим людям. Потім це дерево стало в буддизмі священним.

Першу проповідь Будда виголосив у парку Ришіпатана біля Ванараси (Бенареса) на пів-дорозі з Делі в Калькутту для п'ятох колишніх своїх товаришів — аскетів. В цій проповіді він коротко переказав своє вчення про сутність світу та шлях до порятунку. І ці у минулому аскети стали першими членами заснованої ним чернецької общини — Сангхі. З тих пір він понад 40 років мандрував з міста в місто, проповідуючи своє вчення, приваблюючи до себе учнів і послідовників, створюючи братства.

Легенди свідчать, що вчення Будди поширювалося по всій Індії зі швидкістю вітру. За правдою до нього приходили і багаті, включаючи правителя Магадха Бімбісару та його сина Аджаташатру, і бідні, і знатні юнаки, і блудниці. Багато жреців прийняли вчення Будди. Навіть дикий слон, якого напустив на Будду один з його переслідувачів, розпростерся біля його ніг. Але до Будди приходили ті, кого не задовольняли малозрозумілі повчання жреців-брахманів, ті, хто počував себе неспроможним дотримуватися крайнощів аскетизму, а також практикувати складні вищі рівні йоги, хто вважав дорогими та малоефективними святкові храмові церемонії.

У 80-літньому віці, дорогою в місто Кушинагара, Будда тяжко захворів, з'ївши страву з грибами, які приготував один із його послідовників. Будда знав, що ця їжа несвіжа, і попросив все віддати йому, щоб не постраждали його супутники. Прибувши до міста, він увійшов у ліс, сів на землю в «позі лева» і провів для тисяч монахів та мирян свою останню проповідь, яка закінчувалася словами «усьому приходить кінець!». Після цього, вважають буддисти, він занурився в нірвану. Смерть Будди називають досягненням великої нірвани. Згідно з каноном, він помер у день травневого повнолуния. Цю дату шанують як дату народження та прозріння і називають її «тричі святим днем».

Тіло Будди за давнім індійським звичаєм було спалене, а прах поділений між усіма послідовниками, щоб не було між ними розбрату. У восьми містах ті, хто отримав жменьку попелу Будди, поховали його та збудували надмогильні куполоподібні склепи — ступи. Культ ступ і досі поширений у буддистських країнах.

3. Буддійське віровчення та культ. Поширення буддизму. Основні напрями в буддизмі

Спочатку те, що проповідував Будда, і те, про що потім розповідали його учні, передавалося усно з покоління в покоління. І тільки через декілька століть після зародження буддизму на острові Цейлон були вперше зроблені записи зібрань священних текстів, які отримали назву *Tinimaka* (літ. три кошики). За легендою, в I ст. до н.е. цар Цейлону зібрав 500 найкращих знавців усної традиції та примусив їх продиктувати те, що вони запам'ятали, такій же кількості кращих писців. Ці записи були зроблені на пальмових листках, які потім склалися для зберігання в плетені кошики.

Інша версія канону — так звана санскритська *Трипітака* — була написана пізніше в Індії. Різноманітні школи і течії буддизму вносили поправки до неї. Тому в 1871 році у Мандалаї (Бірма) був скликаний спеціальний собор, на якому 2400 його учасників шляхом порівняння різних списків та перекладів Трипітаки створили єдиний уніфікований текст. Потім його вирізали на 729 мармурових плитах, кожену з яких помістили в особливому храмі з гострим дахом. Так була створена своєрідна оригінальна місто-бібліотека — Кутодо, яку шанують буддисти всього світу.

Трипітака включає в себе три частини:

1. Віная-пітака (110 плит) — «Кошик дисциплін» — містить правила поведінки, обов'язкові для членів буддистської громади (сангхі). У свою чергу, віная-пітака теж поділяється на три розділи. У першому з них (Сутта-вібханга) перелічуються гріхи та покарання за них, найсуворіше з яких — вигнання з общини. В другому (Кхандхакі) йде описання основних церемоній, обрядів і правил поведінки, яких повинні дотримуватися монахи. Третя частина (Парівара) складена у вигляді запитань та відповідей, які коротко розповідають про деякі з наведених положень.

2. Сутта-пітака (410 плит) — «Кошик текстів» — подає у найбільш повному вигляді «Вчення» (Дхарму). Це своєрідна енциклопедія буддизму, яка складається з п'яти збірників сутр (текстів), де вчення викладено у формі кількох десятків тисяч притч і бесід, що приписують Будді та його близьким учням. Окрім того, до цієї частини канону входять збірники легенд і афоризмів, поеми, коментарі тощо. Найвизначнішим твором у цьому розділі є Дхаммапада («викладення вчення»), в якій систематично й послідовно викладаються основні положення віровчення раннього буддизму. Дхаммапада складається з 423 коротеньких віршів — сутр, які згруповані в 26 главах. Цю книгу ще називають двійником Бхагават-гіти. Взагалі матеріал Сутта-пітаки упорядкований в спеціальні розділи (нікайя) за довжиною: Кхуадка Нікайя (Короткий розділ); Дігха Нікайя (Довгий розділ), який включає в себе розмірковування; Мадждхіма Нікайя (Середній розділ) — про використання буддійського вчення; Самйутта Нікайя — приписи для практичного життя буддиста; Ангутта Нікайя — арифметично упорядковані розмірковування.

3. Абхідхамма-пітака — «Кошик чистого знання» — метафізичні й етико-психологічні проблеми дхарми (вчення, закон, праведний шлях). Складається воно з семи розділів філософських розмірковувань буддистів про світ і людську істоту.

Крім канонічної літератури, буддисти вважають корисною і неканонічну. Це збірники біографії Будди або коментарі до канону, що склалися у II–VIII ст. н.е. Найбільше такої літератури було написано у IV–VIII ст. н.е., в період розквіту буддизму у Північній Індії та на Цейлоні.

Основою буддистського віровчення є відкриття, яке зробив Будда в день великого прозріння, та виклав у першій бенареській проповіді. Насамперед це вчення про «Чотири благородні істини» і «Благородний восьмиступеневий (восьмеричний) шлях». Ці істини, як вважають самі буддисти, вказують на «Зло, виникнен-

ня Зла й переборення Зла та благородний восьмеричний шлях, що веде до знищення Зла» (Дхаммапада, XIV, 191).

Перша благородна істина проголошує: «Життя в світі сповнене страждань», тобто «народження — страждання, старість — страждання, хвороба — страждання, смерть — страждання, поєднання з неприємним — страждання, розлука з приємним — страждання, неотримання чогось бажаного — страждання» (Типітака // Антологія мирової філософії: В 4-х т. — М., 1969. — Т. 1, ч. 1. — С. 118). Це виникає тому, що навколишньому світові властиві Страждання, Суб'єктивність і Мінливість. По-перше, навколишній матеріальний світ є ілюзією (майя), що створена нескінченними комбінаціями — дхарм, носіїв свідомості людини. Комбінації дхарм, тобто їх специфічні поєднання, і утворюють природний світ в цілому та будь-яку його окрему складову — богів, людей, тварин, духів тощо. Проблема в тому, що людина не знає цього і ставиться до світу як до чогось реального, чим і прирікає себе на нескінченні страждання. По-друге, існування людини також не є постійним. І потретє, ніщо в світі не є постійним, все проходить, знаходиться в процесі безперервної зміни, а тому якщо ми прагнемо досягти чогось, то врешті залишаємось ні з чим.

Друга благородна істина говорить про джерело страждань. Це — людське бажання, дурні пристрасті — жадова життя, насолода, земних благ тощо, що призводить до нових народжень. Спрага життя виникає з трьох джерел — ненависті, обману та «чуттєвих прив'язаностей». Вона виникає тому, що людська свідомість затьмарена незнанням істинної, ідеальної природи всього. Із незнання виникає порочне прагнення до дії, з порочного прагнення — помилкова установка свідомості, з помилкової свідомості — помилкові дані органів чуттів, які вводять нас в оману відносно реальності навколишнього світу, з ілюзорних почуттів — марні бажання, пристрасті та прив'язаності, жадова життя. Але найнебезпечнішою, на думку буддистів, є прив'язаність до індивідуального «Я», тобто егоїзм. Не менш небезпечними є й інші п'ять прив'язаностей: до багатства, сексу, слави, їжі та сну. Тут можна побачити посилання на вихідні для індуїзму релігійні ідеї існування Колеса буття — сансари, тобто нескінченного переродження, та Карми — кар за людські гріхи, котру буддисти називають «законом залежного існування». Дію «закону залежного існування» сам Будда проілюстрував притчею про мисливця: якщо людина знищує життя, бруднить руки кров'ю, то, знов народжуючись серед людей, вона

проживе коротке життя. Якщо людина, яка жаліє всіх живих істот, складе зброю, то в наступному перевтіленні серед людей вона буде жити довго.

Третя благородна істина пояснює, що для звільнення від страждань необхідно позбавитися бажань. Вже сама думка про це є саморозкриттям благородної істини.

І остання, четверта істина стосується шляху позбавлення бажань — дотримуватися вчення Будди, яке може привести віруючого до головної мети його буття — нірвани (заспокоєння, згасання) — це стан абсолютного спокою, в якому згасають усі емоції, пристрасті, почуття, будь-яка прив'язаність до земного життя, навіть бажання існувати у наступних переродженнях.

Чотири благородні істини багато в чому нагадують принципи лікування: історія хвороби, діагноз, визнання можливості вилікувати, рецепт лікування. Не випадково буддистські тексти порівнюють Будду з лікарем, який зайнятий не загальними розміркованнями, а практичним вилікуванням людей від духовних страждань. І своїх послідовників Будда закликає постійно працювати над собою заради порятунку, а не витратити час на розмови про предмети, яких вони не знають з власного досвіду. Він порівнює любителя абстрактних розмов з дурнем, який замість того, щоб дозволити витягти стрілу, яка у нього влучила, починає розмірковувати про те, ким вона була випущена, з якого матеріалу зроблена тощо.

Існує шлях, який веде до подолання страждань. Це «благородний восьмирічний шлях», пов'язаний з дотриманням восьми чеснот:

1. Правильні погляди — необхідно вірити в «чотири благородні істини», щоб не відхилитися від шляху, продиктованого Буддою.

2. Правильна рішучість — готовність опанувати своїми почуттями та бажаннями, діяти згідно з істинами.

3. Правильна мова — правдива, миролюбива, без марних балачок та ненормативної лексики.

4. Правильна поведінка — незаподіяння шкоди живим істотам, утримання від чуттєвих задоволень, умисного пошуку користі, участь у добрих справах.

5. Правильний спосіб життя — заробляти на життя чесно, гідно поводитися в суспільстві.

6. Правильне зусилля — запобігати всьому, що шкодить порятунку, перемогти те, що прив'язує до життя, розвинути досягнуті успіхи, зберегти накопичені заслуги.

7. Правильна увага (пам'ять) — постійно пам'ятати про наповненість життя скорботою, необхідність відсторонення від мирських прив'язаностей.

8. Правильне зосередження — медитація — досягнення внутрішнього спокою, самоконтролю, неухильності у прагненні звільнитися від тілесних бажань, байдужості до страждань і втрат.

«Восьмирічний шлях» буддисти зазвичай поділяють на три частини: перша (1–2) — пов'язана з мудрістю, друга (3–6) — з моральною поведінкою, третя (7–8) належить до практики споглядання, «очищення розуму», «тренування думок», або йоги. Той, хто пройде цим шляхом, досягне спочатку просвітлення (самадхі), а потім ідеального стану нірвани. Людина, яка досягла нірвани (архат), розриває Колесо буття і більше не народжується у будь-якій тілесній формі. Це внутрішнє згасання чуттєвості й тілесності ніби звільняє людину від її страждуючого «Я» та від жадоби життя, яка тягне усіх живих істот до нескінченних перероджень. Тим самим змінюється влада Карми, і просвітлений таким чином мудрець до кінця розчиняється в абсолютному спокої, в гармонії всесвіту, що неможливо описати за допомогою звичних категорій і понять. «Той незрівнянний острів, де нічим не володіють і нічого не прагнуть, я називаю Нірваною, знищенням смерті та загибелі — говорив Будда. — Мало хто досягнув цього острова, але тим, кому вдалося це зробити, заздрають навіть боги».

Можна зробити висновок, що суть віровчення буддизму зводиться до заклику кожної людини стати на шлях пошуку внутрішньої свободи, відкинути всі кайдани, що сковують її життя. Будда спробував переосмислити вчення релігійної системи Давньої Індії — брахманізму — про панування закону Карми над кожною окремо взятою людиною. Він вчив, що не тільки Карма підкоряє собі будь-яку людину, а кожна людина може звільнитися від сансари завдяки власному зусиллю. При цьому Будда вказував і на те, що всі люди, незалежно від національних або соціальних відмінностей, мають однакові здібності для Просвітлення.

Унікальною рисою буддизму є відсутність віри у Бога-творця. Але що ж робить його релігією, якщо в ньому немає ні такого Бога, як у християнстві, ісламі та інших монотеїстичних релігіях, ні такої віри в богів, як у політеїстичних релігіях, ні безсмертної душі — основи церкви як посередника між Богом і людьми? Тим не менше відомо, що буддизм сповідують більшість народів Азії. Буддизм — релігія перш за все тому, що вчить вірити в порятунок,

або, як говорять буддисти, в можливість для людини досягнути нірвани. Однак рятує не бог. Порятуюнок приходить або зсередини людини, завдяки її власним духовним зусиллям, або ж завдяки допомозі будд і бодхісаттв.

Буддизм не є ні політеїстичною, ні монотеїстичною релігією, але Будда не заперечує існування богів та інших надприродних істот. Він вважає, що вони підкоряються закону Карми і не можуть допомогти людині вийти з колеса перероджень. Тільки серед людей можуть з'явитися істоти, з яких складається своєрідний пантеон буддизму.

Кожна жива істота, яка досягла просвітлення та змінила світ сансари на світ нірвани, стає *буддою*. Будди мешкають у космічному просторі та мають 32 надприродні якості, що піднімають їх над богами (ходять по воді, стають невидимими, читають думки, та головне — знають весь цикл перероджень наперед). Іноді вони перевтілюються в земне тіло, щоб відкрити людям очі. Тоді трапляються великі дива: з неба падають зірки, гримить грім з ясного неба, дрижить земля, піднімається вода тощо. Будди проповідують Істинне Вчення та наставляють людей на благородний восьмирічний шлях до порятунку. Найпопулярніші будди, яких шанують в усіх буддистських країнах, вже відомий нам Шак'ямуні, божественний месія, будда майбутнього світового періоду, прихід якого символізуватиме загальну перемогу над стражданням Майтрейя; п'ять будд частин світу — Вайрочана (в центрі Всесвіту), Акшобх'я (на сході), Ратнасамбхавана (на півдні), Амитабха (безкінечне світло — на заході) — володар щасливої чистої землі, та Амогасіддхі (на півночі).

Бодхісаттва (пробуджена істота) — людина, яка досягла стану найвищого духовного пробудження, але свідомо не увійшла до нірвани, щоб просвітлювати ще непросвітлених. Шлях, який повинен пройти майбутній бодхісаттва, поділяється на багато етапів, які людина проходить не послідовно, а одночасно, подібно благородному серединному (восьмирічному) шляху. Майбутній бодхісаттва, який прагне до визволення, спочатку дає своєрідну обітницю рухатися в наміченому напрямку, не звертаючи уваги на втомленість, не заспокоюючись на досягнутому. На кожному з рівнів він оволодіває якимось із шести важливих ступенів: щедрістю, моральністю, терпінням, мужністю, здібністю до медитації, мудрістю. Перший рівень — щедрість вимагає роздачі милостині всім, хто має в цьому потребу; другий — дотримання всіх загальнолюдських і буддистських моральних приписів, що вимагають від людини також мужності, терпіння та оволодіння

мистецтвом медитації. Всі попередні рівні є основою для шостого рівня — мудрості. Піднявшись на цей рівень, людина стає святою, тобто *архатом*.

У буддизмі, на відміну від християнства та ісламу, немає церкви, але є община віруючих — *сангха*. Це духовне братство, яке допомагає в процесі просування буддистським шляхом. Община забезпечує своїм членам жорстку дисципліну (віная) та досвідчених наставників. Вона не має складної ієрархії, як у християнській церкві. Сангхою можна назвати й місцеву общину — усіх буддистських монахів у світі, а її члени не є священнослужителями, посередниками між Богом (або богами) та мирянами. Миряни повинні подавати монахам — це їхній обов'язок і добродієність. Монахи, в свою чергу, вчать їх моралі, ведуть рятівні бесіди, але вони не вправі сповідувати або відпускати гріхи. Якщо в одних напрямках буддизму, наприклад в тхераваді, сангха відіграє визначальну роль, то в інших, особливо в буддизмі махаяни, велике значення мають монастирі-університети. Втім, останні в широкому розумінні також є сангхами.

На практиці людина, яка прагне досягти нірвани, має пройти в своєму житті три основних ступені.

По-перше, вона повинна увірувати в Тріратну (три скарби): Будду, вчення Будди (Дхарму) та буддистську общину — сангху, повіривши всією душею та всім серцем у те, що тільки в цих скарбах є єдиний порятунок від потоку перероджень.

По-друге, послідовник Будди має передусім вести праведне життя, що зводиться до п'яти заповідей (панчашила):

1. Головною вимогою є любов до всіх живих істот, ненасильництво, неприпустимість заподіяння шкоди будь-кому. Цим буддист запобігає погіршенню карми, яке не дозволить йому досягти нірвани. Оскільки всі живі істоти рівною мірою включені в потік перероджень, тому якщо навіть просто зірвати квітку, то є ризик знищити теперішнє втілення того, хто колись був такою ж, як і ти, людиною.

2. Не красти, не брати чужого майна.

3. Не говорити неправди.

4. Не зазіхати на чужу жінку або чоловіка.

5. Не вживати збуджуючих засобів та одурманюючих напоїв.

Виконуючи п'ять етичних вимог, людина могла готувати себе до наступного, більш досконалого перевтілення, яке й відкриє шлях до нірвани.

І, **по-третє**, для досягнення нірвани, вищим та останнім ступенем культової практики в буддизмі є медитація. Буддисти, які

практикують медитацію, спочатку переборюють зовнішні спокуси, що дає відчуття внутрішнього спокою. Далі досягається повне визволення свідомості від усього матеріального. І, нарешті, людина досягає стану повної байдужості — її свідомість виходить за ті межі, які наклала на неї звичка мислити власне «Я».

У буддизмі вперше в історії релігії з'являється чернецька організація. Доступ до неї був відкритий всім бажаючим, незалежно від расової, національної, мовної або соціальної приналежності, за невеликим винятком рабів, боржників, державних або військових службовців, інфекційних або душевнохворих. Більшість буддистських монахів — чоловіки, але є й жінки-монахині. Згідно із буддистськими текстами, чоловік та жінка рівні між собою, однак сам Будда чомусь був проти прийняття в общину жінок.

Крім п'яти заповідей для мирян, буддистські монахи підкоряються особливим п'яти заповідям і 253 правилам поведінки (з них 227 — заборони).

1. Не брати участі у мирських веселошах (танці, пісні, музика).

2. Не користуватися предметами розкоші, не використовувати парфуми.

3. Не мати золота і коштовностей (єдиним майном монаха має бути чаша для збирання милостині).

4. Не спати на високому та зручному ліжку.

5. Не вживати їжі у позаурочний час (тобто пам'ятати про піст).

І це вже не говорячи про те, що монах був зобов'язаний свято дотримуватися п'яти основних моральних заповідей (наприклад, йому пропонувалося уважно слідкувати за тим, щоб п'ючи воду, не проковтнути якусь живу істоту. Для цього монахи завжди носили з собою ситечко).

Крім зусиль щодо власного просвітлення, монахи були зобов'язані займатися місіонерською діяльністю, пропагувати вчення свого учителя. Це вчення зустрічало великий інтерес, але не кожний був здатний стати на шлях відмови від усього мирського. Тому виникла проблема буддистів-мирян, яка була вирішена на основі розробки вчення про два шляхи (напрями) порятунку: *хінаяна* та *махаяна*.

Хінаяна («мала колісниця») — це вузький шлях до порятунку, який передбачав відносно жорсткий аскетизм. Це інтелектуально складний шлях індивідуального просвітлення та набуття нирвани, яким йшли архати — члени сангхи. Тому «мала колісниця» — це шлях небагатьох, тих, хто віддає себе служінню трьом головним скарбам буддизму — Будді, дхармі (вченню) та сангхі (спільноті

монахів). Хінаяну ще називають «південним буддизмом», оскільки вона поширена у країнах, що знаходяться на південь від Індії, — Таїланд, Шрі-Ланка, Камбоджа, Лаос.

Махаяна («велика колісниця») — широкий шлях до порятунку. В махаяні припускалася можливість набуття нирвани й мирянами, які дотримуються обітниць духовного вдосконалення під керівництвом бодхісаттви. Мирянам давався простіший етичний кодекс поведінки, який зводився до дотримання п'яти перших заповідей. Разом з тим, у махаяні набула розвитку культова практика.

Культові практики махаяни пов'язані із вшануванням бодхісаттв і святих, будд. У країнах буддистської традиції розповсюджені їх скульптурні зображення. Застосовуються жертвоприношення, які зазвичай проводяться у храмах. Буддисти використовують спеціальні молитви (мантри).

Махаяна — це «північний буддизм», оскільки вона набула поширення в країнах, що знаходяться на північний захід від держави, — в Кореї, Японії, Непалі, Бірмі.

Але є ще й третій напрям — ваджраяна («бриліантова колісниця»), або тантризм (від лат. *хитросплетіння, магія, таємне знання*). Ця течія зародилася в Індії у середині I ст. н.е. Її можна охарактеризувати як різновид махаяни, що покрита окультним, містичним та магічним туманом.

Шлях буддизму у країнах Азії починається ще до нової ери. З III ст. до н.е. буддизм з'явився у Центральній Азії (теперішній Таджикистан та Узбекистан), з I ст. н.е. — у Китаї, з II ст. — на півострові Індокитай, з IV ст. — у Кореї, з VI ст. — в Японії, з VII ст. — в Тибеті, з XII ст. — у Монголії. Використовуючи свій головний принцип — не порушувати культурні традиції різних країн та народів і намагатися зрозумітися з ними, — буддизм швидко всюди прижився і, привившись до дерева місцевої культури, дав нові пагони. Наприклад, у Китаї цей процес почався у V–VI ст. У VIII–IX ст. там успішно поширювалися вже два суто китайські напрями буддизму — школа чистої землі будди Амитабхи та школа чань. В Японію буддизм проник уже через Китай. Китайські школи тяньтай, хуаянь-цзун, школа чистої землі будди Амитабхи та чань завоювали Японію, ставши школами тендай, ке-гон, амідаїзма та дзен.

Однак і в Китаї буддизм піддавався атакам як ззовні — від іноземних завойовників, так і зсередини — з боку відродженого конфуціанства. Він не був цілком витіснений з цієї країни, як у Індії, але його вплив дуже ослабився. Той самий процес повторився в

Японії, де укорінилася національна релігія — синтоїзм. Поява та утвердження буддизму, як можна бачити на прикладі Китаю, Індії та деяких інших країн, стимулювали відродження місцевих релігійних традицій. Якщо вони, увібравши всі досягнення буддизму, виявлялися досить сильними, то пануванню буддизму приходив кінець.

У кожному регіоні розвивалися своя власна буддистська символіка та буддистські обряди — вшанування святих міст, календарні свята, обряди життєвого циклу, підкріплені місцевими традиціями. Буддизм увійшов у кров і плоть багатьох народів, став частиною їх повсякденного життя. Він змінив місцеві традиції, але й сам зазнав змін. Буддизм сприяв розквіту культури цих країн — архітектури (спорудження храмів, монастирів і ступ), мистецтва (буддистська скульптура й живопис), а також літератури (поезія, що надихається ідеями дзен-буддизму).

З ослабленням впливу великих монастирів, які в епоху розквіту буддистської цивілізації були своєрідними «державами у державі», головну роль у житті буддистів стали відігравати невеликі монастирі та храми. Влада почала активніше втручатися в релігійні справи сангхи. Особлива ситуація склалася в Тибеті, де утворилася теократична держава під керівництвом голови «жовтошапочної» школи гелукпа *далай-лами*, що був і релігійним, і державним лідером. Лами доносять послання Будди та його зміст учням, тому їх шанують як непогрішимої божеств, віра в яких важливіша за знання буддистських догматів.

Буддизм в Україні репрезентують понад 30 громад, які нараховують близько 500 членів і 10 000 симпатиків. Але буддизм поширюється в Україні переважно в модернізованих формах (дзен-буддизм, нітерен, різні школи тибетського буддизму).

Питання для самоконтролю

1. Як виник буддизм? Історичні умови виникнення, розвитку та поширення буддизму.
2. Що ви можете розповісти про засновника буддизму?
3. Основні ідеї буддизму.
4. Назвіть «чотири благородні істини».
5. Які існують напрями буддизму?

6. Чому світові релігії мають більше прибічників, ніж національно-державні?
7. Що таке «серединний (восьмирічний) шлях» у буддизмі?
8. Спробуйте визначити, які кармічні наслідки очікуватимуть в наступному перевтіленні людину, яка порушила основні буддистські заповіді й була схильна до:
а) вбивства, б) крадіжки, в) перелюбства, г) омани?
9. Які особливості буддистського чернецтва вам відомі?

Тематика рефератів

1. Порівняльний аналіз світових релігій.
2. Своєрідність буддизму як релігії.
3. Зміст релігійних вчень буддизму.
4. Течії буддизму та їх відмінність.
5. Міжнародні буддистські організації. Розвиток буддизму в Україні.

Література

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — 862 с.
2. *Калінін Ю. А., Харьковеценко Є. А.* Релігієзнавство. Підручник. — К.: Наукова думка, 2000. — 352 с.
3. *Кислюк К. В., Кучер О. Н.* Религиоведение: Учебное пособие для высших учебных заведений. — Х.: Торсинг, 2002. — 496 с.
4. *Титов В. Д., Качурова С. В., Барабаш О. В.* Релігієзнавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Х.: Право, 2004. — 272 с.
5. *Яблоков И. Н.* История религии. В 2-х т. — М., 2002.

Тема 5

ІСЛАМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

- 1. Соціально-історичні причини виникнення ісламу.*
- 2. Коран і кораністика.*
- 3. Мусульманська догматика і культова практика.*
- 4. Мусульманська філософія. Поширення ісламу. Іслам в Україні.*

1. Соціально-історичні причини виникнення ісламу

За кількістю послідовників іслам є другою (після християнства) світовою релігією. За приблизними підрахунками, загальна кількість мусульман на земній кулі складає близько одного мільярда прихильників, які мешкають у більш ніж 120 країнах. У 28 країнах іслам є державною релігією (Єгипет, Іран, Ірак, Кувейт, Мароко, Саудівська Аравія, Пакистан та ін.). Переважна більшість мусульман (понад дві третини загальної кількості) живуть в Азії — це майже 20% населення цієї частини планети. Близько 30% послідовників ісламу живуть в Африці, що складає 49% населення цього континенту. Відтак, основна маса віруючих мусульман зосереджена на цих двох континентах.

Іслам — відносно молода релігія. Він виник на початку VII ст. н.е. Формально часом появи ісламу вважається 622 рік, коли засновник нової релігії Мухаммед був змушений тікати зі свого рідного міста Мекки в сусідню Медіну. Пануюча аристократична верхівка племені корейшитів не прийняла його вчення. Це сталося 26 липня 622 року. Від цієї дати і починається мусульманське літочислення.

Час виникнення ісламу — період гострої соціальної та політичної боротьби, швидкого руйнування первісного ладу та формування раннього класового суспільства на Аравійському півост-

рові. Водночас загострилася збройна боротьба двох світових імперій — Візантії та Ірану. Соціальні та ідейні хвилювання доходили й до Західної Аравії. Як соціальне та духовне явище, іслам був, з одного боку, підсумком особливого розвитку суспільства Аравійського півострова, з іншого — одним із породжень загальних процесів, які тривали на Близькому Сході. Виникнення ісламу пов'язане як із впливом та розвитком монотеїстичних релігій — іудаїзму та християнства, так і з еволюцією релігійної свідомості населення Аравії, зі специфічними аравійськими формами синкретичного монотеїзму. З'явилися люди, які вірили у єдиного Бога, але вони не відносили себе до якоїсь офіційної релігії. Активно відбувався процес етнічної та культурної консолідації арабів, формувалась єдина арабська мова. Потреба в ідеологічному обґрунтуванні цих політичних, економічних та соціальних змін, у стимулюванні їх розвитку породила в Аравії різні ідейно-політичні рухи. Іслам був виявом цих загальних процесів. Він став важливим фактором у становленні середньовічної арабської народності, нового політичного утворення — Халіфату, нової етноконфесійної спільності — громади мусульман (умма).

На відміну від християнства, іслам народжувався в умовах боротьби багатьох економічних укладів. В арабських племенах велась жорстока боротьба між могутньою родовою аристократією племені корейшитів та простими ремісниками, землеробами, кочівниками-пастухами. Ця боротьба, що розгорнулася в умовах первісного ладу, розкинула його і наближала перехід до класового суспільства. Роздробленість арабських племен, їх економічна відсталість, перехід до класового суспільства з сильною централізованою державною владою — все це викликало потребу у силі, яка спроможна була б здійснити це історичне завдання. Такою силою був новий феодалний устрій. Йому необхідно було об'єднати всі арабські племена для захисту від ворожих сусідів — Візантії та Ірану. Однією з перешкод на шляху до здійснення цього завдання були старі племінні культи, які підтримували віджилі традиції первісного ладу. Тому, починаючи з кінця VI ст., серед арабів починається реформаційний рух, відомий під назвою Хафінського (від араб. «*хафін*» — пророк), який охоплює всю територію Аравії. Складається ряд центрів релігійної реформації, найбільшим з яких був Йемен на півдні Аравії. На чолі цього руху стає Мусалім. Другий центр розмістився на північному заході півострова. Вождем його стає виходець з роду корейшитів Мухаммед, котрий після тривалої боротьби одержав перемогу як над старою родовою аристократією, так і над Мусалімом.

Виникнення ісламу підпорядковується загальним закономірностям формування світових релігій. Він виник на базі родоплеми́нних культів одного із найвпливовіших племен Західної Аравії — курейшитів. Їхнім богом був Аллах (араб. *Аль-Ілах*), який з часом витіснив богів слабкіших племен. У цілому соціокультурна ситуація того часу сприяла формуванню у арабів монотеїзму. Звичайно, процес формування монотеїстичної релігії не проходив сам собою. Сильний імпульс йому надала реальна історична особа — пророк Мухаммед (570–632 рр.). Залишивши торгові справи, він у 610 році виступив з проповіддю монотеїстичної релігії, яку назвав «іслам» (в перекл. з араб. — «*покірність*», «*віддання себе Богу*»). Мухаммед проголосив, що існує лише Аллах і що всі повинні бути покірні його настановам.

У проповідях Мухаммеда звучали також вимоги соціальної справедливості, братства віруючих, здійснення благодійницької допомоги бідним, засуджувалося лихварство, проголошувалася необхідність дотримуватися простих норм моралі.

2. Коран і кораністика

Віровчення ісламу викладене у головній «священній книзі» мусульман — Корані. Зміст його нібито був переданий Мухаммеду самим Аллахом через ангела Джебраїла окремими одкровеннями, головним чином в Мекці і Медині в 610 та 632 роках. Основу Корану складають перші проповіді Мухаммеда. Повний текст (сухуф) був зібраний після його смерті, при халіфі Османі. Він складається із 114 глав (сур), які мають 6236 аятів (за різними варіантами підрахунку). Тексти Корану виголошують під час публічних і приватних молитов, державних і сімейних торжеств. Багато слів і виразів із нього увійшли в літературу та побутову мову мусульман незалежно від їхньої національності.

Вплив Корану на духовний і суспільний розвиток народів Сходу дає право на те, щоб віднести його до найцінніших здобутків культурного поступу людства.

Коран різьче відрізняється від старозаповітних та євангельських текстів. Це не цілісний літературний твір з єдиною композиційною схемою, а тим більше не теологічний трактат з послідовним викладом системи віровчення. Він народжувався стихійно, віддзеркалюючи вир життя суспільства на зламі епох, а тому не мав будь-якого плану. У ньому зібрані виступи, про-

повіді, «пророчі одкровення», повчальні історико-релігійні оповіді про долю стародавніх народів і посланих до них пророків, містить притчі й заклинання, етико-правові та обрядові приписи, які регулюють сімейні, майнові, правові та інші суспільні відносини. Усе це було проголошено в різний час, перед різними аудиторіями, з приводу конкретних обставин, мало зв'язок з різними подіями або ж народжувалося через якісь суто внутрішні причини.

Крім релігійно-філософського, законодавчого та історико-культурного, цікавим є і літературний аспект вивчення Корану. Це найдавніша пам'ятка прози арабською мовою, яка завдяки художнім засобам відобразила етапи еволюції особистості Мухаммеда, його утвердження як віровчителя і людини нової епохи. Сприйнятий як слово Аллаха, Коран став джерелом формування єдиної літературної мови арабських народів.

Як святе письмо мусульман, Коран відіграє важливу роль у житті сучасних мусульманських держав. Якщо Коран — це святе письмо, то святим переказом ісламу є Суна — збірка переказів (хадисів). Вона вміщує епізоди із життя Мухаммеда як зразок для наслідування всьому мусульманському світові. В ісламі принцип монотеїзму проведений більш послідовно, ніж в інших релігіях. Тому першим догматом віровчення ісламу є віра в єдиного бога Алла (Аллах, утворивши все існуюче, є вищим і всемогутнім, мудрим, милостивим верховним суддею, поруч з ним немає інших богів, Аллаху покірні всі явища природи, люди, ангели і демони). Другий догмат ісламу — віра в ангелів, які виконують веління Аллаха — оберігають рай та пекло. Третій догмат — віра в те, що Коран є священною книгою мусульман. Четвертий догмат — віра у пророків та посланництво Мухаммеда. П'ятий догмат — віра в кінець світу та загробне життя. Шостий догмат — визнання зумовленості долі людини Богом. Сьомий догмат ісламу — це віра у воскресіння після смерті.

В ісламі є дві основні течії — суннізм і шіїзм. Шийтська система віровчення, розроблена в XII–XIII ст., визнає тільки п'ять догматів: 1) Таухід — єдинобожжя; 2) Адль — справедливість; 3) Нубуваат — пророцтво; 4) Імамот — влада імамів; 5) Кіямат — воскресіння мертвих.

3. Мусульманська догматика і культова практика

У середні віки були систематизовані обрядові вимоги ісламу. П'ять з них виділені окремо і названі «стовпами»: 1. Сповідання віри; 2. Виконання намазу — п'ятиразової молитви; 3. Дотримання посту (урази) протягом місяця рамадану; 4. Виплата релігійного податку (зак'ят, садаку); 5. Паломництво в «священні місця» ісламу — хадж. В хадж увійшло й поклоніння могилі Мухаммеда в Медіні, молитви в ряді історичних міст. Кожний мусульманин прагне хоча б один раз у житті побувати в Мецці, де знаходиться Храм Кааба з відомим чорним каменем — посланцем неба. Крім цих основних обрядових звичаїв в ісламі існують й інші, наприклад, джихад — участь у війні за інтереси своєї країни.

Найважливішим обрядом мусульман є суннет (обрізання), якому піддають хлопчиків у віці від 5 до 7 років. Він обряд є внутрішньою ознакою релігійної приналежності, служить меті відособлення мусульман від людей інших віросповідань.

Мухаммед заклав першу в мусульманському світі мечеть, яка мала вигляд квадратного майданчика. Молитовні збори проходили тут під відкритим небом.

В ісламі, як і в інших релігіях, окрім обрядів і традицій, існують ще й численні свята. Класичний ортодоксальний іслам узаконив лише два з них — Курбан-байрам та Ураза-байрам.

Свято Мавлід (день народження пророка) відзначається мусульманами за місячним календарем у місяці рабі-аль-авваль. 29 серпня 570 року н.е., за арабськими джерелами, народився пророк.

Мухаммед — пророк ісламу, походив із небагатого, але знаного роду Хашим. Особливе місце в генеалогічному дереві Мухаммеда посідав його дід Абд ель-Мотталіб. Тоді, коли Мухаммед став старійшиною племені, основні посади в Мецці були в руках нащадків Кусая, які очолювали найбільші клани. Їм належали ключі від храму Кааби, нагляд за криницею Зам-Зам, судочинство, вирішення питань зносин з іншими племенами, зберігання священного прапора, що майорів над курайшитами під час битв, контроль за сплатою податків на користь бідняків, голосування піл час засідань ради старійшин, право скликати загальні збори, управління фінансами міської общини, нарешті, зберігання гадальних стріл. Такими були десять основних посад, що існували в Мецці.

Мухаммед почав свою проповідницьку діяльність у рідному місті. Першими прихильниками його релігії були найближчі родичі та їхні раби. Вчення містило важливу й цінну думку — знищення міжплемінної і внутрішньоплемінної ворожнечі, бо всі віруючі є одним народом — єдиною уммою (за його термінологією). Община віруючих, яка згуртувалась навколо пророка в Мецці, стала ніби зародком такої умми. Вона з самого початку була задумана як позаплемінна спільнота, що приймає усіх бажаючих — представників різних племен та рас.

Мухаммед своєю проповіддю і силою зброї домігся, щоб родова аристократія визнала необхідність боротьби з Іраном і Візантією за ключові позиції в міжнародній торгівлі, політичне домінування на Близькому Сході, в Передній і Східній Азії.

Об'єднання арабів під зеленим прапором ісламу завершили перші наступники Мухаммеда — «праведні халіфи».

Після дворічної боротьби із противниками четвертим халіфом став Алі (656–661), двоюрідний брат і вихованець Мухаммеда, його зять (одружений з дочкою пророка — Фатімою). Його підтримали рядові мусульмани, незадоволені засиллям за правління Османа представників роду Омейя. Прибічників Алі стали називати «шиїт Алі», тобто «партія Алі». Звідси й походить назва релігійно-політичної течії шиїтів. Саме Алі започаткував імосмат. Він вважав, що на чолі державної влади має бути представник пророка, що тільки родинні зв'язки з ним дають духовну владу, а разом з нею і право на вищу світську посаду. Через свою досить непослідовну політику щодо роду Омейя Алі втратив підтримку низів общини. Більше того, деякого з колишніх союзників він знищив. Один із хариджитів — колишніх союзників — убив халіфа Алі в мечеті міста Куфа. В ісламському світі виник глибокий розкол. Він розпався на два напрями — шиїзм і сунізм, кожний з яких у свою чергу має ряд відгалужень. Шиїтські секти: зейдіти, ісмаїліти, кармати, хаттабіти, аліди, кадаріти, мутазіміти, рафрдіти, друзи, асасіни, «брати чистоти», бектами, хуруфіти, бабіти, бехаїти, махдісти, Алі-іллахи, харіджити, сіфріти, ібадіти, азрахіти та ін. Більшість з них сект відокремилася за принципом визнання того чи іншого імама.

Секти сунітського напрями: нізалия, сенусіти, саодія, сухардія, тіджамія, чіштія, захіріти, мавламі, малікіти, марідисти, накшбандія, ашаріти, ваххабісти, ансари, ханбаліти, мухаджири, вайсовці, муримди, судизми, ясавія, шафіїти, ахль-аль-хадіє, ахмадія, асхаби, мутазиліти та ін.

Іслам не лише вимагає від послідовників віри у свої догмати, а й пропонує їм досить стійкі принципи і правила поведінки, дотримання яких вважається богоугодною справою. Сукупність цих норм отримала нову назву — «Шаріат» (від араб, *шаріа* — вірний шлях до мети). Шаріат включає культові правила та правово-етичні настанови ісламу, виконання яких є обов'язковим для всіх мусульман. Він не має аналога в інших релігійних системах, включає як цивільні (світські), так і релігійні вимоги. Його настанови регламентують правові, моральні та релігійно-обрядові відносини. Авторитет шаріату пояснюється тим, що з часу виникнення ісламу і до XIX ст. мусульманський світ практично не знав інших законів.

На відміну від усіх інших релігій, в ісламі основні вимоги релігійного культу були включені в систему шаріату. Відтак культ був піднесений до рангу закону, невиконання якого розглядалося не тільки як морально-релігійне порушення (гріх), а й як правове (злочин).

Будь-які спроби реформ, навіть часткових, неминуче визнавалися такими, що суперечать ісламу, і рішуче заперечувались.

4. Мусульманська філософія. Поширення ісламу. Іслам в Україні

В Україні іслам поширений переважно в автономній республіці Крим. Мусульмани Криму належать до сунітського напрямку. В 1242 році татаро-монголи завоювали півострів: Крим увійшов до складу Золотої Орди. У XV ст. у зв'язку з її розпадом виникло Кримське ханство, яке з 1457 року входить до складу Османської імперії. На чолі мусульманського духовенства Кримського ханства стояв муфтії, який як вища духовна особа, був другим після халіфа — турецького султана. Всім життям релігійної громади керував імам. У XVIII ст. тільки в Бахчисараї налічувалося 32 мечеті. Відкривались мектеби і медресе. У 60-х роках XIX ст. в Криму було 23 медресе і 131 мектеб (школа початкової освіти). У 1774 році, після війни Росії з Туреччиною, Кримське ханство отримало самостійність, але у 1783 році знову її втратило: Крим був приєднаний до Російської імперії, яка утискувала татар, що сповідували іслам, не лише економічно, а й духовно. У другій половині XIX ст. Крим залишила 161 тис. татар.

У 1917 році татари становили лише 36,6% сільського і 11,3% міського населення Криму. Зазнавало утисків татарське населення півострова і за часів Радянського Союзу. У травні 1944 року з Криму було виселено 188 626 татар. Нині йде процес їх повернення та відродження мусульманських релігійних громад.

В Україні на початок 2005 року діяло 472 мусульманські громади, більшість яких знаходиться в Криму. Мусульманські громади діють в структурі трьох самостійних центрів: у Києві — Духовне управління мусульман України (ДУМУ), в Донецьку — Духовний центр мусульман України (ДЦМУ), в Сімферополі — Духовне управління мусульман Криму (ДУМК).

Мусульманська філософія являє собою систему релігійно-світоглядної орієнтації та методів обґрунтування віровчення ісламу, яка розгорталася і функціонує в жорстких віроповчальних рамках. Основи релігійного вчення ісламу були закладені арабським релігійним і політичним діячем Мухаммедом, який проголошений мусульманами великим пророком і посланцем Бога. Основну частину догматики свого вчення, зокрема ідею страшного суду та потойбічного життя, окремі моральні принципи тощо, Мухаммед запозичив з Біблії. Недарма деякі історики релігії розглядають іслам як спрощену версію християнства з яскраво вираженим монотеїзмом. Мусульманський монотеїзм тісно пов'язаний з ученням про визначення, яке виключає будь-яку можливість вільного вибору і є основою фаталізму.

Філософське проблемне поле ісламу спочатку було обмежене морально-етичними повчаннями і яскраво вираженими соціально-політичними принципами устрою — правовими аспектами життя перших мусульманських громад. Це зробило нову релігію надто уразливою, а її соціальні і політичні норми та принципи виявилися майже застиглими. Деякі з них почали застарівати ще з часів перших халіфів. Необхідність переглянути ісламські норми детермінувала виникнення різноманітних течій у мусульманстві. І хоча зовні це виглядало як суто релігійне явище, насправді в його основі лежали соціально-політичні процеси.

Теоретичні основи ісламу закладені трохи пізніше, в результаті його безпосередніх контактів і полеміки з християнською теологією. Початок мусульманському богослов'ю поклали дискусії, які розгорнулися на початку VIII ст. з приводу свободи волі і визначення, несотворимості «слова Божого», божественних атрибутів і трансцендентності Бога. Під безпосереднім впливом близькосхідної християнської думки перші мусульманські богослови познайомилися з античною філософською спадщиною (платонізмом,

арістотелізмом), яка спричинила розвиток раціоналістичних тенденцій у мусульманській теології (Абу-аль-Хасан, Хасан-аль Басрі, Васіл ібн Ата та ін.). У результаті виникла перша релігійно-філософська школа мутазілітів, яка розгорнула полеміку щодо місця і ролі розуму в інтерпретації мусульманського віровчення і активно застосувала у боротьбі з ортодоксами елементи античної діалектики. Мутазіліти виступили проти дослівного розуміння текстів Корану, антропоморфного уявлення про Аллаха. Вони створюють вчення про свободу волі, моральну відповідальність людини за свої дії. Людина у своїх вчинках вільна в межах системи дій, створеної Богом. Звідси апеляція мутазілітів до «ваги діянь». Бог не може самовільно змінювати міру відплати, тому що вона відповідає земним справам людини.

Звісно, ці ідеї мутазілітів викликали жорстку протидію ортодоксального мусульманства. Розгорнувши в IX ст. боротьбу проти мутазілітів, ортодокси все-таки змушені були прийняти окремі їхні ідеї та методи. На основі цього синкретизму стало можливим виникнення ортодоксального богослов'я — каламу. Його основоположником був Ашарі, відомий мутазіліт, який перейшов на позиції ортодоксального мусульманства. В каламі визначення і божественність походження Корану набувають значення догм, зберігається антропоморфне уявлення про Аллаха. Ортодоксальні мусульманські богослови — мутакаліми створили численну і різноманітну схоластичну літературу. Розробка основних положень ашарітського каламу отримала своє завершення у творах відомого на той час філософа Бакилані (пом. 1013 р.).

Ашарітам доводилося боротися не тільки з мутазілітами, а й з крайніми ортодоксами, які виступили проти схильності ашарітів до компромісів. Так, ашаріти перейняли мутазілітську атомістичну систему, яка була вільною інтерпретацією теорії Демокріта та Епікура. На думку мутакалімів, існують не тільки атоми простору, а й атоми часу, безмежна кількість яких є основою всіх явищ Всесвіту. Але ці атоми не матеріальні, не мають маси. Кожен з них відокремлений один від одного абсолютною пустотою, їх рух, зв'язок та зміни в них відбуваються завдяки активній волі Аллаха. Аллах уявляється не тільки деміургом, творцем Всесвіту, який започаткував його словом «будь». Він перебуває в стані безперервної творчої діяльності, створює одні атоми і знищує інші. Тому, наприклад, ріст і розвиток живих організмів, як і рослин, пояснюється тим, що Бог весь час творить нові атоми, а випаровування та вивітрювання — тим, що він знищує окремі частинки води і мінералів.

Мутакаліми заперечували наявність постійних властивостей і якостей речей, зв'язок між причиною і наслідком, а отже, і будь-яку закономірність явищ.

Вони допускали тільки можливість звичайності, або «звички», що закладена Богом у природу. Саме завдяки цій «звичці» регулярно розливається Ніл та інші річки, в певні сезони мають місце мусони тощо. Але Бог в будь-який час може порушити таку «звичку», створивши чудо. У зв'язку з цим заперечувались не тільки закономірність, а й вічність світу, який був створений у часі і загине в результаті Страшного суду.

Незважаючи на це, школи мутазілітів та ашарі, апелюючи до античної філософії і намагаючись використати її в інтерпретації засад мусульманського віровчення, мимоволі створили сприятливий ґрунт для виникнення і розквіту в IX–XII ст. арабської філософії (аль-Кінді, аль-Фараб, ібн Сіна, ібн Рушд), яка стала помітною ланкою у світовій філософській думці між античною філософією і європейською середньовічною схоластиком. Основним завданням арабської філософії було те саме намагання теоретичного обґрунтування віровчення ісламу і його церковної догматики. Спочатку араби перейняли у греків ідеї Платона і неоплатоніків, але згодом їхня увага все більше зосереджувалася на теоретичній спадщині Арістотеля, зокрема на його трактатах з метафізики, логіки та фізики. Щоправда, арістотелізм у них не культивувався у чистому вигляді. Він, як правило, переплітався з елементами неоплатонізму, який більше відповідав інтересам теології. Ті самі окремі представники арабської філософії, які будували свої філософські системи в основному на арістотелізмі (ібн Сіна та ібн Рушд), неминуче приходили до жорсткої конфронтації з ісламською ортодоксією. Незважаючи на теоцентричність їхньої філософії, вони заперечують релігійну догму про творення Богом світу з «нічого», а єдиною основою буття, його вічним джерелом вважають матерію. Богу при цьому відводиться лише роль вічного джерела дійсності. Відкинувши ідею потойбічного життя, безсмертя душі, воскресіння з мертвих, східні арістотеліки безсмертним визнають лише людство в цілому, його розумову діяльність. Щодо співвідношення науки та релігії, то ця проблема вирішується ними в площині теорії «двоїстої істини», згідно з якою наука дає конкретні, часткові знання, а релігія — загальну картину світобудови.

Реакцією на інтелектуалізацію ісламу в арабській філософії було виникнення містицизму, представленого суфізмом, який виступив не тільки проти східного арістотелізму, а й проти

мусульманської ортодоксальної теології. Її ідеологія сприйняла елементи вчення і практики східного християнства, неоплатонізму і буддизму. Заперечуючи ортодоксальну обрядовість і не визнавши авторитету ортодоксального духовенства, пантеїстично зорієнтовані суфії проповідували містичну, безкорисливу любов до Бога, бажання злитися з ним. Кінцевою метою вони вважають нівелювання індивідуальних особливостей людини та заміну їх божественними, уявлень про мусульманську єдність, що ґрунтувалися на ідеях ісламу про єдинобожжя (Саті аль-Хасурі). Центральною стає теорія «ісламського шляху» розвитку, яка широко пропагується багатьма міжнародними мусульманськими організаціями.

Стислі підсумки

- 1. Іслам — наймолодша світова релігія. Він виникає в VII ст. н.е. на Аравійському півострові.*
- 2. Іслам — релігія, яка динамічно розвивається. Протягом XX ст. спостерігалось постійне зростання кількості мусульман серед населення планети.*
- 3. Головна особливість ісламу полягає в нерозривному зв'язку між релігійно-культовим та суспільно-політичним життям.*
- 4. На основі ісламу сформувалася високорозвинена цивілізація, яка зробила значний внесок у скарбницю світової культури.*
- 5. Засновник ісламу — Мухаммед (570–632) — один із визначних релігійно-політичних діячів в історії людства.*
- 6. Віровчення ісламу викладено в священній книзі — Корані. Мусульмани вірять в те, що «немає ніякого Бога, крім Аллаха, а Мухаммед — посланець Аллаха».*
- 7. Культова практика мусульман складається з обов'язкової щоденної п'ятикратної молитви, посту в священний місяць рамадан, сплати благодійного податку, паломництва до священного міста Мекки.*
- 8. Основні напрями в ісламі — суннізм і шиїзм.*

Питання для самоконтролю

1. Які особливості ісламу, що відрізняють його від інших світових релігій?
2. У багатьох країнах, де панує іслам, існує особливий календар, який бере початок з моменту таємного переїзду Мухаммеда і мусульман з Мекки до Медіни (Хіджри). Визначте, в якому столітті за цим календарем зараз живуть ці країни. Для цього:
 - відніміть від року, в якому ми живемо за європейським календарем, рік Хаджри;
 - поділіть число, яке отримали, на 32;
 - результат ділення додайте до кількості років, які минули від року Хіджри за європейським календарем.
3. Назвіть основні положення віровчення ісламу. Які з них сприяють, на ваш погляд, розвитку ісламського екстремізму?
4. Які п'ять стовпів ісламу вам відомі? Який елемент — віронавчальний чи культовий у ньому переважає і чому?
5. Скільки разів на день моляться мусульмани? Про що вони просять Аллаха під час ритуальної молитви?
6. Порівняйте уявлення мусульман та християн про гріх і загробну відплату.
7. У мусульман — п'ятниця, а у християн?
8. Які напрями в ісламі вам відомі? Поясніть, чому головні розбіжності між цими напрямками не стосуються віроповчальних чи обрядово-культових питань?
9. Спробуйте порівняти релігійну організацію вже відомих вам світових релігій.
10. Чи згодні ви з тим, що мулла — те ж саме, що й священик у християн?
11. Чим відрізняється статус священних споруд в ісламі та християнстві?
12. У чому офіційно вбачає схожість та відмінність між християнством та ісламом сучасна католицька церква?
13. Який вплив здійснив іслам на виникнення «ісламського світу», мусульманської цивілізації? У чому полягає зміст цієї цивілізації для світової культури?

Тематика рефератів

1. Сучасна соціально-політична доктрина ісламу.
2. Іслам: спосіб життя як стиль мислення.
3. Християнство та іслам: соціокультурні проблеми діалога.
4. Релігія і секуляризм на Сході.
5. Мусульманське право: питання теорії і практики.

Література

1. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К.: Освіта, 1992.
 2. Калінін Ю. А., Харьковщенко Е. А. Релігієзнавство: Підручник. — К.: Наукова думка, 1997.
 3. Релігієзнавство. — К.: Академія, 2000.
 4. Релігієзнавство / За ред. М. Заковича. — К., 2000.
 5. Релігієзнавство / За ред. С. Бублика. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
 6. Мень А. История религии. В 7 т. — М., 1991–1994.
 7. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996.
 8. Яблоков И. Н. Основы религиоведения: Учебник. — М.: Высшая школа, 1994.
 9. Watt W. Montgomery. Bells Introduction to the Quran. — Edinburgh: Edinburg University Press, 1970.
 10. Wiedke W. Women in Islam. — Montclair, NJ: Abner Schram Ltd., 1981.
 11. Woodward M. R. Islam in Java: Normative Piety and Mysticism in the Sultanate of Yogyakarta. — Tucson: University of Arizona Press, 1989.
-

ПЕРШИЙ ПРОМІЖНИЙ КОНТРОЛЬ

ТЕСТИ

1 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. Яка із складових частин релігії є засадничою:

- а) віровчення;
- б) віра;
- в) культ;
- г) організація.

2. Автор, який вважав релігію колективною формою неврозу:

- а) Ф. Вольтер;
- б) К. Маркс;
- в) З. Фрейд.

3. Як називається поклоніння богам в образі тварин:

- а) зооморфізм;
- б) антропоморфізм;
- в) фетишизм.

4. Фетишизм — це:

- а) віра у надприродну спорідненість людей з тваринами та рослинами;
- б) віра в надприродні можливості матеріальних предметів;
- в) система заборон.

5. Монотеїзм виник:

- а) у національно-державних релігіях;
- б) у світових релігіях;
- в) у нетрадиційних релігіях.

6. Священні тексти в індуїзмі:

- а) Пурани;
- б) Веди;
- в) Аран'яки.

7. Серединний шлях звільнення від страждань нараховує:

- а) вісім ступенів;

- б) сім ступенів;
- в) дванадцять ступенів.

8. *Що означає життя згідно з ученням Гаутами:*

- а) радість;
- б) спокій;
- в) страждання.

9. *Яка релігія стала в Китаї і політикою, і адміністративною системою, і верховним регулятором економічних таї соціальних процесів:*

- а) чань-буддизм;
- б) конфуціанство;
- в) даосизм.

10. *Іслам виник:*

- а) в VII ст. до н.е.;
- б) в VII ст.;
- в) в V ст.

11. *Мухаммед для мусульман:*

- а) Посланець Аллаха;
- б) Син Божий;
- в) Боголюдина.

II РІВЕНЬ

1. Визначте структуру та функції релігії.
2. Охарактеризуйте первісні релігійні вірування.
3. Назвіть характерні риси етнічних релігій.
4. У чому полягає своєрідність буддизму як релігії?

III РІВЕНЬ

1. Які з етнічних релігій нині є державними? Охарактеризуйте їх.
2. Визначте, з якої релігії походить догмат про Месію та в яких ще релігіях він поширений.
3. Визначте, з якої релігії походить догмат про Страшний Суд над мертвими, що воскреснуть.
4. Назвіть п'ять категорій класифікації дій мусульманина за шаріатом.

2 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. Вищою формою релігійної організації є:

- а) община;
- б) церква;
- в) деномінація.

2. Основною ознакою релігійної свідомості є віра в:

- а) реальне існування надприродних сил та істот;
- б) магію;
- в) міфи.

3. Як називається поклоніння людиноподібним богам:

- а) зооморфізм;
- б) антропоморфізм;
- в) фетишизм.

4. Анімізм — це:

- а) віра в існування душі та духів;
- б) поклоніння померлим предкам;
- в) віра у надприродну спорідненість людей з тваринами та рослинами.

5. Священним Писанням іудеїв є:

- а) Талмуд;
- б) П'ятикнижжя Мойсея;
- в) Старий Заповіт.

6. Хто в індуїзмі творець світу:

- а) Вішну;
- б) Брахма;
- в) Шива.

7. Карма — це:

- а) вчення про переселення душ;
- б) закон моральної відплати;
- в) ваш варіант.

8. Основний принцип буддійської етики:

- а) неспричинення шкоди тваринам;
- б) неспричинення шкоди всьому живому;
- в) не вбивай!

9. *Іслам виник на:*

- а) Аравійському півострові;
- б) Синайському півострові;
- в) Апеннінському півострові.

10. *«Символ віри» в ісламі звучить так:*

- а) Аллах Великий!
- б) В ім'я Аллаха, милостивого та милосердного!
- в) Немає ніякого божества, окрім Аллаха, а Мухаммед — посланець Аллаха!

II РІВЕНЬ

- 1. З'ясуйте відмінності між теологічним та філософським розумінням релігії.
- 2. Яким є предметне поле філософії релігії?
- 3. Охарактеризуйте давньокитайську та давньоіндійську релігійні системи.
- 4. У чому полягає своєрідність ісламу як світової релігії?

III РІВЕНЬ

- 1. Охарактеризуйте релігію як форму суспільної свідомості.
- 2. Якими були уявлення про людину та світ у ранньонаціональних релігіях?
- 3. Назвіть вісім сходинок на шляху до спасіння за буддизмом.
- 4. Дайте характеристику основних положень шаріату.

3 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. *Одним із провідних представників біологічного та психологічного підходу до релігії є:*

- а) З. Фрейд;
- б) М. Вебер;
- в) Л. Фейербах.

2. *Як називається система дій, за допомогою яких бажають вплинути на надприродне:*

- а) літургія;

- б) шабаш;
- в) магія.

3. *Політеїзм — це:*

- а) віра в духів;
- б) віра в єдиного бога;
- в) віра в багатьох богів.

4. *У якій релігії існував у чистому вигляді антропоморфізм:*

- а) давньоєгипетській;
- б) давньокитайській;
- в) давньогрецькій.

5. *Бог ізраїльського народу:*

- а) Амон-Ра;
- б) Моїсей;
- в) Яхве.

6. *Жреці в індуїзмі — це:*

- а) шудри;
- б) кшатрії;
- в) брахмани.

7. *Основними напрямками у буддизмі є:*

- а) тхеравада та махаона;
- б) шіїзм та сунізм;
- в) ваш варіант.

8. *З ким послідовники буддизму пов'язують виникнення цієї релігії:*

- а) царем Ашокою;
- б) принцом Гаутамою;
- в) Майтреєю?

9. *Хадж — це:*

- а) паломництво до «святих місць»;
- б) обов'язок вести «священну війну»;
- в) щоденна ритуальна молитва.

10. *Протягом ХХ ст. питома вага мусульман:*

- а) збільшилася;
- б) зменшилася;
- в) залишилася на тому самому рівні.

II РІВЕНЬ

1. Дайте характеристику основним філософським концепціям релігії.
2. Охарактеризуйте релігійну свідомість.
3. Визначте і порівняйте основні течії в ісламі.
4. Порівняйте розуміння Бога та ставлення до нього іудеїв та індуїстів.

III РІВЕНЬ

1. У якій релігії вперше з'явилася ідея про відплату за справи людини, яка потім стала стрижневою у світових релігіях? Чому?
2. Чому іудаїзм став основою для християнства?
3. Яка релігія вперше сформулювала ідею про кінець світу та Страшний Суд? Як склалася її доля до сьогоднішнього дня?
4. До якої релігії належить вчення про переселення душ? У чому його сенс?

4 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. Одним із провідних представників етнологічного підходу до релігії є:

- а) Г. Гегель;
- б) У. Джеймс;
- в) Б. Маліновський.

2. Виконання релігією визначника ціннісної орієнтації особи, ролі певного світорозуміння, світовідчуття, світовідношення — це:

- а) комунікативна функція;
- б) світоглядна функція;
- в) регулятивна функція.

3. *Монотеїзм* — це:

- а) віра в єдиного бога;
- б) віра в одвічну боротьбу доброго та злого першоначал;
- в) віра у багатьох богів.

4. Десять заповідей були даровані:

- а) Аврааму;

- б) ваш варіант;
- в) Христу.

5. *Характерною рисою віровчення зороастризму є:*

- а) вчення про мирне співіснування доброго та злого начал;
- б) вчення про протиборство доброго та злого начал;
- в) вчення про єдність доброго та злого начал.

6. *Протягом ХХ ст. питома вага буддистів:*

- а) зросла;
- б) зменшилася;
- в) залишилась на висхідному рівні.

7. *Яка релігія не знає Бога-творця:*

- а) іудаїзм;
- б) іслам;
- в) буддизм.

8. *Послідовниками основних напрямів в ісламі є:*

- а) вішнуїти та шиваїти;
- б) фарисеї та саддукеї;
- в) шиїти та сунніти.

9. *Посту в ісламі дотримуються один раз:*

- а) на рік;
- б) на місяць;
- в) на тиждень.

II РІВЕНЬ

1. Дайте характеристику основним теологічним концепціям релігії.
2. Охарактеризуйте релігійний культ.
3. Визначте і порівняйте основні напрями в давньокитайській релігії.
4. Назвіть ознаки, які характерні для ісламу та буддизму як світових релігій.

III РІВЕНЬ

1. Як розуміється сенс життя в іудаїзмі?
2. У чому полягають основні переваги та недоліки фрейдівського дослідження релігії?

3. Які суспільні процеси вплинули на формування національно-державних релігій?
4. Якими є уявлення про людину та світ у буддизмі?

5 ВАРІАНТ

І РІВЕНЬ

1. Одним із провідних представників соціологічного підходу до релігії є:

- а) З. Фрейд;
- б) П. Бергер;
- в) К. Юнг.

2. Здатність релігії бути засобом ідейного об'єднання, згуртування мас, індивідів та інститутів спільністю єдиної віри, догм, сповідання — це:

- а) інтегративна функція;
- б) світоглядна функція;
- в) регулятивна функція.

3. Як називається релігія, якій притаманне уявлення про ієрархію богів, кожний з яких опікується тією чи іншою світовою стихією:

- а) магія;
- б) політеїзм;
- в) тотемізм.

4. Світові релігії — це:

- а) буддизм, християнство, іслам;
- б) християнство та іслам;
- в) індуїзм, християнство, іслам.

5. Перший Храм в Ієрусалімі був побудований:

- а) Мойсеєм;
- б) Давидом;
- в) Соломоном.

6. Яка релігія вперше сформулювала ідею про кінець світу та Страшний Суд:

- а) зороастризм;
- б) іслам;
- в) християнство.

7. *Священним Писанням в ісламі є:*

- а) Коран;
- б) Сунна;
- в) ваш варіант.

8. *Синтоїзм — це національна релігія:*

- а) китайців;
- б) японців;
- в) євреїв.

9. *Мусульмани моляться:*

- а) п'ять разів на добу;
- б) три рази на добу;
- в) шість разів на добу.

10. *Шаріат — це:*

- а) один із напрямів в ісламі;
- б) одна із обрядово-культових дій;
- в) система норм та правил.

II РІВЕНЬ

1. Дайте характеристику основним соціологічним концепціям релігії.
2. Охарактеризуйте релігійні організації.
3. Визначте і порівняйте основні напрями в індуїзмі.
4. Проаналізуйте і порівняйте основні священні книги буддизму та ісламу.

III РІВЕНЬ

1. Як розуміється сенс життя в буддизмі?
2. Які полягають схожі догмати в іудаїзмі та ісламі?
3. У чому найбільш принципові особливості національно-державних релігій?
4. Які національно-державні релігії стали основою світових релігій? Чому?

6 ВАРІАНТ

І РІВЕНЬ

1. Виконання релігією різноманітних зв'язків між віруючими, засіб їхнього спілкування в межах єдиного віросповідання — це:

- а) комунікативна функція;
- б) світоглядна функція;
- в) регулятивна функція.

2. Тотемізм — це:

- а) віра в існування душі та духів;
- б) віра в деяку надприродну силу, яка керує світом;
- в) віра у надприродну спорідненість людей з тваринами та рослинами.

3. У якому столітті мислителі вперше дійшли висновку, що люди самі створювали собі богів за своїм образом та подобою:

- а) V ст. до н.е.;
- б) II ст. до н.е.;
- в) II ст. н.е.

4. Політеїзм виник:

- а) у первісних релігіях;
- б) у національно-державних релігіях,
- в) у світових релігіях.

5. Три верховних божества в індуїзмі:

- а) Брахма, Вішну, Шива;
- б) Брахма, Вішну, Крішна;
- в) Вішну, Калі, Шива.

6. У буддизмі нараховується:

- а) чотири шляхетні істини;
- б) три шляхетні істини;
- в) вісім шляхетних істин.

7. Як називається ідеальний стан людського буття в буддизмі:

- а) карма;
- б) сканди;
- в) нірвана.

8. Що в перекладі означає слово «Будда»?

- а) святий;
- б) пророк;
- в) просвітлений.

9. *День відпочинку в ісламі:*

- а) п'ятниця;
- б) субота;
- в) неділя.

10. *Щоденна п'ятиразова молитва — це:*

- а) намаз;
- б) ураз;
- в) хадж.

II РІВЕНЬ

1. Дайте характеристику основним етнологічним концепціям релігії.
2. Охарактеризуйте роль релігії в системі культури.
3. В яких національних релігіях обов'язковими були жертвоприношення. Чому?
4. Визначте і порівняйте основні напрями в буддизмі.

III РІВЕНЬ

1. Охарактеризуйте релігію як форму суспільної свідомості.
 2. Які існували уявлення про людину та світ в ранньонаціональних релігіях?
 3. Назвіть вісім сходинок на шляху до спасіння за буддизмом.
 4. Дайте характеристику основних положень шаріату.
-

МОДУЛЬ 2

Розділ II. ХРИСТІЯНСТВО ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ ТА ЙОГО РОЛЬ В ІСТОРІЇ І СЬОГОДЕННІ

**Тема 6. ХРИСТІЯНСТВО:
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Тема 7. ПРАВОСЛАВ'Я

Тема 8. КАТОЛИЦИЗМ

Тема 9. ПРОТЕСТАНТИЗМ

**Тема 10. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА
В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ**

Тема 6

ХРИСТІЯНСТВО: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1. Становлення християнства. Основні етапи розвитку та географія поширення християнства. Біблія як священна книга християн і культурно-історичний феномен.

1. Становлення християнства. Основні етапи розвитку та географія поширення християнства. Біблія як священна книга християн і культурно-історичний феномен

Приступаючи до вивчення християнської релігії, необхідно враховувати, що за доктринальною, культовою й етичною простою приховується досить складний релігійний феномен.

Релігія під назвою «християнство» (від грецьк. *Χριστός* — помазаник) зародилася в четвертому десятилітті першого століття нашого літочислення у східній провінції Римської імперії — Палестині. Особа її засновника Ісуса Христа ще не так давно вважалася вченими (представниками міфологічної школи) фантастичною, легендарною. Сьогодні домінує точка зору прибічників історичної школи, котрі мають як прямі (джерелознавчі та археологічні), так і непрямі докази земного життя Ісуса.

Для того щоб адекватно сприймати й орієнтуватися у всіх питаннях цієї світової релігії, треба зробити крок у бік пояснення її ідейних витоків. Християнство виникає і початково розвивається у середовищі іудеїв діаспори, які сповідували іудаїзм, а потім і язичників. Тому зрозуміти його витoki можна лише звернувшись до релігійного світогляду давніх євреїв, їх національно-конфесійної писемності (Старий Заповіт) та до їхньої оригінальної культурної традиції. Можна сказати, що ідейний комплекс,

закладений у Старому Заповіті, визначив обрій розвитку ідейної структури християнської релігії.

До основних старозаповітних ідей слід віднести: 1) ідею теїзму, яка послідовно проводиться, тобто світогляду, що стверджує буття єдиного, «живого» й особистісного Бога; 2) ідею креаціонізму, відповідно до якої Бог «з власної волі» є Творцем усього сущого, включаючи людину; 3) антропоцентричну ідею, тобто виділення Богом людини як такої (образ і подоба Божі), функції якої, притаманні лише людині; 4) ідею «первородного гріха», або порушення першими людьми волі Бога, надаючи перевагу «зла» — «добру», «розрив» із Богом, що спричинив викривлення безсмертної і блаженної природи людської, тобто хвороби і смерті; 5) ідею заповіді Бога з людиною (зокрема — з богообразним народом), яка повинна нормувати і регулювати морально бездоганні відносини з Творцем і людей одне з одним; 6) ідею спокутування людей від «первородного гріха» і відновлення первородного блаженного стану, гармонії з Богом і світом; 7) ідею Месії (помазаника) — спасителя, посередника між Богом і людьми (перша версія), або Богом і обраним народом (друга версія), власне, християнство конституювалося в лоні цієї релігійно-культурної традиції, але в прямому діалозі з нею, а також з іншими релігійними і філософськими системами елліністичної культури (язичницької за своїм характером).

Священне Писання — «Новий Заповіт» (Бога з людьми) та Священний Переказ християн, тобто сукупність церковних документів, богословських текстів, досвіду життя подвижників благочестя, де розкриваються істини християнської віри, — містять фундаментальні віросповідні принципи.

В ідейному плані християнство послідовно теїстично затверджує персоніфіковане розуміння Абсолюту. Цей принцип закріплено в двох догматах: догматі про Божественну Триєдність (Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий) і догматі про Боговтілення. Перший догмат встановлює сутнісну єдність Бога за наявності Трьох іпостасей і внутрішніх відносин між ними. Бог-Отець є безначальний творець і мислитель, Бог-Син (Ісус Христос, Логос) є Спокутувач (людства), Бог-Дух Святий є Утішник «живодатель». Тим не менше, Бог християн неподільний. Єдність трьох іпостасей, прозорість стосунків між ними досягаються любов'ю. На відміну від античних уявлень про любов (любов як $\epsilon\rho\omega\zeta\text{-}\epsilon$), християнство запропонувало іншу перспективу в її розумінні. Тут любов постає у вигляді $\alpha\gamma\alpha\pi\eta$, — жертвовної любові-самовіддачі (Син Божий через любов до людей набуває людської подоби і роз-

пинається за людські гріхи, взявши цей тягар на себе), самознищення (κενωσις) Бога заради спасіння роду людського в межах всякої стражденної істоти. Ця любов Бога звернена до всіх людей, включаючи останніх грішників, отже, вона втілює в собі найвищу моральну мудрість і свідчення благодаті. Вона «є виконання закону» (Рим, 13,10).

Любов тут є не лише одним із атрибутів самого Бога, а також показником якості відносин людини з Богом і людей одне з одним (заповідь любові. — Мф. 22, 37–39). Відносно людини християнство вчить про особливу цінність будь-якої особистості, вбачаючи в ній безсмертне духовно-матеріальне єство, створене Богом за своїм образом і подобою і покликане наслідувати Царство небесне. В силу цієї обставини життя людини на землі має підкоритися меті обожнення (θεωσις-а). Слід врахувати, що в християнстві показником обожнення людини в земному, грішному житті є плоди Святого Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, благодать, милосердя, віра, покірливість і стриманість.

Моральна доктрина християнства є універсальною, оскільки, по-перше, в ньому проголошений принцип етичної рівності всіх людей (у їх ставленні до Бога, який любить усі свої творіння), скасовуючи усі попередні національні і майнові, статеві тощо рамки; по-друге, християнство проголосило рішучу боротьбу з частиною природи людини, яка поневолена гріхом (до так званих смертних гріхів належать гордість, скупість, нечистота, заздрість, нестриманість, гнів, лінощі); по-третє, християнство апелює до гідності та добротності людини, закликає її наслідувати заповіді «блаженства» (Мф. 5, 3–14), здолати зло добром, не відповідати насильством на насильство, любити ворогів.

Крім того, в християнській релігії міститься ідея воскресіння (яка передбачає воскресіння плоті і душ людей) для наступного блаженства у вічному просвітленому світі. Однак лише праведники можуть стати спадкоємцями Царства Божого, і показниками їх праведності є головні цінності християнства — віра, надія, любов.

Говорячи про становлення християнства як світової релігії, слід звернути увагу на основні етапи в його розвитку та географію поширення. Існує думка, що християнська релігія проходить три фази становлення: 1) початковий — апостольський етап (I ст.), що співвідноситься з першими кроками нової релігії в лоні іудаїзму і характеризується простими уявленнями і правилами (наприклад, віра в спокуту, вільну жертву Месії Ісуса), обцинним способом організації релігійного життя, спільними моліннями і трапезами, активною трудовою діяльністю на благо общини. На цьому етапі

виникає Церква (грец. εκκλησία) як містичне об'єднання людей різноманітних етнічних груп, які сповідували Ісуса розіп'ятого і воскреслого, віруючих в Його обіттування і чекаючи на швидке Друге Пришестя Спасителя; 2) період раннього християнства (II–III ст.) відрізняється двома процесами — становленням єпископальної Церкви (інституціоналізація і закріплення ієрархії «всередині» церковної організації: диякон або дияконіса — пресвітер — єпископ, кожний з яких мав певні повноваження і функції) і розривом з іудаїзмом (подолання іудео-християнства) у вигляді зміни уявлень про Закон, заміни святкування суботи в недільний день, відмова від обрізання і заміна його водним хрещенням, корекції змісту свята Пасхи на християнське, тобто святкування Воскресіння Ісуса Христа). Важливо відзначити також, що саме в цей період Церква в особі апостолів та їхніх учнів зуміла зібрати (створити) Священне Писання християн — Новий Заповіт. Новий Заповіт у своєму канонічному вигляді має 27 книг і розбитий (подібно до Старого Заповіту) на три частини: «Євангеліє» (грецьк. Ευαγγέλιον блага звістка), книгу історичну — «Діяння» та послання апостолів і єдину пророчу книгу, яка стосується остаточної долі світу і людства — «Одкровення».

На цьому етапі відбувається не тільки оформлення організації Церкви, а й її локалізація в різних місцях Римської імперії (наприклад «Одкровення» Іоанна Богослова повідомляє про сім общин у грецьких містах Малої Азії, а книги «Діяній апостольських» і окремих послань — про общини в інших містах, включаючи столицю імперії Рим). Слід зауважити, що життя християн в перші століття існування світової релігії було відзначене гоніннями з боку римської влади та язичників. Не говорючи про причини переслідування християн (розпочатих імператором Клавдієм і припинених при Костянтині Ілліцині (Міланський едикт 313 р.), відзначимо, що мучеництво за віру (у Христа) стало важливим фактором утвердження нової релігії.

Якщо до V ст. християнство поширювалося переважно в межах Римської імперії і на територіях, на які вона здійснювала культурно-політичний вплив (наприклад Арсенію, що стала першою християнською державою в 303 р.), то пізніше воно проникає до язичницьких народів (германських, кельтських, слов'янських племен). Подальше еволюціонування християнства пов'язується з набуттям ним державного статусу в Римській імперії, поділом імперії на Західну і Східну (395 р.) і створенням помісних церков зі своїми центрами управління. Головні єпископські кафедри існували в Римі, Єрусалимі, Антіохії, Олександрії і після

створення нової політичної та релігійної столиці у східній частині Римської імперії — у Константинополі. Відомо, що протистояння (з IX ст.) двох найбільш впливових кафедр — Риму і Константинополя завершилося розколом Церкви на католицьку (римо-католицьку) і православну (східну) в 1054 році. Пізніше (в XVI ст.) відбувся розкол уже в католицизмі, від якого поступово відмежувався протестантизм — третя гілка християнства.

Питання для самоконтролю

1. *Вкажіть основні ідеї Старого Заповіту.*
2. *Охарактеризуйте образ Ісуса Христа як засновника світової релігії.*
3. *Якою була загальна релігійно-культурна ситуація в Римській імперії та Палестині на момент проповіді Ісуса?*
4. *Що ви знаєте про структуру і зміст Нового Заповіту?*
5. *У чому, на вашу думку, полягає основний зміст вчення Ісуса Христа?*
6. *Якими ознаками характеризується життя ранньохристиянської Церкви?*
7. *Що вам відомо про географічне поширення християнства в перші віки його існування?*
8. *Які культові дії здійснювалися у давній Церкві?*
9. *За допомогою яких моральних принципів християнство звернулося до людини (і людства), бажаючи виправити її природу?*
10. *Що таке християнський символ віри і які догмати в ньому закладені?*

Тематика рефератів

1. *Співвідношення віри, надії і любові в християнській доктрині сенсу життя.*
2. *Анджортаменто в релігії — доба Реформації та сучасний стан.*

3. Мужність та смирення як християнські чесноти.
4. Нікейський собор — поділ Церкви на православну й католицьку (причини поділу та відмінності між конфесіями).
5. Проблема створення єдиної помісної Церкви в Україні.

Література

1. *Аверинцев С. С.* Християнство // Софія-Логос. Словник. 2-е вид. — К.: Дух і літера, 2004. — С. 227–237.
2. Академічне релігієзнавство. Підручник / За ред. А. Колодного. — К.: Світ знань, 2000. — С. 372–379.
3. *Александр Мень.* История религий. В поисках Пути, Истины и Жизни. В 7 т. Т. 7: Сын человеческий. — М.: СП «Слово», 1992.
4. Библейская энциклопедия. — М.: Российское Библейское общество, 1996.
5. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета (любое издание).
6. *Болотов В. В.* Лекции по истории Древней Церкви. — В 4-х т, т. 2–4. — М.: Свято-Преображенский Валаамский монастырь, 1994 (репринтное изд.).
7. *Калінін Ю. А., Харьковщентко Є. А.* Релігієзнавство: Підручник. 3-е вид. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 85–88.
8. *Кислюк К. В., Кучер О. Н.* Религиоведение: Учебное пособие для студ. вузов. — Харьков: Консум, 2002. — С. 192–224.
9. *Колодный А.* Християнство // Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного та Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 367–368.
10. Лекции по истории религии: Учебное пособие / Научн. ред. А. Н. Типсина. — СПб.: Лань, 1997.
11. *Миркина З., Померанц Г.* Великие религии мира. — М.: РИПОЛ, 1995. — С. 110–152.
12. *Поснов М. В.* История христианской Церкви (до разделения церквей — 1054). — К.: Путь к Истине, 1991.
13. *Радугин А. А.* Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. — М.: Центр, 1999.
14. Религия в истории и культуре / Под ред. Г. М. Письманника. — Пермь: Книжный двор, 1995. — С. 113–120.

15. *Свенцицкая И. С.* От общины к Церкви. — М.: Политиздат, 1985.
 16. *Свенцицкая И. С.* Тайные писания первых христиан. — М.: Политиздат, 1980.
 17. Христианство // Христианство. Энциклопедический словарь в 3-х т. Т. 3. — М.: Большая российская энциклопедия, 1993. — С. 395–459.
 18. *Чернышев В. М.* Религиоведение. — К.: О-во любителей православной литературы им. св. Льва, Папы Римского, 2003. — С. 170–183.
-
-

ПРАВОСЛАВ'Я

1. *Загальна характеристика православ'я.*
2. *Віросповідні і культові особливості православ'я. Вплив православ'я на розвиток загальнолюдської та національної культури.*

1. Загальна характеристика православ'я

Православ'я є напрямом християнства, внутрішня історія якого найбільш драматична (з релігієзнавчої та історичної точок зору), кількість послідовників, порівняно з гілками західного християнства (католицизмом та протестантизмом), — найменша (вона складає 300–350 млн), а духовно-моральний вплив на соціальні процеси у різних країнах світу — найпотужніший.

Православна віра поширена здебільшого у регіонах, в яких мала вплив візантійська імперська культура (у період її розвитку), — на Близькому Сході, в Греції, Болгарії, Сербії, на Кавказі (у Грузії), у східних слов'ян (Київська Русь), на півночі Африки. Але пізніше «східне християнство» пускає коріння в інших етносів, зокрема, у фіннів, північних американців, японців. На цей час світове православ'я є дуже складним, неоднорідним релігійним феноменом. Він включає шістнадцять автокефальних Церков: Александрійську (Єгипет та деякі країни Африки), Антіохійську (Сирія, Ліван), Єрусалимську (Палестина), Російську (до канонічної території якої належить і Україна), Грузинську, Сербську, Румунську, Болгарську, Кіпрську, Елладську (Греція), Албанську, Чеську, Словацьку, Американську та Константинопольську. Самостійність в їх управлінні, тим не менш, не перешкоджає єдності Церкви, яка є єдиною во Христі та вірі в Нього. Формально головою всіх православних Церков є патріарх Константинопольський (Турція), який має титул Вселенського, але найважливіші

для всієї Церкви рішення приймаються соборним розумом, тобто органом, якому представлені всі православні автокефалії.

Перед тим, як ознайомитися з ним, необхідно зупинитися на самому терміні. Сама течія у християнстві, яка позначається терміном «православ'я», виникла на Сході, тобто у східній частині Римської імперії — Візантії. Тут культурно-ідеологічний та мовний ареали здебільшого були грецькими (давньогрецькими), тому слово *ортоδοξία* є органічним до змісту тих релігійно-доктринальних пошуків, які розгорталися з II–VIII ст. на теренах Візантії. Перш за все, ним позначався еталон у справах істинної віри, згідно з яким розглядалися ті чи інші вчення про Бога, Його атрибути, смисл тексту Святого Письма тощо, які виникали у Церкві в часи її догматичного, культового та організаційного становлення. *Ортоδοξία* — це уявлення про автентичну віру всієї Церкви, на противагу *ετεροδοξία*-і, тобто різноманіттю думок (про Бога, про шлях спасіння) єретиків. Значно пізніше, на момент розколу (великої схизми) Церкви, цей термін закріпився за «східною Церквою», тобто вживався (та вживається) як її самоназва.

2. Віросповідні і культові особливості православ'я. Вплив православ'я на розвиток загальнолюдської та національної культури

До феномена православ'я доцільно підійти так, щоб максимально торкнутися всіх його аспектів.

По-перше, православ'я виявляє себе у джерелах свого віровчення. Мова йде про Святе Письмо та Священний Переказ. Обидва джерела віри та благодаті розглядаються в єдності та взаємодоповнюють одне одного. Існує богословська думка про те, що Священний Переказ має нормативний характер за рахунок того, що в ньому розкриваються істини віри, проголошені у Святому Письмі. До Переказу входять: «апостольські настанови», визначення віри та рішення перших семи Вселенських Соборів і декількох помісних, стародавні тексти богослужінь, праці святих отців, молитовні канони, монастирські устава, акти, в яких проголошено канонізацію святих. Все це формує певну традицію, де акумулювався духовний досвід Церкви, конститутивний щодо віросповідної практики сьогодення.

По-друге, православ'я репрезентує себе через догматику. У цій площині воно визнає непорушним Нікео-Константинопольський

символ віри (див. тему «Християнство: загальна характеристика»), прийнятий на двох перших Вселенських Соборах (тоді ще єдиної Церкви). Ця догматична основа православної віри всіляко захищалася від еретичних уявлень, які супроводжували життя Церкви протягом формування «символу». Він залишається таким і зараз, бо у православної богословській думці існує уявлення про неможливість догматичного розвитку, на відміну від римокатолицизму чи течій у протестантизмі. Іншими словами, отці перших семи Соборів дали повне (раціональне) визначення догматів, що гарантують подальше поширення та популяризацію. Наприклад, іконно-художнім вираженням догмату про Святу Трійцю (триєдність Бога) є відома ікона Андрія Рубльова.

По-третє, православ'я слід визначити як культову систему. Культова практика дає найвиразніші форми (інтерпретації) положень самого віровчення. Культові дієства зосереджені на богослужінні як колективному спілкуванні церковної громади з Богом. Останнє має три кола: добове, тижневе та річне. Кожний із них включає принципові для цієї віри події як із Священної історії Старого Заповіту, так і з Нового Заповіту. Наприклад, тижневі богослужіння присвячені: у понеділок — «силам небесним»; у вівторок — пророкам Старого Заповіту, насамперед, Іоану Хрестителю; у середу та п'ятницю Церква нагадує про зраду Іудою Іскаріотом Ісуса Христа, Його великі страждання і хресну смерть; у четвер — прославляє апостолів, але особливу шану посилає святителю Миколаю Чудотворцю з Мір Лікійських; у суботу пошановуються всі святі. Насамкінець, і це свято є основою всіх богослужбових кіл, настає неділя — день Воскресіння Ісуса. До цієї події логічно збігаються всі інші, бо вона репрезентує найвищий сенс православного християнства. Далі, розглядаючи культову систему у православ'ї, необхідно звернути увагу на структуру та хід богослужбової практики, яка складається з молитов, у яких Церква просить помилування чи шанує Бога, духовних співів, поклонів, хресних знамень і таїнств.

Таїнства є найважливішою ланкою в культовій практиці православ'я. Звісно, таїнство тлумачиться як священна дія, котра дає віруючому (від Бога через Його благодать) духовні дари. Принаймні це містичне дійство відбувається таким чином, що всі мають змогу бачити його форму. Зміст же всіх семи таїнств, які встановила православна Церква, треба пояснювати, розглядаючи їх окремо та послідовно.

Так, таїнство *хрещення* є першим кроком людини до християнського життя (життя вічного, з Господом Ісусом Христом).

Вважається, що будь-яка людина несе на собі тягар гріха праба-тьків (Адама та Єви), тому водне хрещення (во ім'я Отця і Сина і Святого Духа) залишає їх позаду, спрямовуючи душу до богоси-нівства, тобто повноцінного церковного життя. Наступне таїнство — це *миропомазання*. Воно є ритуалом, у межах якого свяще-ником здійснюється помазання людини миром (освячена особ-ливим засобом олія). При цьому віруючий отримує від Бога благодатну силу, що знадобиться йому в земному житті. Найваж-ливішим таїнством у православному культі вважається таїнство *Євхаристії*, або *причастя*. Всі члени церковної громади зацікав-лені в особливому ставленні до Бога, яке виражається як у спро-можності принести йому свої гріхи (визнання особистих гріхів, глибоке каяття в них та відпущення їх Богом через священно-служителя складає зміст таїнства *сповіді*, що здійснюється перед таїнством причастя), так і у спроможності з чистою душею при-йняти Тіло та Кров Ісуса Христа, — в знак єднання з Ним. Таке містичне єднання богословськи визнається реальним єднанням душі людини з Богом, дійсною підготовкою її як цілісності до особистого воскресіння. У практиці православної Церкви існує також таїнство *маслосвяття* (соборування), яке змістовно пов'язане з тим, що будь-яка людина (при тому, що вона — хво-ра) може тілесно та духовно одужати. Прагнення людей до зці-лення задовольняється і цим таїнством. Церква здійснює його декілька разів: протягом постів, коли людина хворіє чи помирає. Природно, всі ці дії повинні виконувати не звичайні люди, а ли-ше ті, хто досяг певного ступеня духовної зрілості, хто може ви-конувати функції служителя культу та бути пастирем. У такому разі православна Церква здійснює таїнство *священства*. Чоловік, який потрапляє на служіння, проходить особливий ритуал, в яко-му діючий Єпископ (архієпископ, митрополит) символічно залу-чає його до апостольського служіння. Ця людина, по молитвах Церкви, отримує благодать від Бога на священницьку діяльність. Окреме таїнство, яке встановлене у Церкві, — це таїнство *шлюбу*. Оскільки християнство дає людині вибір шляху спасіння (чи то чернецтво, чи то шлюбне життя), Церква повинна освятити від-носини між чоловіком та жінкою, якщо вони поділяють почуття одне одного, готові виховувати дітей у душі християнського мо-рального ідеалу, допомагати один одному на шляху до Царства Божого. Недарма сім'я у православній традиції тлумачиться як «мала Церква», тобто містичне поєднання людей в одне «тіло».

Всі ці священні дії здійснюються у храмі (домівці Божій). У православ'ї існує специфічний канон будівництва цих культових

споруд. Загальнохристиянське уявлення про храм таке, що він символізує корабель, на якому плывтимуть віруючі крізь бурхливе життєве море (море гріхів). Кормчий цього корабля — сам Ісус Христос. Тому з давніх часів християни будували храми у вигляді скінії, хрестоподібні та у вигляді кола, яке символізує вічність. У Київській, Московській Русі, потім в імператорській період, склався своєрідний стиль у храмобудуванні. Якщо спочатку ктитори будували храми під впливом візантійських зразків, то згодом почався пошук самостійних рішень. У цьому сенсі ні з чим не сплутаєш Софію Київську, храм Покрова на Нерлі, ансамбль храмів Московського кремля та Києво-Печерської лаври, храм Христа-Спасителя (відновлений).

Внутрішнє убрання православного храму малює в душі віруючого сюжету священної історії: від створення Богом світу та перших людей — до Страшного Суду. Так, у фресках, іконах, хоругвах зображені Ісус Христос, Богородиця, апостоли, канонізовані Церквою святі. Окрім того, у православному храмі знаходяться зображення розп'яття Спасителя (хрест), священні реліквії, мощі святих. Увесь простір цієї культової споруди розбитий на три частини: 1) алтар, де знаходиться престол з жертвником; 2) середня частина, де збирається паства для молитов; 3) притвор, у якому в стародавні часи знаходилися ті, хто готувався до вступу у Церкву (оглашенні), хто проходив каяття та відлучені від причастя. Алтар, як найважливішу частину храму, відділяє від інших його частин так званий іконостас, який містить ікони храмові (на честь Бога, матері Божої чи святих — кому він присвячений), ікони дванадцяти великих свят, зображення Таємної вечері тощо. Перед іконами запалюють лампади та свічки. Найголовніше — перед ними здійснюють молитви. Іконошанування є одним з найважливіших елементів культу, яке остаточно встановлене на VII Вселенському соборі (787 р.). Православний храм має ще декілька важливих рис. По-перше, це його орієнтація. Храм будується алтарною частиною на Схід, при цьому вісь храму чітко визначається щодо сходу сонця у день, в честь якого святого він будується. Далі — його куполи, які прикрашаються хрестами. Вони символізують: якщо купол один, голову Церкви — Ісуса Христа, якщо куполів п'ять — Христа та чотирьох апостолів-євангелістів, з дванадцятьма «головами» — собор всіх апостолів тощо. До храму входить також дзвіниця. Розміщені тут дзвони «оголошують» навкруги про початок богослужіння, про найважливіші місця у самому богослужінні (наприклад, час, коли читають Євангеліє), про піст чи

свята. На всякий випадок у православної Церкви існує свій дзвін.

Суттєвою рисою життя православної людини є піст. Традиційно у церковному році мають місце чотири пости: перший — різдвяний, другий — «великий» (триває сорок шість днів на згадку про те, що сам Ісус тримав піст сорок днів у пустелі та Його останні дні на землі), третій — на честь верховних апостолів Петра та Павла, в кінці року — піст на честь Матері Божої, «успенський». Усі пости повинні підготувати віруючого до найважливіших свят, перш за все — до Воскресіння Ісуса Христа. Тому піст, «великий піст» зокрема, є часом внутрішнього оновлення людини, позбавлення нею гріховного єства та народження нового. На тлі традиційних уявлень про праведне життя, що склалися у православ'ї (нагадаємо, воно зафіксоване як у Святому Письмі, так і у Священному Переказі), піст передбачає не тільки утримання від вживання їжі, а й особливі молитовні канони, знайомство з творіннями отців та вчителів Церкви, думки про вічне життя, поклони, дії, спрямовані на поширення добра у світі. Окрім того, впродовж усього церковного року (за винятком кількох тижнів — різдвяних свят, м'ясного, сирного та «світлого»), віруючі повинні дотримуватися посту в середу і п'ятницю. Ці дні є днями шанування Ісуса Христа.

При знайомстві з православ'ям неможливо залишитися осторонь від такого важливого факта в його існуванні, як чернецтво. Свій специфічний вигляд воно отримало ще у стародавні часи, з прикладу, яким збагатили досвід християнського життя св. Антоній Великий та св. Пахомій Великий (кінець III — початок IV ст. по Р.Х.). Якщо перший сформував шлях чернецького життя анахоретського типу (усамітнене життя), то другий створив шлях спільножитного (кіновійного) чернецького життя. У православ'ї тривалий час існували обидва напрями, але в останні століття аскетичний досвід набувається здебільшого у монастирі, під керівництвом духовно свідомих ченців. Ченці як прихильники життя, зорієнтованого на ідеал — Ісуса Христа, зрікаються від світу (власності, імені та шлюбу) та впроваджують аскетичні зусилля щодо реалізації бажаного ідеалу. Слід відзначити, що у деяких православних Церквах культивується так зване старецтво як інститут, за допомогою якого вдосконалюється духовне життя ченців та мирян. Відомо, що великий вплив на життя російського та українського народів здійснювали старці Оптіної і Глинської пустелі, Києво-Печерської і Троїце-Сергієвої лавр, Святогірського та багатьох інших духовних центрів.

Насамкінець, говорячи про православ'я, необхідно зосередитися на соціальному вченні Церкви, яке тільки оформлюється у систему поглядів та настанов. Так, на Соборі Російська Православна Церква в серпні 2000 р. прийняла документ під назвою «Основы социальной концепции Русской Православной Церкви». Цей документ, який далі буде вдосконалений (за рахунок уточнення окремих положень), містить важливі тези стосовно поглядів Церкви на життя сучасного суспільства (як російського, так і суспільства взагалі). У цих тезах відбиті не тільки проблеми, якими Церква опікується традиційно. В них сформульоване бачення глобальних проблем сучасності.

Передусім Церква прагне зробити більш прозорими відносини з державою та національними утвореннями, до яких вона звертається з проповіддю. Її турбує стан особистісної, сімейної та суспільної моралі, проблема фізичного та духовного здоров'я людей, зокрема, поширення новітніх технологій у сфері лікування. Церква не бажає залишатися осторонь від екологічних проблем і закликає до їх скорішого розв'язання. Вона має свій, підкреслено духовний погляд на проблему глобалізації різноманітних аспектів життя, на девальвацію класичних інститутів та цінностей суспільства — науки й освіти, права та художньої культури. Щодо останніх тенденцій, то православна Церква вбачає в сучасному етапі розвитку людства занепад віри, духовне зубожіння людини, її підконтрольність машині ЗМІ, моді, секуляризованому світобаченню.

Питання для самоконтролю

1. Як ви розумієте термін «православ'я»?
2. Які риси притаманні православній вірі?
3. Де поширене православ'я?
4. Як організаційно створена православна Церква?
5. Чи існує у православ'ї глава Церкви на кшталт Папи Римського?
6. У чому зміст православного «символу віри»?
7. Які структурні елементи входять до культу православної Церкви?
8. Що таке православний храм?
9. Що вам відомо про православні свята?

10. Чи має православне чернецтво якісь відмінності?
11. У чому полягає сенс соціального вчення православної Церкви?
12. Дайте загальну характеристику православної віри.

Тематика рефератів

1. Хрещення Київської Русі — православний вибір.
2. Проблема мучеництва та святості в православ'ї.
3. Андрій Первозданий — апостол східних слов'ян.
4. Православ'я і національне відродження України.
5. Православні таїнства та їх місце в доктрині.

Література

1. *Аверинцев С. С.* Образ Ісуса Христа у православній традиції // Аверинцев С.С. Софія-Логос. Словник. 2-е вид. — К.: Дух і літера, 2004. — С. 532–548.
2. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А. Колодного. — К.: Світ знань, 2000. — С. 405–411.
3. *Барсов Н. И.* Православие // Христианство. Энциклопедический словарь. Т. 2. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 1995. — С. 379–382.
4. *Булгаков С. Н.* Православие. Очерки учения православной церкви. — М.: Терра, 1991.
5. *Кислюк К. В., Кучер О. Н.* Религиоведение: Учебное пособие для высших учебных заведений. — Х.: Торсинг, 2002. — С. 225–244.
6. *Кудрявцев В. В.* Лекции по истории религии и свободы мысли. 3-е изд., испр. и доп. — Мн.: Тетра Системс, 1998. — С. 58–113.
7. *Кучер О. Н.* Христианство: история и современность. — Ростов-на-Дону: Феникс; Харьков: Торсинг, 2004. — С. 85–153.
8. Лекции по истории религии: Учебное пособие/ Науч. ред. А. Н. Типсина. — СПб.: Лань, 1997. — С. 155–211.
9. *Мень А.* Православное богослужение: Таинство, Слово и образ. — М.: СП «Слово», 1991.
10. *Осипов А. И.* Православное понимание смысла жизни. — К.: Изд-во имени святителя Льва, папы Римского, 2001.

11. Прот. Александр Шмеман. Исторический путь Православия. — М.: Паломник, 2003.

12. *Радугин А. А.* Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. Курс лекций. — М.: Alma mater, 1999. — С. 135–160.

13. *Струве Н. А.* Православие и культура. 2-е изд., испр. и доп. — М.: Русский путь, 2000.

14. Церковь и мир: Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. — М.: Изд-во Моск. Патриархии, 2000.

15. *Чернышев В. М.* Религиоведение. — К.: Изд-во имени святителя Льва, папы Римского, 2003. — С. 184–217.

Тема 8

КАТОЛИЦИЗМ

«Вірити, щоб знати, знати — щоб вірити»

Бл. Августин

1. Віра єдина — дві гілки (спільне та відмінне в католицизмі та православ'ї).
2. Сучасна соціальна доктрина католицької церкви.
3. Онтологія віри в працях найвидатніших теоретиків християнства.

1. Віра єдина — дві гілки (спільне та відмінне в католицизмі та православ'ї)

У 1054 році на Нікейському Соборі відбувся поділ християнства на православ'я та католицизм. Католицька гілка віросповідання є найпоширенішою в християнському світі, зокрема, у більшості країн Західної та Південно-Західної Європи (Іспанія, Франція, Італія, Португалія, Німеччина, Австрія, Польща, Бельгія, Чехія, Словаччина, Угорщина), в Латинській Америці та США. Вагомий вплив на духовний розвиток суспільства католицизм має в країнах Прибалтики, Західної України та Білорусії. Загальна чисельність католиків у світі складає понад 1100 млн. Центром римо-католицької Церкви є папська держава Ватикан, розташований на території Риму, який з 1870 року є офіційною резиденцією Пап і Римської Курії, має всі державні атрибути, в тому числі дипломатичні відносини з понад ста країнами світу. При Папі існує уряд, який очолює кардинал — статс-секретар. Окрім того, за вирішення церковних справ у

Ватикані існує дорадчий орган — Синод, створений рішенням II Ватиканського Собору. Ватикан має широку мережу університетів, академій (у тому числі Папську академію наук), коледжів і семінарій.

У католицькій гілці християнства надзвичайно велике значення надається церковним утворенням — Церква є представником Бога на землі (ця традиція обґрунтовується в роботах Августина Блаженного — «Сповідь» та «Про два гради»). Спасіння людини, обтяженої первородним гріхом, можливе тільки через посередництво церкви — звідси особливе значення надається таїнству сповіді, celibату (заборона на статеві стосунки) та причастя.

Католицизм визнає сім таїнств: евхаристія (причастя), хрещення, каяття, миропомазання, соборування, священство і шлюб (на відміну від православ'я шлюб у католицизмі є нерозривним — розлучення заборонено). Таїнство хрещення здійснюється шляхом обливання водою, в той час як у православних — зануренням у воду. Таїнство миропомазання (конфірмації, або вступ у «дорослий вік») здійснюється в семи–восьмирічному віці.

Окрім спільного для всіх християнських течій визнання існування раю та пекла, католицька церква відстоює вчення про чистилище — проміжне місце, де очищаються душі грішників у процесі проходження суворих випробувань. Догмат про чистилище був прийнятий Флорентійським Собором у 1439 році і підтверджений у 1562 року Тридентським Собором.

Для католицизму характерне вшанування Богородиці — Діви Марії. В 1854 році був затверджений догмат про непорочне зачаття Діви Марії, а в 1950 році — про тілесне вознесіння Богоматері, відповідно до якого Пресвята Богородиця Приснодіва була взята на небо «з душею і тілом для слави небесної». У 1954 році встановлено спеціальне свято, присвячене «королеві небес».

Засновником католицької церкви вважається Святий Петро, який став «каменем віри», а її главою — намісник Ісуса Христа на землі Папа Римський. Першим єпископом Риму був власне сам Петро, страчений у I ст. шляхом розп'яття на перевернутому хресті — апостол наказав своїм катом розп'яти його саме так, оскільки вважав, що він не заслуговує на розп'яття, якому був підданий Христос. Щодо статусу Папи прийнято догмат, згідно з яким він є непогрішимим, а всі його енцикліки (офіційні промови) такими, що не піддаються критиці чи сумніву. Керівництво паствою (віруючими) Папа здійснює через посередництво Римської Курії — центрального адміністративного апарату, якому підпорядковані дев'ять конгрегацій (курують різні напрями діяльності церкви),

дванадцять рад, три трибунали та три канцелярії. Згідно з рішенням II Ватиканського Собору, при Папі діє з правом дорадчого голосу церковний Синод, який скликається один раз на рік. До його складу входять, окрім кардиналів — безпосередніх представників церковної влади на певній території, патріархи та митрополити східних католицьких церков (зокрема, від Української греко-католицької — кардинал Любомир Гузар), представники національних єпископських конфесій, чернечих орденів та осіб, персонально призначених Папою.

Католицька церква нараховує понад 400 тис. священників, в обов'язки яких, навіть на найнижчих щаблях ієрархії, входить дотримання celibату.

Важливе значення в католицькій церкві надається чернецтву, яке об'єднане в конгрегації та братства. Нині нараховується близько 140 чернечих орденів, якими керує Ватиканська конгрегація у справах освяченого та апостольського життя. Чернечі об'єднання займаються місіонерською діяльністю та доброчинністю. Найбільш впливовими є домініканці, францисканці та орден єзуїтів, представники якого нараховують близько 72 тис. членів у 87 країнах світу, викладають у 475 університетах світу, займають провідні посади в урядах держав та керують засобами масової інформації.

Розвитку католицизму, на відміну від православ'я та протестантизму, властиве таке явище, як анджортаменто — церковна реформа, спрямована на оновлення як соціальної доктрини церкви, так і її доктринальних принципів. Зокрема, ці проблеми обговорювалися на II Ватиканському Соборі, сесії якого проходили в 1962–1965 роках. Після тривалих дискусій було прийнято 16 документів з різноманітних теологічних і соціальних питань, зокрема, зроблена поступка щодо поєднання латинського богослужіння з місцевими звичаями, особливо в азіатських і африканських країнах — використання національної мови, музики тощо.

2. Сучасна соціальна доктрина католицької церкви

Соціальне вчення римо-католицької церкви є сукупність суспільно-політичних, економічних та етичних концепцій. Суттєве місце в ній відводиться сучасному стану цивілізації, яке базується на гуманістичній, а не догматичній культурі. Песимістичне бачення

світу покладено в основу більшості католицьких папських енциклік. Витоки песимізму полягають перш за все в хибному розумінні сутності людини, відчуженості від буття. Визначні ідеологи Нового часу як представники світської науки опинилися перед дилемою — або визнати наявність Бога, або пояснити світ науково (Декарт, Спіноза, Лейбніц).

Соціальна доктрина католицизму викриває численні вияви кризи цивілізації, зокрема й з огляду на глобалізаційні проблеми сучасності. Безпосередній акцент робиться на байдужості людини до обставин її буття в світі. Католицька доктрина історично-об'єктивної реальності збігається з «глобальною проблематикою» А. Печчеї, викладеною в роботі «Проблеми якості людини». Автор акцентує увагу не стільки на екологічних, політичних чи соціальних проблемах, скільки на проблемах внутрішньої готовності людини до тих новоутворень, які вибудовуються в результаті її діяльності.

На сьогодні католицька церква є значним політичним фактором впливу на міжнародну політику, яка поширюється на всі держави, впливаючи не тільки на громадські організації, а й на уряди найбільших країн.

Суттєве розмежування католицької та православної віри полягало в тому, що: 1) в обґрунтуваннях віри сповідувався різний підхід до триєдності: якщо в православ'ї сповідується єдність трьох сутностей, то в католицизмі виділяють дві основні — Сина та Духа; 2) католицизм і православ'я мають певні особливості у проведенні обрядів — католики здійснюють обряди латиною, православні — старослов'янською; православні визнають розп'яття Христа на трьох цвяхах, католики — на чотирьох; покладання на себе хреста у католиків здійснюється двома пальцями, у православних — трьома; 3) католицька церква більше зорієнтована на римську цивілізацію, що, зокрема, виявляється в прихильності до юридичного тлумачення категорії «совість»; Бог у католицькій гілці віри виступає верховним суддею, праведним і справедливим, а в православ'ї — Творцем світу, який любить своє творіння.

3. Онтологія віри в працях найвидатніших теоретиків християнства

Католицька віра включає в себе дві основні гносеологічні думки — «сповідальність» Бл. Августина та «логічну доведе-

ність» Т. Аквінського. Якщо перший зосереджував увагу на внутрішньому, виключно спекулятивному знанні, неопосередкованому досвідом, то Аквінат віддавав перевагу логічним доведенням існування Бога. Аквінський побудував власну теологію на філософії Арістотеля, за допомогою якої спробував логічно довести існування Бога: 1) божественна сутність тотожна існуванню; 2) Бога не може не бути, оскільки світ не мав би першопричини — Бог є засадничим фактором світу; 3) Бог є кінцевою метою світу, який має прийти до цієї мети; 4) світ, згідно з божественною волею, створений за принципами гармонії — коли в межах єдиного цілого співіснують індивідуальне і сутнісно-єдине. Звісна річ, всі докази існування Бога є опосередкованими, — жоден з них не доводить безумовність існування Бога, а тільки вказує на його буття. Зрештою, варто звернутися до одного з апологетів християнської віри Квінта Тертулліана: «Вірю, оскільки абсурдно».

З розвитком схоластики, теології та містики в Середні віки філософія була визначена як наука «обслуговування» теологічних доктрин, оскільки (див. епіграф) першочерговим фактором є віра, і лише потім з'являється знання. Відповідно до цього положення наукове знання довго було занедбаним — перевага віддавалася виключно настановам церкви, енциклікам Папи, розпорядженням кардиналів. Так, відомий кардинал Саванарола був ідеологом святої інквізиції, внаслідок якої було спалено або розіп'ято понад мільйон людей. Особливо постраждали від цієї ідеології жінки та душевно хворі люди, які вважалися в ті часи або «представниками диявола», або соціально девіантними елементами. Останнє спалення відбулося в середині XVIII ст. у Німеччині. В новітній філософії, в постмодернізмі існує такий термін, як «освенцізм», який використовують на означення крайньої людської негідності. Йдеться, зокрема, про те, що одна з найцивілізованіших націй — німецька — страчувала представників інших народів (євреїв, слов'ян). Отже, шість тисячоліть розвитку людської цивілізації (починаючи від Давньоегипетської держави, Шумеру та Акади у Вавілоні) не принесли нічого суттєвого, оскільки людська «тваринність подоби» лежить на поверхні її індивідуальності, достатньо лише спровокувати її.

Критерії релігійної моральності та етики обов'язку перед Богом зобов'язують людину бути не тільки чесною та щирою перед відповідачем, а й перед самою собою. Моральна доктрина християнства в цілому викладена в Нагорній проповіді Ісуса Христа та в Посланнях святих апостолів. Найстаріший і наймолодший з них (Петро та Іоанн) склали тільки кілька заповідей, а основний корпус Священного Тексту складають Послання св. Павла. Окрім того, до

новозаповітного рукопису додається й одне послання св. Юди. В цих текстах зосереджено всі основні тлумачення та екзистенційні принципи буття людини. І якщо протестанти, а до певної міри й православні, наполягають на тому, що достатньо лише ознайомлення з текстами та «праведного» життя, то католики вважають, що тільки церква є чинним представником Бога на землі і тільки через неї можливе спасіння. В цьому полягає певний консерватизм католицизму, який не визнає самочинності людської особи, а цілком і повністю підпорядковує її божому провидінню.

У V ст. відбувся теоретичний спір між Пелагієм і Августином, який був зосереджений на предметі людської волі. Якщо чернець Пелагій відстоював і обґрунтовував думку, згідно з якою людська подоба, як подоба Бога, наділена свободою, то Августин заперечує право людини на власний вибір. Він доводить, що воля є причиною людського гріха, бо тільки Бог може вибрати для неї єдино правильне вирішення будь-якої проблеми, а як тільки людина починає самостійно приймати рішення, вона опиняється в пастці — і одразу потрапляє в тенета диявола. Згідно з положенням Августина, людина має повністю покластися на Бога, який єдиний спроможний врятувати її від «марноти провалля».

Якщо раннє християнство вибудовувалося як соціальна доктрина, то католицизм, а певною мірою і православ'я, вже формувалися як певна інституція. Так, зокрема, Гегель у роботі «Християнство і позитивна релігія» відзначав суттєві розбіжності між християнством як вірою та християнством як релігією. Як не парадоксально, але ця думка отримала своє логічне продовження в філософії Ніцше, який, з одного боку, поважав Ісуса як представника істини, а з іншого — критикував всі релігії світу та церковні установи як такі, що нівелюють саме віровчення.

Між тим, сучасна католицька церква після процесів анджортаменто наприкінці XIX — на початку XX ст. дотримується активної соціальної позиції, намагається враховувати останні наукові досягнення та відкриття, проводить миротворчу та благодійну міжнародну діяльність. Це не може не впливати позитивно на її авторитет у багатьох країнах світу.

Питання для самоконтролю

- 1. Яка структура Біблії?*
- 2. Моральна доктрина християнства.*

3. *Онтологія віри та її антропологічні виміри.*
4. *Догмати християнського віровчення в католицизмі.*
5. *Сучасна соціальна доктрина католицької церкви.*
6. *Міжнародна миротворча та благочинна діяльність Папи Іоанна Павла II.*

Тематики рефератів

1. *Біблія як священна книга і культурно-історична пам'ятка.*
2. *Християнське вчення про Святу Трійцю.*
3. *Конфесійні відмінності в святковому календарі.*
4. *Східна та західна патристика: порівняльна характеристика.*
5. *Сучасне значення провідних ідей християнської патристики.*
6. *Процеси анджортаменту в католицькій церкві.*

Література

1. *Августин Блаженный. Исповедь.* — М., 1992.
 2. *Августин Блаженный. О граде Божьем. В 4-х т.* — М., 1994.
 3. *Берксон А. Два источника морали и религии.* — М., 1994.
 4. *Гайденко В. П. Проблемы рациональности на исходе XX века // Вопросы философии.* — 1991. — № 6.
 5. *Головащенко С. Історія християнства.* — К., 1999.
 6. *Кузьмицкас Б. Философские концепции католического модернизма.* — Вильнюс, 1982.
 7. *Тышкевич С. Католический катехизис.* — Х., 1935.
 8. *Чельцов М. Христианское мирозерцание.* — М., 1997.
 9. *Чертков А. Б. Православная философия и современность.* — Рига, 1989.
-

ПРОТЕСТАНТИЗМ

- 1. Протестантизм як історичний феномен.*
- 2. Історія протестантизму: етапи зародження та розвитку.*
- 3. Теологія протестантизму.*

1. Протестантизм як історичний феномен

Протестантизм — один із трьох, поряд з католицизмом та православ'ям, напрямів християнства, що представляє собою сукупність численних самостійних церков і деномінацій, пов'язаних з Реформацією — широким антикатолицьким рухом XVI ст. в Європі. Два століття інтенсивних хрестових походів (XI–XIII ст.) показали безперспективність насильницького поширення ідей християнства та підірвали довіру широких мас до папства як інституту, який їх організовував. Три століття інквізиції (XIII–XV ст.) розкрили світу недосконалість церковної системи католицизму. На початку епохи Відродження католицька церква зазнала тяжких випробувань: симонія, крайня аморальність багатьох римських первосвящеників, зловживання індульгенціями тощо. Сприяли реформації у Німеччині і зміцнення соціально-економічних умов бюргерства, і поява університетів на базі шкіл при монастирях (Париж, Болонья, Оксфорд тощо), і необхідність ведення богослужіння національними мовами та поява книгодрукарства. Міцною духовною основою були ідеї німецьких містиків XIII–XIV ст., які шукали безпосереднього єднання з Богом, сутність якого — Любов, поза церковною ієрархією. Вони впливали на погляди багатьох європейських богословів. Протестанти — це загальна назва християнських громад, які утворилися в результаті проповідей Мартіна Лютера, Ульріха Цвінглі і Жана Кальвіна.

Назва «протестантизм» — історична випадковість. Слово «протестант» (від лат. *protestans*, род. відм. *protestantis* — привселюдно доводити) вперше було використане на рейхстазі в Шпеєрі (1529 р.) для позначення учасників, що підписали *Protestatio* — документ, в якому відкрито висловлювалася незгода з рішенням рейхстагу заборонити ряд реформ в межах церкви. Ранніми формами протестантизму були лютеранство, цвінгліянство і кальвінізм, унітаріанство і соціанство, анабаптизм і менонітство, англіканство. Надалі виникає ряд течій, відомих як неопротестантизм: баптисти, методисти, квакери, адвентисти, п'ятдесятники, мормони, або «святі останніх днів», армія порятунку, християнська наука і багато інших. Іноді класифікують дві гілки протестантизму як явище відокремлення деномінацій від католицької та православної церков.

Формування більшості цих течій проходило під знаком «релігійного відродження» (ривайвелізму), повернення до ідеалів раннього християнства, тому самі протестанти називають себе «євангельськими церквами», підкреслюючи, що вони повертаються до основ євангельської віри.

Найпоширенішим у Німеччині є лютеранство. У Швейцарії головним представником протестантизму стала реформатська церква (результат проповідей Ульріха Цвінглі та Жана Кальвіна). Їх віровчення поширилося у формі пресвітеріанства. На противагу цьому протестантизм в Англії не був справою реформаторів: від початку англіканська община нерозривно пов'язана з політичними планами правлячої еліти. Четверта форма протестантизму, більш радикальна, пов'язана з анабаптистами, які наполягали на суворому дотриманні новозаповітних заповідей, тому в них вбачають духовних попередників менонитів і, як вважають деякі релігієзнавці, баптистів.

На сьогодні протестантизм набув найбільшого поширення в Скандинавських країнах, США, Німеччині, Великобританії, Нідерландах, Канаді, Швейцарії. Світовим центром його вважаються США, де знаходяться керівні органи баптистів, адвентистів та інших протестантських церков і деномінацій. Для сучасного протестантизму характерне прагнення до інтеграції, що знайшло вираження у створенні в 1948 році. Всесвітньої ради церков, міцному єкуменістському русі. Загальна кількість прихильників протестантизму у різних джерелах коливається від 325 до 470 млн. Такі великі розбіжності у цифрах виникають через розмитість самого поняття «протестантизм». Нові релігійні угруповання протестантського спрямування виникають і так

само зникають. У процесі імплантації ортодоксальних форм протестантизму на різні національні ґрунти часто утворюються нові форми, які важко класифікувати як протестантизм. Цьому сприяють і різні назви тих самих конфесій у різних частинах світу, і розмитість догматичних та організаційних меж багатьох з них. Крім того, у різних країнах релігієзнавці по-різному класифікують самі релігійні організації: наприклад, у германомовних країнах протестантами називають тільки лютеран, а — «реформатською церквою» тощо. На сьогодні лютеранство — найбільша протестантська деномінація в світі.

Деякі релігійні течії історично передували Реформації, проте зазвичай їх прийнято відносити до протестантських. Це вальденси, які з'явилися в XII ст. у Франції та гусити (XV ст., Чехія) — перша християнська церква, що не визнала Папи Римського.

За сто років з початку Реформації від католицької церкви відійшло близько 90 мільйонів віруючих, утворилися десятки нових християнських конфесій. Виступаючи проти необмеженої влади Папи Римського, протестанти взагалі відмовилися від визнання будь-якого церковного ієрархічного авторитету. Відкидаючи католицьке вчення про дієвість таїнств через досконалість дії, вони зовсім відмовилися від деяких таїнств, а за іншими залишили алегоричне або нагадуюче значення. Початок процесу Реформації поклали загальновідомі 95 тез Лютера. Спочатку він виступив тільки проти індульгенцій, потім вже сама логіка боротьби привела його до заперечення інших основ католицького вчення. Лютер вперше переклав на німецьку мову Священне Писання. Основні положення цього вчення:

- Священне Писання — єдине джерело віри. Відкидається авторитет Церкви, Священного Переказу, постанов Соборів.
- Людину виправдовує перед Богом тільки віра, а не добрі справи. Заперечується діяльна участь людини у власному порятунку.
- Церква є невидимим співтовариством святих.
- Заперечується боговстановлена ієрархія. У лютеран є єпископи і пресвітери, але вони визнаються тільки як адміністративно-вчительські голови громад, а не як спадкоємці особливих благодатних дарів чи повноважень, які існують з часів апостольських.
- Таїнства не є провідниками божественної благодаті, а існують тільки як знаки для зміцнення віри. визнаються лише два таїнства — водохрещення й євхаристія.

- Заперечується вшанування та звернення до святих, вшанування ікон, мощів, молитви за померлих.
- Не мають значення для порятунку і, отже, не потрібні посади, аскетичні подвиги, чернецтво.

Якими б багатоманітними не були ортодоксальні протестантські течії, їх символи віри зазвичай містять три загальних для всіх фундаментальних принципи. Протестанти визнають: 1) найвищий авторитет Біблії, 2) виправдання тільки вірою, 3) всезагальне священство віруючих. Найбільш раннє офіційальне формулювання протестантського віровчення міститься в Аугсбурзькому сповіданні. Інші авторитетні документи ортодоксального історичного протестантизму — це Сповідання віри вальденсів 1120 року, Гейдельберзький катехізис 1563 року, Лондонське баптистське віросповідання 1689 року, Московське баптистське віросповідання 1928 року за редакцією баптистського пастора Н. Одинцова тощо.

2. Історія протестантизму: етапи зародження та розвитку

Перші голоси протесту в лоні римо-католицької церкви пов'язані з ім'ям Джона Уїкліфа (1330?–1384) — католицького священика і професора теології в Оксфорді (Велика Британія). Він гостро критикував те, що церква занедбала вивчення Біблії. У літературі часто цитують його заяву: «Бог хоче, щоб кожна парафіяльна церква цієї країни мала Біблію і добре розуміла Євангеліє, щоб священики належно досліджували їх та дійсно навчали людей Євангелії і Божих заповідей!» (Людство в пошуках Бога // Реформація — нові спроби знайти Бога. — 2001, с. 310). Останні роки свого життя Уїкліф віддав перекладу Вульгати (Біблія, написана латинською мовою). За допомоги Ніколаса Геревордського він видав першу повну Біблію англійською мовою. Його вчення поширилося у Швейцарії та південній Німеччині в XVI ст. як цвингліянство. Ідеологічна основа його представляє христоцентричний паулінізм, тобто викладене в посланнях апостола Павла вчення про спокуту Христом гріха та жорсткий детермінізм порятунку обраних Богом людей від благодаті через віру. Критерій істинності цвингліянства дуже суворий: істинно лише те, що підтверджується Священним Писанням. Таїнства заперечуються й сприймаються тільки як

символи. У зв'язку з цим цвінгліянство сприймалося як украй радикальне й нецерковне вчення. Друга хвиля його поширення пов'язана з ім'ям Булінгера. На початку XVII ст. цвінгліянство зливається з кальвінізмом.

Погляди англійського реформатора значно вплинули на Яна Гуса (1369–1415) — католицького священника в Богемії, ректора Празького університету. Ян Гус виступав проти заперечення католицької церкви і наголошував на важливості вивчення Біблії. Ця діяльність викликала обурення з боку ієрархії. Влада наказала йому припинити проповідування антипапських ідей Уїкліфа, але він безкомпромісно захищав Біблію. Спочатку його відлучили від церкви (1410 р.), а потім, після допиту на Констанцькому соборі, визнали винним у ересі. Ян Гус відмовився зректися своєї віри, і в 1415 році був спалений. На тому ж соборі був виданий наказ викопати і спалити кістки Уїкліфа, незважаючи на те, що після його смерті минуло більше 30 років.

Початок протестантської Реформації пов'язаний з 1517 роком, коли Мартін Лютер (1483–1546) вивісив на дверях церкви свої 95 тез. Він був августиніанським ченцем, доктором богослов'я і професором біблійних досліджень у Віттенберзькому університеті. Його тези не були запланованим бунтом, він протестував спочатку лише проти продажу індульгенцій («Диспут про силу індульгенцій» — так він назвав свої 95 тез). Проте подальше осудження його ідей Папою призвели до формулювання Лютером нових, ще більш радикальних тез.

Розглянемо три тези з того документу, що так не сподобався Папі:

- 5. «Папа не має ні права, ні влади звільняти від будь-якого покарання, за винятком покарання, яке він наклав на когось, користуючись своєю владою...

- 20. Отже, коли папа говорить про повне відпущення гріхів і звільнення від усіх покарань, це насправді не стосується всіх покарань, а лише тих, які він сам на когось наклав...

- 36. Кожен християнин, який відчуває справжні докори сумління, навіть без листів прощення, має право на повне звільнення від покарання і вини» (Людство в пошуках Бога // Реформація — нові спроби знайти Бога. — 2001, с. 314).

Подальша його діяльність та ідеї реформаторства набули популярності. У 1524 році послідовники Лютера отримали назву «Лютерани», а в 1526 році імператор надав право кожному німецькому князівству самому обирати собі релігію — католицизм чи лютеранство. Правда, через три роки він відмінив своє рішення, і деякі

князі запротестували. Відтоді прихильникам реформації дали назву «протестанти».

З теоретичних питань між протестантами і католиками пішли розходження? Лютер навчав, що спасіння можливе завдяки «виправданню особистою вірою», а не через відпущення гріхів священником або покуту. Прощення досягається завдяки Божій милості. Всі питання віри мають затверджуватися Писаннями, а не папами чи церковними соборами.

Основи віровчення лютеран викладені в «Книзі угоди» (1584 р.). Новий Заповіт Господа І. Христа — найважливіша частина Біблії. Євангеліє від Іоанна та послання апостола Павла — це джерело, перлина Нового Заповіту. Лютерани не поклоняються іконам. Свічки, вівтар, розп'яття збережені, а католицька меса відкидається. Богослужіння виконується на мові парафіян. Як правило, це проповідь з поясненням пунктів віровчення. На відміну від римо-католицької церкви і православ'я, із таїнств визнаються лише хрещення і причастя. Подружжя невірність може бути однією з причин для розлучення, а сам шлюб не вважається таїнством. Церква в їх розумінні — це «конгрегація святих. Там Євангелія правильно сповідується, а таїнства дійсно здійснюються».

Авторитетним у питаннях віри визнано Священне Писання, а право розуміти й тлумачити його надається кожному віруючому.

Громаду очолює пастор та виборна церковна рада. Існує думка, що німецькі переселенці занесли в Україну цю релігію. Нинішня Українська лютеранська церква не є цілковито іноземним явищем. Головна її мета — пробудження духовності й національної свідомості українців. Вона зуміла зберегти й розвинути східний український обряд (на основі літургії Івана Золотоуста). В Україні зареєстровані лише три лютеранські церкви: німецька (48), українська (18) і шведська (1). Найбільш відомою є спілка «Братня лютеранська церква в Україні».

За чотири століття у світі з'явилося понад 30 релігійних течій цього напрямку. Кожна з них вважає Біблію за слово Боже і знаходить там «своє» святе, що є чимось значним і особистим як у світорозумінні, так і в намірах Бога.

Кальвінізм. Кальвінізм є різновидом реформаторської течії, яка виникла на початку XVI ст. Теоретичним джерелом його була праця Жана Кальвіна «Настанови у християнській вірі», яка стала основою усіх пізніших реформатських церков. Вона підсумувала ідеї раннях отців церкви і богословів. Розглянемо основні доктрини.

Бог є абсолютним сувереном і за своєю волею керує всім.
Людина абсолютно не достойна милості через своє гріхопадіння.

Спасіння не залежить від виконання людиною добрих справ, а лише від Бога.

Прочитуємо догмат Ж. Кальвіна про визначення: «Ми заявляємо, що Бог через вічний і незмінний намір один раз для всіх визначив, кому Він дає спасіння, а кого засуджує на знищення. Ми стверджуємо, що цей намір щодо обраних базується на Його великодушній милості і не залежить від заслуг людини; а для тих, кого Він віддає на засудження, брама життя зачинена через справедливий і бездоганний, однак незбагнений вирок» (Людство в пошуках Бога. // Реформація — нові спроби знайти Бога. — 2001, с. 323).

Згідно з ученням Ж. Кальвіна, християни, мусять вести святе і чеснотливе життя, уникати задоволень та фривольності. Церква, яка складається з обранців, має бути вільною від усіх цивільних обмежень. Завдяки їй можна побудувати справді благочестиве суспільство.

Вільям Форель — французький реформатор — умовив Кальвіна поселитися у Женеві, щоб разом впроваджувати ідеї кальвінізму в життя. Вони на все встановили суворі правила — від релігійних настанов і церковних служб до суспільної моралі і не менш суворі покарання за їх недотримання. Найбільш горезвісна справа — це спалення Мігеля Сервета та наукових книг.

Вплив кальвінізму на українців має скоріше теоретичне значення. Слідів значного поширення офіційних послідовників кальвінізму в Україні важко знайти, отже, можна констатувати, що ця течія майже не зачепила нашу країну.

Англiканство. Це «реформація зверху», без якихось змін у принципах церковної організації, а також доктрині й обрядовості. У 1534 році за спеціальним актом відбулося підпорядкування англійської церкви королю: Генріх VIII розірвав відносини з Ватиканом і став на чолі церкви, що дозволило йому анулювати свій шлюб. Монастирські землі були конфісковані на користь його скарбниці, що збагатило короля й дало можливість одержати нові земельні володіння. У 1562 році була проголошена доктрина нової церкви, яку назвали англiканською. У 1571 році — був проголошений англiканський Символ віри із 39 членів, у якому збережені церковна ієрархія (з єпископатом і безшлюбним духовництвом), пишний культ, літургія, таємниче розуміння євхаристії тощо. Остаточного вигляду англiканство набуває за часів Єлиза-

вети I у XVI ст. У цей період була завершена розробка «Книги загальних молитов» та 39 документів, що містять основу англіканського віровчення. Англіканська церква є однією із державних церков Великої Британії. Архієпископи та єпископи признаються монархом за рекомендацією урядової комісії. Частина єпископів займає місця в палаті лордів.

Англіканство поєднує католицький догмат про рятівну силу церкви з протестантським вченням про порятунок особистою вірою. Єпископат нагадує католицький та претендує на апостольську наступність. У сфері догматики й обрядовості в англіканстві є умовний поділ на дві течії — «високий», що тяжіє до католицизму, та «низький», протестантський, що дозволяє англіканській церкві вступати в екуменічні взаємини як з католицькою церквою, так і протестантськими течіями.

До складу Англіканської співдружності входять 25 автономних церков та шість незалежних церковних організацій, ієрархи яких зустрічаються на періодичних Ламбертських конференціях. Загальна кількість сучасних англіканців становить близько 70 мільйонів, переважно у Великої Британії та її колишніх колоніях.

Баптизм. Баптизм як релігія приваблює людей своїми моральними нормами. Для віруючих вона завжди була наукою життя. У моралі баптистів можна виділити питання про правила поведінки, норми моральності, а також про зміст життя. Особливо підкреслюється аморальність безбожників. Баптисти вірять у спокутну місію Христа та його друге пришестя і Божий суд. Вони вважають, що за всі гріхи людей перед Богом уже поніс кару Спаситель — Христос. Людям залишається вірити в Сина Божого і таким чином «очиститися». Баптисти підтримують також віровчення про триєдність Бога і особисто трактують це. Кілька разів на тиждень, обов'язково у неділю, вони збираються в молитовних будинках. Особливих культових споруд (як у католиків і православних) там немає. На зборах вони моляться, читають і співають гімни у супроводі музичних інструментів. Раз на місяць відбувається хлібопреломлення, або вечеря любові. Символом «духовного відродження» є обряд хрещення, але над дорослими і лише після релігійної підготовки. Хрещення немовлят у баптистів відсутнє, бо немовля ще не має віри, а доросла людина має свободу вибору і свідомо обирає релігію. Хрещення і хлібопреломлення не вважаються таїнствами, бо це лише обряд, пов'язаний з Христом, і здійснюється на Його честь. Тому всі християнські свята, пов'язані з іменем Христа, баптисти дуже шанують. Вільний час баптист присвячує Біблії і баптистським зборам. На

користь громади віддається значна частина заробітку. Особливо шанується людина, яка дотримується цього напрямку, не одружується з людьми іншої віри, а тим більше — з невірними.

Баптизм виник у 1609 році. В Україну він потрапив з Німеччини у середині XIX ст. У 1944 році створена церква євангельських християн-баптистів (ЄХБ). У 1945 році до них приєдналася частина п'ятидесятників. П'ятидесятники — досить молода релігійна організація.

Початок її діяльності у світі припадає на 1901 рік. Вони вірять у можливість сходження до них Святого Духа і безпосереднього спілкування з Богом. Дари Святого Духа — це зцілення, пророкування, спілкування на інших мовах тощо. Найбільш поширені п'ятидесятницькі релігійні організації в Рівненській, Волинській та Тернопільській областях.

На початку 60-х років XX ст. відбувся розкол церкви. Найактивніші члени потім створили керівний орган — Раду церкви ЄХБ. «Баптисти-розкольники» особливо ставилися до законодавства про свободу совісті.

В Україні діє більше 2000 громад ЄХБ-баптистів. Найбільш поширені баптистські громади в Чернівецькій (142), Київській (139), Вінницькій (126) та Хмельницькій (132) областях. Громади утворили Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСОЄХБ). Баптисти мають п'ять періодичних видань.

В Україні існують також інші різновиди протестантства, але всі вони мають багато спільного з баптизмом. Наприклад, адвентисти виникли у 1831 році. Адвентизм заперечує безсмертя душі. Під час другого пришестя Христа Бог воскресить як тіла, так і душі померлих. Це перший етап. Другий полягає в тому, що після воскресіння Бог буде їх судити. Грішники не матимуть ніякої надії на подальше життя, а праведники існуватимуть вічно. Останні моменти віри дуже близькі з баптизмом.

Варто нагадати, що в Україні досить поширені адвентисти сьомого дня (АСД). Вони зосереджені приблизно у 500 громадах і відносно рівномірно — по Україні. На цьому фоні виділяються Чернівецька та Вінницька області. Там їх, відповідно, 85 та 70. У суспільстві вони проводять широку діяльність. Як правило, це допомога тим, хто знаходиться в будинках для людей похилого віку, лікарнях, сирітських притулках. Інакше кажучи, вони там, де людям тяжко. Видавницька діяльність охоплює дві періодики.

У протестантських церквах існують необхідні управлінські структури, в тому числі республіканські духовні центри, які

діють на підставі статутів, зареєстрованих в установленому законному порядку. Там панує спокійна ділова атмосфера: зміцнюється матеріальна база релігійної діяльності, ведеться релігійно-просвітницька, морально-виховна, місіонерська робота. Зв'язки з церквами інших держав ретельно підтримуються. Із-за кордону регулярно завозиться релігійна література, медикаменти, одяг, продовольчі товари, які розподіляються по лікарнях, будинках для сиріт, серед людей похилого віку, інших малозахищених верств населення.

3. Теологія протестантизму

Отже, протестантизм поділяє загальнохристиянські уявлення про Бога, його триєдність, безсмертя душі, рай та пекло (відкидаючи при цьому католицьке вчення про чистилище), Одкровення тощо. Разом з тим, він висунув три нових принципи: порятунок особистою вірою, священство усіх віруючих, винятковий авторитет Священного Писання (Біблії).

Відповідно до вчення протестантизму, первородний гріх зіпсував природу людини, позбавив її здатності до добра, тому вона може домогтися порятунку не за допомогою добрих справ, таїнств та аскетизму, а тільки завдяки особистій вірі в спокутну жертву Ісуса Христа.

Кожний християнин, прийнявши хрещення, отримує «присвяту» на спілкування з Богом, право проповідувати і здійснює богослужіння без посередників (церкви і духівництва). У протестантизмі так усувається догматичне розходження між священником і мирянином, скасовується церковна ієрархія, тому тут відсутня сповідь і відпущення гріхів, а також безшлюбність священників та пасторів (Лютер відмовився від чернецтва і одружився з колишньою монахиною). Молитовні будинки протестантів були звільнені від пишного оздоблення, вівтарів, образів і статуй, зняті були й дзвони, богослужіння гранично спрощене і зведене до проповіді, молитви і співання псалмів та гімнів на національних мовах. Біблія була переведена на національні мови, а її вивчення і тлумачення стало головним обов'язком кожного віруючого. Принцип загального священства заклав основу демократичного устрою громад (рівність мирян і духівництва, виборність, звітність і т.д.).

Теологія протестантизму пройшла у своєму розвитку кілька етапів. Це ортодоксальна теологія XVI ст. (Лютер, Кальвін), не-протестантська, або ліберальна, теологія XVIII–XIX ст. (Шлейєрмахер, Трьольч, Гарнак), «теологія кризи», або діалектична теологія, що з'явилася після Першої світової війни (Барт, Тилліх, Бультман), радикальна, або «нова» теологія, яка поширилася після Другої світової війни (Бонхоффер).

У XIX–XX ст. для деяких напрямів протестантизму характерне прагнення дати раціоналістичне тлумачення Біблії, проповідь «релігії без бога» (тобто тільки як морального вчення). Протестантські церкви відіграють головну роль у світовому екуменічному русі.

Питання для самоконтролю

- 1. Назвіть відомі вам історичні підстави виникнення протестантизму.*
- 2. За яким принципом визначається приналежність релігійної течії до протестантизму?*
- 3. Назвіть основні етапи розвитку протестантської теології.*

Теми рефератів

- 1. Протестантизм як одна із трьох найпоширеніших християнських релігійних течій.*
- 2. Основні етапи розвитку протестантської теології.*
- 4. Сучасні концепції протестантизму.*
- 5. Особливості протестантського богослужіння.*

Література

- 1. Гараджа В. И. Соціологія релігії: Навчальний посібник. — М.: Наука, 1996.*

2. *Дробеньков В. И.* Современный протестантский теологический модернизм. — М., 1980.
 3. *Кузьмицкас Б.* Философские концепции католического модернизма. — Вильнюс, 1982.
 4. Релігієзнавство / За ред. С. Бублика. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
 5. Релігієзнавство / За ред. М. Заковича. — К., 2000.
 6. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996.
 7. Релігія і суспільство. Хрестоматія. — М., 1996.
-

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ

- 1. Загальна релігійна ситуація в Україні.*
- 2. Сучасний стан українського християнства.*

1. Загальна релігійна ситуація в Україні

Традиційно найвпливовішою конфесією в Україні є православ'я. Православ'я українське — християнське віровчення і культ, організація церковного життя, що ввібрали в себе особливості національної ментальності, релігійні традиції українського етносу і є символами української духовності.

Сьогодні українське православ'я репрезентують Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) — 2900 парафій, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) — 1040 парафій та Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП) — 9200 парафій.

Так, на сьогодні в Івано-Франківській області налічується близько 465 православних парафій (31 — УПЦ МП, 286 — УПЦ КП, 148 — УАПЦ), у Львівській, відповідно, 866 (62 — УПЦ МП, 442 — УПЦ КП, 362 — УАПЦ), в Тернопільській 634 парафії (124 — УПЦ МП, 223 — УПЦ КП, 287 — УАПЦ). Для порівняння візьмемо Донецьку область, де діє 640 православних громад, чи Житомирську — 767 парафій.

Православ'я, подібно до інших церков, релігій, функціонує у певному соціальному середовищі, у складній системі взаємовпливів і залежностей. Як суспільний інститут церква розвивається водночас із суспільством, державою. Вона реагує на зміни у суспільному житті, соціальному оточенні, на імперативи часу. Модернізм, чи оновлення, є адаптацією церкви до умов постійного руху суспільства, змін у ньому, наукового та культурного

прогресу. Один із напрямів модернізації православ'я — осучаснене тлумачення традиційних релігійних догм, розстановка інших акцентів, висування на перший план аспектів, які були досі своєрідним резервом церковної аргументації.

Українська православна церква (УПЦ-мп)

Українська православна церква — є найбільшою за кількістю релігійних громад конфесією України і канонічно підпорядковується Московському Патріархату. УПЦ діє лише на території України. Найвищим органом УПЦ є Архієрейський Собор, в період між засіданнями якого УПЦ керує Священний Синод (складається з Предстоятеля, 4-х постійних і 3-х тимчасових членів). Періодично збирається Всеукраїнський Церковний Собор (помісний) за участю єпископату, представників духовенства, ченців та мирян УПЦ для обговорення найважливіших питань внутрішнього життя УПЦ. УПЦ була створена на основі Київського екзархату РПЦ рішенням Архієрейського Собору Російської Православної Церкви від 31 січня 1990 р. Їй були надані права, близькі до автономії, але не визначено чітко її канонічний статус. Єдина конфесія на території держави, що є частиною Вселенської Православної Церкви, перебуваючи у євхаристійному спілкуванні з усіма Помісними Православними Церквами світу. Поряд з іншими православними і католицькими церквами України, УПЦ вважає себе прямою спадкоємницею руської Київської митрополії X ст.

За винятком трьох областей Галичини і західного Поділля (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська), УПЦ є домінуючою конфесією на території країни за кількістю парафій (громад) та культових споруд у власності чи користуванні. Її релігійна мережа є найшвидше зростаючою серед усіх конфесій України (200–300 парафій та інших структур на рік).

Українська православна церква (УПЦ-кп)

Українська православна церква — Київський патріархат, є Помісною Православною Церквою, яка звершує своє служіння в Україні для віруючих усіх національностей. На сьогодні єпископат УПЦ Київського Патріархату налічує близько 40 архієреїв, в Україні діють понад 4000 парафій, об'єднаних у 29 єпархій у всіх областях нашої держави. Ця церковна організація виникла у

червні 1992 року в результаті об'єднання частини релігійних громад та духовенства УПЦ і УАПЦ. Управління церквою здійснює Вища церковна Рада на чолі з патріархом. Найбільш питома вага громад УПЦ-КП в Київській, Івано-Франківській, Рівненській, Миколаївській областях. Плідно функціонують Київська і Львівська Православні Богословські Академії, семінарії у Луцьку та Рівному, Богословський інститут в Івано-Франківську, Теологічне відділення Філософсько-Теологічного факультету Чернівецького Національного Університету.

Загальні положення: Українська Православна Церква Київського Патріархату є Помісною православною Церквою в Україні і входить до складу єдиної, святої, соборної і апостольської Церкви, Головою якої є Господь наш Ісус Христос; «Київський Патріархат» є другою офіційною назвою Української Православної Церкви Київського Патріархату; вона є рівна в правах з усіма автокефальними помісними православними Церквами, і незалежна у своєму устрої та управлінні; юрисдикція Української Православної Церкви поширюється на осіб православного віровизнання, які добровільно ввійшли до неї і проживають на канонічній території України та в діаспорі, в різних країнах світу, будучи об'єднаними в єпархії, синодальні установи, благочиння, парафії, монастирі, братства, сестрицтва, духовні навчальні заклади, місії, представництва, подвір'я; Українська Православна Церква Київського Патріархату бере свій початок від хрещення Руси-України (988 р.) і є спадкоємницею Київської митрополії у складі Константинопольського Патріархату; Помісна Українська Православна Церква здійснює свою діяльність на основі: Святого Письма і Священного Передання; канонів і правил святих апостолів; правил і постанов семи Вселенських Соборів; правил і постанов Помісних Соборів і Святих Отців; постанов своїх Помісних і Архирейських Соборів, Священного Синоду і Указів Патріарха Київського і всієї Руси-України.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)

Поняття «автокефальний» походить від грецьких слів *autos* — сам і *kefalos* — голова. Воно означає статус церкви, самостійної в керівництві й сполученої з іншими автокефальними Православними Церквами в єдину Святу Соборну Апостольську Церкву, главою якої є Ісус Христос. Структурне оформлення цієї ре-

лігійної організації було здійснене у 1990 році, коли на помісному соборі обрали першого в Україні патріарха (Мстислава).

Після завершення Другої світової війни в 1945 році, УАПЦ в Україні була знищена радянською владою. Частина єпископату і духовенства УАПЦ були забрані в німецькі концтабори, а частині вдалось емігрувати до Європи та Америки, де продовжували своє церковне життя і будували церкви УАПЦ. У 1990 році, після святкування 1000-ліття Хрещення Руси-України, в Україні почався новий рух відродження автокефалії Української Православної Церкви. Його започаткував Митрополит Іван Бондарчук, а в центральній Україні в квітні 1990 року відродження УАПЦ було започатковано протоієреєм Олегом Куликом (сьогодні Патріарх Мойсей), який зорганізував біля 200 громад УАПЦ будучи митрополитом адміністратором на Хмельницьку, Вінницьку і Житомирську області.

УАПЦ відправляє богослужіння згідно з традицією візантійського обряду. Як і кожна з Православних Церков, УАПЦ виробила власний різновид візантійського обряду — візантійсько-український. Йому властиві особливе шанування Пресвятої Богородиці, Українських святих, самобутні церковні розспіви, широке використання вишитих облачень, хоругв, рушників, оригінальна храмова архітектура, увага до проповіді, часта відправа молебінь і акафістів, а в пості — відправа чину пасії. Зберігається старий (юліянський) календар церковних свят, традиційний грецький покрій священничих риз. Мова богослужіння — сучасна українська та церковнослов'янська. Сучасна мова запроваджується в богослужіння з 1919 року. УАПЦ керується Помісним Собором, який збирається раз на три роки. Протягом цього часу вищим органом канонічної влади є Архієрейський Собор, що його складають всі єпископи. Главою УАПЦ є Патріарх, якому співдіє Патріярша Рада. За територіальною ознакою УАПЦ в Україні поділяється на єпархії. Єпархії очолюються єпископами. Вищими органами управління єпархіями є єпархіальні собори, між якими діють єпархіальні ради на чолі з єпископами. Адміністративні центри єпархій — єпархіальні консисторії. Церковні громади не менш, як з десяти чоловік утворюють парафії, очолювані настоятелем. Парафія забезпечує регулярну відправу Святої Літургії та діяльну співучасть у ній вірних, часте й побожне прийняття вірними Святих Таїнств, свідому й діяльну участь парафіян у житті Церкви, гідне церковно-моральне виховання вірних. Парафії, розташовані поза існуючими єпархіями, підлягають безпосередньо Патріярхові. Єпархій в Україні налічується одинадцять.

Духовні школи працюють у Львові, Івано-Франківську (семінарії), Харкові (Колегія Патріярха Мстислава), Черкасах (епархіальне училище). УАПЦ відстоює унікальність суспільної місії Церкви в сучасному житті України й вважає неприпустимим втручання держави у внутрішньоцерковні справи.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ)

Досить активно відбувається відродження Української греко-католицької церкви. Українська греко-католицька церква (УГКЦ) — найбільша (понад 5,5 мільйонів віруючих) католицька церква східного обряду в світі, яку нині очолює Єпископ Кам'янець-Подільський та Верховний Архієпископ Києво-Галицький, Кардинал Любомир Гузар. Греко-католицька церква формально виникла із проголошенням Берестейської унії в 1596 році у Бересті, проте першу спробу церковної унії на Русі можна віднести ще до часів Данила Галицького. Ідея унії була зумовлена як і зовнішніми політичними обставинами, так і внутрішньому стремлінню вірних до церковної єдності: православні віруючі на терені Речі Посполитої та Угорщини зазнавали утисків від представників півного римо-католицизму як схизматики — та були схильні урівняти прихильників грецького обряду перед лицем Ватикану.

Розквіт Української греко-католицької церкви припадає на XIX ст.

Переважна більшість парафій знаходиться у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Останнім часом помітне поширення греко-католицизму і в інших регіонах України. Громади УГКЦ діють в Донецькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях та в Республіці Крим. УГКЦ має понад 20 періодичних видань. Діє три видавництва: «Нова зоря», «Свічадо» і «Місіонер» (засноване у 1897 р.), яке протягом 90-х років видало понад 600 найменувань книг загальним накладом понад 2,2 млн. примірників. З 2001 року у видавництві «Свічадо» виходить дитячий журнал «Зернятко». Церкві належить мережа духовних навчальних закладів. Зокрема, у Львові (митрополичому осідку) діють: християнський дитячий садочок при монастирі Сестер Студійського уставу (з 1995), греко-католицький ліцей (з 1991), Львівська богословська академія (з 1994). Відновила свою діяльність у 1990 р. Львівська греко-католицька духовна семінарія Святого Духа, що була заснована ще 30 серпня 1783 р. австрійським цісарем Йосифом II.

УГКЦ у своєму управлінні та організаційній діяльності керується Кодексом канонів східних церков (1991) та партикулярним правом. Сьогодні УГКЦ бере активну участь в екуменічному русі в Україні. Екуменічний рух — об'єднавчий рух християнських церков.

На думку греко-католиків, кінцева мета екуменічного руху — повернутися до тієї первісної єдності, в якій перебувало християнство 1000 років тому. Сучасні греко-католики вважають себе послідовниками східної візантійської традиції і бажають зберегти її надбання. Водночас вони прагнуть, щоб в Україні була тільки одна церква, об'єднана із Вселенською. Тобто мова йде о поєднанні двох церков українського народу — православної і греко-католицької — на засадах Київського патріархату. Віруючі греко-католики переконані, що їх прагнення відповідає формулі, висловленій папою Іоанном Павлом II: православний Схід і католицький Захід — дві легені, якими повинне дихати сучасне християнство. Православний і католик, за твердженням понтифіка, не протиставні, а взаємодоповнюючі, бо ж усі католики є православними за вірою, а всі православні — католиками за любов'ю.

Римо-католицька церква (РКЦ)

Римо-католицька церква — друга за чисельністю парафій Католицька Церква в Україні; до неї належать католики латинського обряду. Україна від початків своєї християнізації зазнала впливу і Візантійської, і Римської Церков. У XVIII ст. РКЦ в Україні зазнає втрат. Із входженням українських земель до складу Російської імперії тут розгортаються переслідування католицького кліру, насамперед уніатів. Упродовж 1772–1795 років відбуваються три поділи Речі Посполитої, в результаті яких відбуваються зміни і в релігійному житті. До Львівської архидієцезії були включені Луцька, Холмська та Кам'янецька дієцезії. Австрійська влада закрила сотні монастирів на західно-українських землях, вивела чернечі ордени з-під папського права і підпорядкувала їх місцевим єпископам. Протягом XIX ст. чернече життя відроджується.

Зусилля РКЦ сьогодні спрямовані на відродження церковної мережі, що існувала в період найбільшого впливу католицизму в Україні у XVII–XVIII ст. РКЦ практично закінчила свою розбудову. У підпорядкуванні посла Ватикану в Україні автономно діє структура РКЦ у Закарпатті. Відкрито Київський духовний коледж, Кам'янець-Подільську духовну семінарію та Київський український римсько-католицький університет.

2. Сучасний стан українського християнства

Україна, як і абсолютна більшість держав світу, має багатоетнічний склад населення. Окрім українців як найчисленнішої нації, на її теренах живуть і національні меншини — росіяни, білоруси, болгари, поляки, греки, євреї, угорці, німці тощо, які дотримуються різних релігійних вірувань.

У формуванні української духовності значним був вплив релігійного світогляду. Без перебільшення можна сказати, що населення нашої землі в усі часи особливу увагу приділяло релігійним питанням, а географічне розташування України призвело до зустрічі мусульманського Сходу і християнського Заходу, східного православ'я та західного католицизму.

Крім того, в силу історичних причин, а саме панування чужих народів протягом сотень років над українськими землями та українським народом, призвело до виникнення великої кількості релігій на теренах України, оскільки кожен народ намагався насадити свої вірування. Україна — багатонаціональна держава, а відповідно — полірелігійна.

Із проголошенням 24 серпня 1991 р. Верховною Радою незалежності України релігійне життя в нашій державі значно активізувалося, набуло якісно нових вимірів. Поступово вивільняючись від впливу чужих політичних та релігійних центрів, більшість релігійних організацій стала на шлях вдосконалення своїх національних форм.

За роки існування незалежної України відбувся бурхливий процес відродження релігійно-церковних організацій.

Найбільша релігійна активність припадає на західні області України, зокрема Львівську, Закарпатську, Івано-Франківську, Тернопільську, Чернівецьку, де зареєстрована найбільша кількість релігійних організацій. Досить активними є Волинська, Рівненська, Хмельницька, Київська, Вінницька області. У всіх інших проявляється помірна активність. Більше 97% зареєстрованих на сьогодні релігійних громад в Україні є християнськими. Приблизно половина з них є православної традиції. Решту, майже порівну, поділяють католики та протестанти. До категорії «традиційних» (за неофіційною термінологією) Церков належать православні церкви, Українська Греко-Католицька та Римо-Католицька Церкви, вірменські громади та ін.

Необхідно також зазначити, що сучасна релігійна ситуація характеризується відродженням діяльності церков національних меншин. Поряд з традиційним православ'ям поширюють свій

вплив на населення інші релігії та вірування. Так, зокрема, сьогодні в Україні нараховується біля 100 іудейських та 150 мусульманських громад. Останнім часом виникло багато релігійних організацій, що належать до нетрадиційних релігій. Зокрема, набули поширення Корейська методистська церква, науково-релігійна конфесія «Діанетика. Фонд Лафаєт Рона Хаббарда», релігійні громади Міжнародного Товариства Свідомості Крішні, буддистів, РУН-Віри, бахаїстів та ін. Певна кількість релігійних угруповань діють нелегально. Що ж стосується ставлення до релігії та її вибору, то в українській державі свобода совісті стала конституційним принципом, нормою державного права. Громадянину надано право вільно визначати своє ставлення до релігії. Свобода совісті оберігається цивільним, кримінальним, адміністративним та сімейним правом. Забезпечуючи свободу совісті, держава дозволяє діяльність релігійних організацій за умов, що вони дотримуються чинного законодавства, здійснення культів не призводить до порушення громадського порядку й не супроводжується посяганням на права віруючих. Надання з боку держави можливості сповідати будь-яку релігію займає перше місце, але здійснення певного релігійного культу не повинне порушувати законів та посягати на права інших громадян, не нести шкоди їхньому здоров'ю.

Широко представлені в Україні церкви протестантського напрямку. Вони об'єднують такі релігійні громади як: євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської (п'ятидесятники), свідки Ієгови, адвентисти сьомого дня, реформатські церкви, лютерани.

В протестантських церквах є необхідні управлінські структури, в тому числі республіканські духовні центри, що діють на підставі зареєстрованих в установленому законом порядку статутів. Тут панує спокійна діловитість: зміцнюється матеріальна база релігійної діяльності, ведеться релігійно-просвітницька, морально-виховна, місіонерська робота; підтримуються тісні зв'язки з братніми церквами інших держав, регулярно завозяться з-за кордону релігійна література, медикаменти, одяг, продовольчі товари, які розподіляються по лікарнях, будинках сиріт, серед людей похилого віку, інших малозахисених верств населення.

Принципово новий етап розвитку протестантизму почався в роки незалежності України, коли було створено всі умови для нормального функціонування різних віро-вчень. Упродовж 90-х років ХХ ст. протестантські громади кількісно зросли у 2,4 рази. Сьогодні церкви протестантського напрямку є наймасовішими серед аналогічних напрямів у країнах СНД.

Значно зросла в Україні кількість мусульманських громад. Проте єдиної церковної структури ця конфесія не набула. На сьогодні офіційно діють три зареєстровані самостійні центри: у Києві, Донецьку та в Криму.

Іслам в Україні має давню історію. Його масове поширення концентрується переважно в Криму, який було ісламізовано за часів Золотої Орди. В період Кримського ханства, до завоювання його Росією, іслам мав всі умови для розвитку. У подальшому мусульманство терпіло утиски з боку світської і духовної влади імперії. Зазнавало відомих переслідувань татарське ісламське населення і за часів Рад. Союзу. Особливо це відбувалося під час депортації кримських татар. Нині відбувається відродження мусульманських громад, вони діють в структурі трьох об'єднань: Духовне управління мусульман України (ДУМУ), Асоціація незалежного ДУМУ і ДУМ Криму. Найбільше громад, створених на етноконфесійному ґрунті, діє у південно-східних областях України, зокрема в Криму — 298, або 45,5% від загальної кількості в Україні. Регіонами найбільшого поширення послідовників ісламу в Україні є: Автономна республіка Крим, Донецька, Луганська, Харківська, Херсонська області, м. Київ. Найбільша кількість громад і об'єднань мусульман знаходиться у Криму.

Єдиної структури управління мусульмани не мають. Нині діють три зареєстровані автономні центри: Духовне управління мусульман України (м. Київ), Духовне управління мусульман Криму; Незалежне духовне управління мусульман України. Мусульманські громади діють, як правило, у межах чинного законодавства, стоять на засадах української державності, не допускають проявів крайнього релігійного фанатизму та екстремізму. Водночас наявність в Україні кількох незалежних один від одного мусульманських центрів зумовлює суттєві суперечності між ними, зокрема боротьбу за лідерство у мусульманському середовищі, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво мусульман як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набув тенденції розмежування мусульманських громад і об'єднань за національною ознакою, що може призвести до релігійно-етнічних конфліктів. Проте керівники мусульманських громад не відкидають можливості спільного й узгодженого вирішення своїх проблем. А взагалі взаємини між мусульманами та представниками інших релігій цілком коректні. Зростання ролі ісламу в політичному житті України відбиває: тенденцію до використання національними меншинами релігії як інструмента політичного самозахисту; прагнення влади,

різних політичних сил у регіонах компактного проживання мусульман спертися на іслам, враховуючи його зростаючий вплив. Внаслідок обмеженої і незначної чисельності «етнічних» мусульман в Україні, відсутності єдиної централізованої системи управління громадами та об'єднаннями, конкуренції між ними, змагання об'єднань за лідерство тощо нині вплив мусульман України на громадсько-політичне життя поки що є досить обмеженим. Мусульмани не є вагомою політичною силою у загальнодержавному масштабі. На регіональному ж рівні мусульмани мають певний вплив на внутрішньополітичну ситуацію. У перспективі вплив мусульман на внутрішньополітичну ситуацію в Україні може зростати внаслідок: консолідації мусульманського середовища; поширення участі лідерів громад, об'єднань, організацій мусульман у громадсько-політичному житті країни; активізації діяльності закордонних центрів. В Україні сьогодні мусульмани не мають вагомого політичного впливу, екстремістські течії не поширені, але країна (як і північнокавказький регіон) перебуває в полі зору Саудівської Аравії, Туреччини (насамперед Крим і кримські татари, серед яких почали поширюватися ідеї ваххабізму), які мають вплив Заходу. Зважаючи на події на Північному Кавказі, можна стверджувати, що в умовах соціальної кризи, зростаючого впливу ісламу, який поволі політизується, прагнення мусульманських об'єднань до лідерства в уммі ісламський чинник (ваххабізм) передусім матиме не позитивний, а негативний вплив на розвиток і подолання будь-яких кризових явищ як на Північному Кавказі, так і в Україні і залишати його поза увагою видається недоцільним.

Іудаїзм. Перші іудеї з'явилися на території нашої держави ще в I ст. н. е. (Крим). Однак лише за роки незалежності держави вони отримали усі умови для своєї діяльності. На 1 січня 2001 року в Україні було 249 зареєстрованих іудейських організацій порівняно з 42 в 1992 році. Вони належать до таких об'єднань: Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій, Об'єднання іудейських релігійних організацій, Релігійні громади прогресивного іудаїзму, Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад. Є також незалежні іудейські релігійні громади. Протягом 90-х років минулого та на початку нинішнього століть в Україні було створено понад 100 культурологічних єврейських центрів та організацій, відкрито єврейські школи, синагоги, театри, видаються єврейські газети. Успішно діє Міжнародний Соломонів університет (м. Київ) тощо.

Караїзм. На території України, зокрема в Криму, представлена мало відома широкому загалу караїмська релігія, носіями якої

є етнічні караїми — тюрки (караї) і незначні групи росіян і українців, предки яких були вихідцями з козачих станиць Північного Кавказу і колишньої Астраханської губернії.

Розквіт караїзму припадає на VIII–XIII ст., коли його релігійні громади успішно функціонували на територіях нинішніх Іраку, Сирії, Єгипту, Туреччини та ін. У Криму перші караїми з'являються в деяких тюркських племенах, які згодом прийняли вчення Анана.

Буддизм. Перша в Україні офіційно зареєстрована буддійська громада була організована в м. Донецьку в 1991 році. На сьогодні в Україні існує близько сотні буддійських громад і груп, 38 з яких мають офіційну реєстрацію і статус юридичної особи. Найчисленніші громади й групи належать до тибетського напрямку буддизму – тантричної традиції Ваджраяна («Діамантова Колісниця»). З них найбільш поширені громади Карма Каг'ю, головно-го відгалуження тибетської школи Каг'ю-па. Вони об'єднані у всеукраїнський релігійний центр «Українська Асоціація Буддистів Школи Карма Каг'ю». В Україні духовна практика цього центру орієнтована винятково на мирян. Громади й групи послідовників цього напрямку є майже в усіх обласних містах України. Офіційним друкованим органом «Української Асоціації Буддистів Школи Карма Каг'ю» є часопис «Буддизм сьогодні».

Наступною за кількістю як громад, так і послідовників є також тибетська школа Нінгмапа, перші українські громади якої об'єдналися в 1993 році з метою максимально ефективного поширення буддизму в Україні у всеукраїнське духовне управління «Буддійський духовний Орден Лунг-жонг-па» (у перекладі з тибетської «Охоронці Заповідей»). Громади школи Нінгмапа були першими в Україні, що почали систематичну проповідь буддизму й одержали офіційну реєстрацію.

Третьою за кількістю послідовників і громад в Україні є школа Дзогчен, яка, як окрема школа буддизму, оформилася на Заході наприкінці ХХ ст. зусиллями Чог'яма Намхая Норбу, тибетського лами в еміграції.

Таким чином, сучасний стан релігійних об'єднань дає можливість дійти до висновку щодо їх поліконфесійності. І тому нині, в умовах демократизації суспільного життя, відкрилися сприятливі можливості для конструктивного діалогу різних церков та релігійних організацій. Мета цього діалогу полягає в тому, щоб на засадах релігійної моралі, пошуку національної ідеї, утвердження соборності наших земель, сприяти нашій громадськості в налагодженні справи духовного процвітання українського народу.

Питання для самоконтролю

1. Якою є сучасна релігійна ситуація в Україні?
2. З яких основних релігійних течій складається конфесійна карта України?
3. Загальні положення УПЦ-КП.
4. Відмінності між УПЦ-МП і УПЦ-КП.
5. Що таке автокефалія?
6. Діяльність УАПЦ.
7. Порівняйте діяльність УГКЦ і РКЦ.
8. Мусульманські громади в Україні.

Тематика рефератів

1. Православ'я у сучасному суспільстві.
2. Основні релігійні течії та церкви України.
3. Нові релігійні течії та організації України.
4. Християнство в контексті історії і культури українського народу.
5. Іудаїзм та іслам в Україні.
6. Буддизм в Україні.

Література

1. Академічне релігієзнавство. Підручник. За ред. професора А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — 862 с.
 2. Блаватская Е. П. Теософский словарь. — М., 1994.
 3. Історія релігії в Україні. — К., 1999.
 4. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Полтава, 1997.
 5. Релігієзнавство / Під ред. С. Бублика. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
 6. Релігієзнавство / Під ред. М. Законовича. — К., 2000.
 7. Релігія і суспільство. Хрестоматія. — М., 1996.
 8. Церква і національне відродження. — К., 1993.
-

ДРУГИЙ ПРОМІЖНИЙ КОНТРОЛЬ

ТЕСТИ

1 ВАРІАНТ

І РІВЕНЬ

1. *Період зародження християнства — це...*

- а) початок I ст. н.е.;
- в) кінець I ст. н.е.;
- б) початок II ст. н.е.;
- г) середина II ст. н.е.

2. *Місце зародження християнства:*

- а) Віфлеєм;
- в) Єгипет;
- б) Ватикан;
- г) Палестина.

3. *Центральна постать християнства:*

- а) Будда;
- в) Шак'ямуні;
- б) Єгова;
- г) Ісус Христос.

4. *Символ віри — це:*

- а) стислий виклад головних догматів певної релігії, безумовне виконання яких є обов'язком віруючого;
- б) беззастережне прийняття того, кого любиш, і самовідданість щодо нього аж до самозречення;
- в) вербальне звернення людини до Бога;
- г) обрядова дія в християнстві, через яку, за вченням церкви, віруючому передається Божа благодать.

5. *Основа і перше джерело моральної доктрини християнства — це:*

- а) Господня молитва «Отче наш»;
- б) десять заповідей Божих;
- в) сім святих таїнств;
- г) Символ віри.

б. *Кульмінація тижневого кола богослужінь — це:*

- а) недільна літургія;
- б) хрещення;
- в) евхаристія (причастя);
- г) сповідь.

7. Як поділяються дванадцять свята, або дванадцять найвишніх святих:

- а) на великі і малі;
- б) на початкові і завершальні;
- в) на перехідні і неперехідні;
- г) на потрібні і непотрібні.

8. Свято християн, встановлене на честь воскресіння Ісуса Христа — це:

- а) Різдво Христове;
- б) П'ятидесятниця;
- в) Хрещення Господнє;
- г) Пасха.

9. Кількість Євангелій в Новому Заповіті:

- а) 5;
- б) 3;
- в) 4;
- г) 2.

10. Перша в Україні книга Святого Письма — це:

- а) Острозька Біблія;
- б) Остромирове Євангеліє;
- в) Псалтир;
- г) П'ятикнижжя Мойсеєве.

II РІВЕНЬ

1. Чому щорічно Християнську Пасху святкують в інший день?

2. Чому у протестантських, католицьких і православних виданнях Біблія містить різну кількість книг?

3. У чому була причина запровадження григоріанського календаря?

4. Які святкові обряди християни запозичили з українського язичництва?

III РІВЕНЬ

1. Які з Біблійних легенд, канонів чи висловів ви вважаєте негуманними, застарілими чи шовіністськими (назвати не менше п'яти-семи)?

2. У чому полягає суть і значущість поновлення католицької церкви?

3. З'ясуйте сучасне ставлення християнської католицької церкви до нехристиянських конфесій та до власності.

4. Чим кальвінізм відрізняється від католицизму за М. Вебером?

2 ВАРІАНТ

І РІВЕНЬ

1. *Хто є засновником універсального християнства:*

- а) Ісус Христос; б) апостол Павло.

2. *Що святкують християни під час свята Трійці?*

- а) Різдво Діви Марії;
б) Вознесіння Христове;
в) Сходження Святого Духа на учнів Ісуса Христа;
г) Преображення Ісуса Христа під час молитви на горі.

3. *Яке свято довго не визнавали прихильники православ'я:*

- а) Стрітення;
б) Воздвиження Хреста Господнього;
в) Спас;
г) Вхід Господній в Єрусалим?

4. *Християнство існує як догматична релігія:*

- а) в Китаї; в) в Об'єднаних Арабських Еміратах;
б) в Індії; г) на о. Кріт.

5. *Яка церква в православ'ї займає перше місце поміж церков:*

- а) Олександрійська; в) Сербська;
б) Константинопольська; г) Єрусалимська.

6. *Різниця в часі між юліанським та григоріанським календарями становить:*

- а) 14; б) 13; в) 10; г) 21.

7. *Основа культу православ'я — це:*

- а) сім християнських таїнств; в) заповіді Мойсея;
б) заповіді Ісуса Христа; г) ступені священства.

8. *Чи допускаються до духовного сану в православ'ї одружені чоловіки:*

- а) так, але якщо їм більше 30 років;
б) ні;
в) тільки одружені і допускаються;
г) так.

9. *Православне Різдво відзначається:*

- а) 7 січня; в) 31 грудня;
б) 14 січня; г) 6 січня.

10. Церковна одиниця з обмеженою автономією — це:

- а) єпархія;
- б) парафія;
- в) екзархат;
- г) митрополія.

II РІВЕНЬ

1. Які джерела становлення християнства?
2. Які основні поділи відбулися в християнській Церкві з початку її формування?
3. З'ясуйте відмінності між католицькою та православною конфесіями.
4. Коли і як виник у християнстві рух протестантів?

III РІВЕНЬ

1. Які основні течії, конфесії і деномінації існують в протестантизмі?
2. Які риси характеризують Українське християнство?
3. Яку структуру має Біблія?
4. Розкрийте зміст віросповідних формул Символу віри.

3 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. Автокефалія — це:

- а) релігійна організація зі складними централізованими та ієрархізованими стосунками між священниками та віруючими;
- б) предмет релігійного культу, який наділяється особливою магичною силою;
- в) об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечуються змістом віровчення, культом, системою організаційних принципів, правил і ролей;
- г) повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков.

2. Особливе місце, де душі померлих очищаються від гріхів, — це (в католицизмі):

- а) рай;
- б) земля;
- в) пекло;
- г) чистилище.

3. Хто особливо шанується в католицизмі?

- а) Богородиця;
- в) Бог;

- б) Ісус Христос; г) Святий Андрій.

4. Рішення, яке католики, на відміну від православних, визнають:

- а) 23 Вселенського собору; в) 21 Вселенського собору;
б) 22 Вселенського собору; г) 20 Вселенського собору.

5. Цelibат — це:

- а) повноваження і сила, які Бог дає чоловікам і які необхідні для виконання обрядів порятунку католикам;
б) обов'язкова безшлюбність католицьких священників і православних ченців;
в) віра в те, що певні предмети мають надзвичайні якості та відповідне пошановування їх;
г) один із основних обов'язків кардинала, який полягає у відвідуванні святих місць.

6. Голова Римської католицької церкви — це:

- а) Будда; б) Халіф; в) Бог; г) папа.

7. Центр Римської католицької церкви:

- а) Ватикан; в) Австрія;
б) Палестина; г) Єрусалим.

8. Дорадчі органи при православних патріархах і Папі римському:

- а) свята колегія; в) курія;
б) синод; г) релігійна організація.

9. Поява протестантизму пов'язана з таким широким релігійним, соціально-політичним рухом XVI–XVII ст. у Західній Європі:

- а) Ренесанс; в) Відтворення;
б) Відродження; г) Реформація.

10. Виокремлюють такі етапи в розвитку протестантизму:

- а) ранній і пізній;
б) ранній, середній і пізній;
в) початковий, середній та кінцевий;
г) початковий та кінцевий.

II РІВЕНЬ

1. Назвіть і охарактеризуйте структурні елементи християнського культу.
2. Чим відрізняється ієрархічна та суспільна роль Папи римського від ролі патріархів православних церков?
3. Які найважливіші дії здійснюються під час таїнства?
4. Чи можливе об'єднання католицизму й православ'я?

III РІВЕНЬ

1. Порівняйте ставлення до Ісуса Христа в ісламі та християнстві.
2. Порівняйте концепції про те, що відбувається після смерті у християн, мусульман та буддистів.
3. Назвіть причини непорозумінь між християнами та іудеями з точки зору православ'я.
4. Які докази наведені християнським віровченням про одночасні божє і людське ество Ісуса Христа?

4 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. *Яке століття пов'язане з розвитком раннього протестантизму:*

- | | |
|--------------|-------------|
| а) XIX ст; | в) XVII ст; |
| б) XVIII ст; | г) XVI ст.? |

2. *Священною для лютеран крім Біблії, є:*

- | | |
|-------------------|-----------------|
| а) Книга згоди; | в) Книга буття; |
| б) Книга злагоди; | г) Книга віри. |

3. *Яких таїнств дотримуються лютерани?*

- а) миропомазання, священства, шлюбу;
- б) хрещення, евхаристії, сповіді;
- в) чернецтва, поклоніння мощам, святим;
- г) евхаристії, освячення.

4. *Єдине джерело віровчення баптистів — це:*

- | | |
|---------------|-----------------------------|
| а) Трипетака; | в) Біблія; |
| б) Катехізіс; | г) Пересопницьке Євангеліє. |

5. *Глава всіх адвентистів світу — це:*

- а) ВСОСХБ;
- б) ООН;

- в) ВРСХБ;
- г) Генеральна конференція.

6. Виберіть правильний варіант відповіді:

- а) протестантизм заперечує таїнство священства;
- б) православ'я заперечує таїнство священства;
- в) католицизм заперечує таїнство священства.

7. Виберіть правильний варіант відповіді.

Кірха — це:

- а) головний убір православних монахів;
- б) лютеранський храм;
- в) католицьке таїнство.

8. Виберіть правильний варіант відповіді.

Примас — це:

- а) у католицькій церкві головний з єпископів, який має вищу владу стосовно духовенства даної країни;
- б) у католицькій та англіканській церквах головний з єпископів, який має вищу владу стосовно духовенства даної країни;
- в) людина, яка прийняла нову віру;
- г) у протестантських церквах і християнських сектах — керівник громади.

II РІВЕНЬ

1. Дайте загальну характеристику католицизму.
2. З позицій сучасності висловіть свою точку зору на моральні заповіді християнства.
3. З'ясуйте сучасне ставлення християнської католицької церкви до нехристиянських конфесій та до власності.
4. Спільні догматичні та віросповідальні засади в усіх протестантських конфесіях.

III РІВЕНЬ

1. Етапи становлення християнства як релігії.
2. Християнські таїнства та дії під час їх здійснення.
3. У чому полягає суть і значущість поновлення католицької церкви, про яке оголосив Другий Ватиканський собор (1962–1965 р.)?
4. Конфесійні відмінності в святковому календарі християн.

5 ВАРИАНТ

І РІВЕНЬ

1. Церква в Херсоні, в якій влітку 988 року був охрещений князь Володимир:

- а) церква св. Петра; в) церква св. Якова;
б) церква св. Юри; г) церква св. Андрія.

2. Річка, приток Дніпра, на якій за літописом 14 серпня 988 року відбулося хрещення киян?

- а) Почайна; в) Прип'ять;
б) Полтава; г) Прут.

3. Автор «Слова про закон і благодать»:

- а) Іон; б) Іов; в) Герц; г) Іларіон.

4. У яких роках силою державної влади було закріплене християнство як державна релігія Київської Русі?

- а) 983–990 рр.; в) 989–993 рр.;
б) 988–991 рр.; г) 990–997 рр.

5. У якому столітті виникли перші автокефальні церкви:

- а) VI ст.; б) II ст.; в) V ст.; г) VII ст.

6. У якому році був скликаний Київський єпархіальний церковний собор, який став одним із етапів підготовки Всеукраїнського собору:

- а) 1918; б) 1923; в) 1921; г) 1928.

7. Єзуїт, який стверджував, що лише залучивши Західну Русь до католицизму, можна досягти єднання Риму та Русі Московської:

- а) Антоній Поссевін; в) Мартін Лютер;
б) Онисифор Дівочка; г) І. Іріугена.

8. У якому році в синодальному храмі возз'єдналися західноукраїнські уніати з православною церквою:

- а) 1835; б) 1840; в) 1839; г) 1843.

9. Віровчення про чистилище є:

- а) догматом православ'я;
б) догматом католиків;
в) догматом лютеран.

10. До яких релігій чи їх напрямів належать ці символи віри (кредо):

- а) «Вірую в усіх українських Богів, єдиних у Сварозі»;
- б) «Вірую в єдиного Бога-отця, і Бога-Сина, і Бога-Святого Духа, що від Отця походить»;
- в) «Вірую в єдиного Бога-отця, і Бога-Сина, і Бога-Святого Духа, що від Отця і Сина походить».

II РІВЕНЬ

1. Прокоментуйте твердження: «Викладання в школах «Закону Божого» та підтримання державою християнської церкви є порушенням Конституції України, законів про освіту та про свободу совісті й релігійних віросповідань».

2. Які основні етапи становлення християнства як релігії?
3. Дайте загальну характеристику православ'я.
4. Охарактеризуйте особливості українського православ'я.

III РІВЕНЬ

1. Охарактеризуйте основні догмати християнського віровчення.

2. Які спільні догматичні та віросповідні засади в усіх протестантських конфесіях?

3. Яким чином пов'язані протестантська етика і капіталістичне суспільство?

4. Чи сприяє християнство, на ваш погляд, розвитку людської свободи? Обґрунтуйте відповідь.

6 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. *Грецька царівна, дружина князя Володимира:*

- а) Ольга; б) Катерина; в) Анна; г) Єрея.

2. *Яке місто було резиденцією Київського митрополита до 1036 року:*

- а) Переяслав; в) Київ;
б) Константинополь; г) Львів.

3. У якому році стараннями князя Юрія Львовича була заснована Галицька метрополія для південно-західних руських земель, непідвладних Золотій Орді:

- а) 1301; б) 1305; в) 1303; г) 1308.

4. У якому році була прийнята Берестейська унія:

- а) 1596; б) 1593; в) 1598; г) 1599.

5. Митрополит, який останнім носив титул «Київський і всієї Русі»:

- а) Роман; в) Афанасій;
б) Іона; г) Алексій.

6. До якого року православні парафії та інші церковні утворення в Україні належали до Українського екзархату Московського патріархату:

- а) 1983; б) 1993; в) 1990; г) 1997.

7. Бюрократична установа, яку заснував Петро I у 1721 році для нагляду за справами церкви, — це:

- а) патріархат; в) Установа нагляду;
б) Священний синод; г) управлінський орган.

8. Засновник ордена єзуїтів, який виник у 1534 році для боротьби з Реформацією:

- а) Бенедикт Нурсійський; в) Альберт Ейнштейн;
б) Домінік; г) Ігнатій Лойок.

9. Міжнародний центр управління католицизму — це:

- а) Візантія; б) Ватикан; в) Москва; г) Рим.

10. Яка з перерахованих течій належить до ранніх течій протестантизму:

- а) мормони; в) п'ятидесятники;
б) анабаптизм; г) квакери?

II РІВЕНЬ

1. Дайте загальну характеристику католицизму.

2. Охарактеризуйте Біблію як священну книгу і культурно-історичну пам'ятку.

3. У чому полягає християнське вчення про Святу Трійцю?

4. Які існують конфесійні відмінності в святковому календарі християн?

III РІВЕНЬ

1. Чим відрізняються догматичні та віросповідні засади в усіх протестантських конфесіях?

2. Порівняйте концепції про те, що відбувається після смерті у християн, мусульман та буддистів.

3. Назвіть причини непорозумінь між християнами та іудеями з точки зору православ'я.

4. З'ясуйте сучасне ставлення християнської католицької церкви до нехристиянських конфесій та до власності.

МОДУЛЬ 3

Розділ III. РЕЛІГІЯ ТА ІНШІ ВИЯВИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Тема 11. СУСПІЛЬСТВО, РЕЛІГІЯ
І ПРАВО: ФУНКЦІОНАЛЬНА
ВЗАЄМОДІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Тема 12. РЕЛІГІЯ ТА МОРАЛЬ

Тема 13. НАУКА ТА РЕЛІГІЯ

Тема 14. МІСТИЦИЗМ ЯК ДУХОВНО-
РЕЛІГІЙНИЙ ФЕНОМЕН.
ДАВНІ МІСТЕРІЇ І ТАЄМНІ СПІЛКИ

Тема 15. РЕЛІГІЯ ТА ВІЛЬНОДУМСТВО
У ВИЯВІ ЛЮДСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ

Тема 16. СУЧАСНІ НЕТРАДИЦІЙНІ
РЕЛІГІЇ

Тема 11

СУСПІЛЬСТВО, РЕЛІГІЯ І ПРАВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

- 1. Релігія і політика: трансформації співвідношення.*
- 2. Функціональна взаємодія релігії, держави і права.*
- 3. Правове регулювання забезпечення релігійної діяльності.*
- 4. Релігія і суспільство в контексті і глобалізаційних реаліях сьогодення.*

1. Релігія і політика: трансформації співвідношення

Українське суспільство поступово стає відкритим — відбувається індивідуалізація (приватизація) духовно-практичних його компонентів. Прикладом цього є й приватизація релігії. Як у політичних, так і в релігійних сферах пріоритетними є свобода вибору та принципи консенсусу. І саме вони є умовами існування та ефективного функціонування демократичного державного режиму. В усіх сферах суспільного життя, в тому числі в релігійній, колективні форми історичного розвитку, колективний історичний суб'єкт втрачають свої позиції й спостерігається активізація індивідуального суб'єкта (громадянина, віруючого тощо), особисті інтереси, цілі потреби якого домінують над груповими, колективними.

Посилення когнітивного компонента психологічної структури особистості (приватизація, індивідуалізація, домінування «Я» над «Ми», перенесення протистояння «Ми» — «Вони» в площину «Я» — «Вони») активізує процес експансії масової культури, яку в цілому сприйняло християнство (використовує її досягнення для власних модифікацій, трансформацій, зрештою,

з метою самозбереження чи мімікрії до зовнішніх обставин) і яка зустрічає серйозний спротив Ісламу, що характеризує масову культуру як повернення до язичництва. Україна традиційно є християнським суспільством з чіткими православною і греко-католицькою домінантами. Водночас вона знаходиться під впливом ісламського ареалу. Зважаючи на зниження рівня народжуваності і збільшення смертності, які відбуваються в геометричній прогресії, що є наслідком сексуальної революції, переможну ходу фемінізму і руйнування основ традиційної моралі та відзначаючи, що в ісламському середовищі (в якому панує дух традиційних цінностей і буква закону, що їм відповідає) спостерігається підвищення рівня народжуваності можна припустити, що ісламський чинник з часом відіграватиме політичну роль в суспільно-політичному житті України.

Оскільки український національний характер через свою ментальність та соціально-психологічну специфіку, інтровертний з наголосом на емоційній компоненті і жіночому началі, то суспільство з метою самозбереження, намагаючись попередити ісламізацію духовного простору, ймовірно стане більш відкритим до тих християнських конфесій, які апелюють передусім до збереження сімейних і моральних цінностей не тільки на словах, а й у справах (маються на увазі баптисти, адвентисти, п'ятидесятники та ін. конфесії протестантського спрямування). Бо «Церква виявилася не готовою дати відповідь на моральну кризу суспільства, за візантійською традицією, вона вступила в союз із владою» (*Афонін Б. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю.* Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз). — К., 2002. — С. 74).

В Україні православ'я через політичні причини взагалі поділене на ворогуючі конфесії. Власне, всі соціальні інститути, які за своїми функціями повинні забезпечувати нормальний рівень практично-духовного життя суспільства, — школа, Церква, наука, армія, виконавча та законодавча влада, засоби масової інформації, «опинилися в глибокій політичній кризі» (*там само*). Відтак відсутні дієві структури громадянського суспільства.

За таких умов наростатимуть авторитарні тенденції не тільки як чинник збереження влади за елітою, але й як спроба суспільної стабілізації. Але авторитаризм виключає плюральність, тому змушений йти на союз (причому відкритий) з Церквою, яка, в свою чергу, претендуватиме на переваги як у міжконфесійних, так і державно-церковних відносинах, що є неприпустимим у демократичній державі.

Важливими регуляторами соціальних відносин, що пронизують все українське суспільство, є політика і релігія. Політика як галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, окремими особами, національними спільнотами тощо) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) влади виявляється практично у всіх сферах сучасного суспільного життя — економічній, соціальній, національній, культурній, науково-технічній, екологічній, військовій та ін. На часі все більше помітним стає вплив на ці сфери і релігійного чинника. Крім того, спостерігається не тільки наявність, а й активізація релігійних компонентів в діяльності суб'єктів політики як соціальних (нація, соціальні верстви, корпоративні групи, особи), так й інституціональних (державна, політичні партії, ЗМІ). Це свідчить про те, що відбувається зміна у співвідношенні релігії і політики. Якщо упродовж усієї історії українського державотворення релігія була залежною від політики, то наразі ці два суспільні феномени у відношеннєвому тандемі перебувають здебільшого на паритетних засадах.

Значущим є релігійний вплив на політику опосередковано через особу (індивідуальний суб'єкт політики), яка залежно від конкретних обставин включається в політичну діяльність і уособлює певний ступінь політичної волі суспільства, а це визначає і зворотний вплив — політики на релігію, яка, в свою чергу, претендує на роль своєїрідної «докси» — спонтанної згоди, що об'єднала б окремі групи у політичні спільноти, які б послідовно використовували сприйняту доксу як інструмент політичної боротьби.

Все більше позначається релігійний чинник на виборчій поведінці електорату, який поступово у своїй масі стає залежним не від політичних чи ідеологічних програм або платформ, а від належності виборців до великих соціальних груп, таких як конфесія чи етнос, які забезпечують конкретній партії більш-менш стійку виборчу базу. Слід відзначити, що симпатії до певних партій та ідеологій можуть бути і наслідками ранньої соціалізації (в сім'ї, під впливом найближчого оточення). Проте, як свідчать реалії сьогодення, релігія все більше вторгається і в цю сферу.

Зростання значення релігійного чинника в політиці підтверджує і те, що партії, які ігнорували чи заперечували суспільну значущість релігії, кардинально змінили свої погляди і намагаються будувати відносини у конфесійних вимірах на умовах діалогу і порозуміння.

І політичні, і релігійні зміни є результатом діяльності людей. Але не всі індивіди в однаковій мірі беруть участь у широкомасштабних

політичних та релігійних перетвореннях. Одні займаються звичною, буденною діяльністю, інші завдяки своїм особливим якостям (знанням, компетенції, таланту, майстерності, силі, хитрощам і навіть «харизмі») діють в ім'я чи в інтересах інших, або ж маніпулюють ними, пригнічують. Це політичні лідери, пророки, ідеологи, державні діячі, диктатори та ін. У релігії й політиці загальним критерієм є персональна харизма. «Під харизмою можна розуміти якість чи стан буття, що проявляється в носії і діях окремих особистостей і яка (якість) властива певним ролям і колективам» (Шілз). Відомо, що поняття харизми в релігійному контексті теоретично розробив М. Вебер, який розглядав його як одну із засад легітимної влади і впливу одних людей на інших в політичній, релігійній та інтелектуальній сферах. Альтернативними засадами харизми для легітимності є легально-раціональне і традиційне. Традиційні і легально-раціональні авторитети здатні до рутинної чи конформної поведінки, харизматичні — знищити існуючий порядок і створити на його місці новий. Вони спрямовані на кардинальні перетворення. Харизматичні особистості розвивають у собі певні риси, що здатні підсилювати їх образ як посланців Бога, втілення долі, передвісників історії, вождів тощо.

У часи соціальних криз, коли руйнуються звичні норми, правила і закони, дискредитується правляча еліта (а саме в такій ситуації перебуває Україна) зростає значення харизматичної легітимації. Однак для сучасного українського релігійного і політичного поля характерна відсутність такої особи, яка б володіла сильним динамічним потенціалом, необхідним для здійснення кардинальних змін у цих сферах. Відтак звичними стали явища «узурпації харизми» та «вигаданої харизми», що сприяють ескалації релігійних і політичних конфліктів, загостренню суспільної ситуації.

Сучасне українське суспільство являє собою нестабільну соціальну систему, яка щойно вийшла на шлях моделювання ринкової економіки і практичного втілення політичної демократії. В даній ситуації йому загрожує плутократія, яка викликає процеси трансформації і політики, і релігії в «професію», «бізнес», у засіб заробляння грошей, детермінує виродження первісного призначення та функціональності релігії і політики, що таїть у собі загрозу державній та національній безпеці і породжує таке явище, як корупція, в яку втягуються вже не тільки політичні суб'єкти, а й релігійні агенти дії.

Таким чином, політика і релігія — важливі підсистеми українського суспільства, що перебувають у функціональних взає-

мозв'язках між собою та з іншими суспільними підсистемами і суспільством у цілому. Політика може зумовлювати релігійні зміни, концентровано виявлятися в релігії, але й вона справляє великий зворотний вплив. Політичні ідеї можуть формулюватися у відповідь на потреби релігійної сфери суспільного життя.

2. Функціональна взаємодія релігії, держави і права

Взаємозалежність релігії і права як регулятивних систем, їх узгоджений вплив на соціальний розвиток полягає передусім у тому, що вони є регулятором суспільних відносин.

Релігія і право пов'язані між собою взаємовпливом їх елементів (релігійної ідеології і правосвідомості, релігійних (церковних) і світських судів, релігійних та правових норм); одновекторна спрямованість однорідних елементів обох систем на інші соціальні системи і суспільне життя (наприклад, релігії й права на морально-етичні уявлення), взаємне регулювання юридичними і релігійними нормами суспільних відносин; безпосередній взаємовплив неоднорідних елементів релігійної і правової систем (регулювання юридичними нормами релігійної поведінки і відносин, внутрішньоконфесійної діяльності і т. ін.), чи опосередковане (вплив релігійної ідеології на формування правових норм через правосвідомість унаслідок сприйняття правосвідомістю релігійних уявлень та ідей); взаємодія галузей права з різними сферами релігії (регулювання релігійними і правовими нормами різних сторін церковно-державних відносин, майнових та інших прав конфесійних організацій і культових служителів, узаконення культових церемоній в різних сферах державного життя — коронація, релігійна присяга при входженні на державні посади, релігійна клятва в суді тощо).

Такі варіанти взаємозв'язків можуть слугувати причиною інтеграції чи дезінтеграції державно-церковних відносин (специфічних взаємозв'язків релігійних організацій з державою) й визначати їх характер: як відносин між державою і панівною церквою, державою і терпимими релігійними організаціями і державою та конфесіями, що переслідуються.

Регулятором цих зв'язків за певних обставин може виступати держава чи особливе організаційне утворення духовної влади — Церква, яка за своєю природою є дуалістичною, що й визначає її

специфіку. Вона є симбіотичним модусом релігійних і суспільних відносин. Її функціональність можна визначити як суспільну, бо її діяльність розгортається в певній соціальній конструкції, де вона постає як об'єднання віруючих того чи іншого релігійного напрямку на основі загального віровчення і культу, централізованою системою управління життям, діяльністю та поведінкою віруючих, ієрархічністю, визначеною системою норм (релігійної моралі, канонічного права тощо), цінностей, санкцій, розподілом своїх членів на духовенство (професійних служителів культу) та мирян (рядових віруючих). Належність до певної церкви може визначатись як сімейними і національними традиціями, так і свідомим вибором особи. У процесі релігійної діяльності Церква, виконуючи релігійні функції, здійснює й політичні, соціальні, економічні, правові, культурні впливи на особу та соціум. Але все-таки основне покликання Церкви є специфічно релігійним. Вона має забезпечити особливий зв'язок людини з трансцендентним Богом.

З державно-церковними відносинами пов'язуються такі поняття, як свобода вибору і свобода совісті. У тандемі відношень «держава — церква» ці фактори мають бути визначеними не як якийсь особливий дар держави, а як природне право кожної особи на можливість вільного вибору релігії, світоглядних орієнтирів і переконань, що мали б визначити сенс особистісного буття, мотиваційний каркас вчинків та поведінки індивіда (Свобода совести, вероисповедання и религиозных организаций. — К., 1996. — С. 7).

Нехтування та ігнорування цього фактора, однобічність впливу держави на церкву, антагоністичний тип відокремлення Церкви від держави, що заперечує можливість вільного партнерства між цими інституціями, призводили до викривлень і збочень суспільного устрою в умовах світоглядного вакууму і сприяло виникненню квазірелігійних утворень як результату пошуків нової віри, нових духовних орієнтирів, цінностей та ідеалів.

Заборона державою релігії може призвести до наділення надприродними властивостями осіб, націй, певних суспільних інституцій, виникнення так званих світських релігій, соціоцентричних за своїм характером (зосереджених на сакралізації об'єктів земного походження).

Вшанування небесних богів світські релігії підміняли поклонінням богам земним. Вони мали всі зовнішні ознаки релігії: віра у надприродні властивості предмета відповідного культу, міфологему, символіку, атрибутику, культову практику тощо. Наприк-

лад, у марксизмі-ленінізмі (багато хто з дослідників відносить його до світських релігій) роль Святого Письма виконували праці класиків, Святих переказів — мемуари більшовиків, вселенських соборів — партійні з'їзди, ікон — портрети вождів, були свої таїнства й не обійшлося без сектантства.

За таких умов церковні інституції фактично перетворювалися на придаток державного механізму, а їхня релігійна діяльність переслідувала далеко не релігійні цілі. Відомий релігійний діяч, правозахисник Гліб Якунін зазначає: «Московська патріархія... що формально зберегла спадковість єпископату від історичного православ'я, використовуючи традиційні Богослужіння та образи... фактично була підрозділом держбезпеки, головною функцією якої було обслуговування тоталітарного комуністичного режиму... принципи її організації теж не могли бути соборними, тобто відкритими для віруючих, для всеоб'ємної участі всіх православних християн у справах церковних. Побудова Патріархії відбувалась за іншими канонами, унаслідок чого з'явилась і по цей день існує воєнізована структура — симбіоз КДБ й дореволюційного Святійшого Синоду» (*Якунин Г. Подлинный лик Московской Патриархии. — Самиздат. — С. 1–2*).

Таким чином, відбувалося усуспільнення релігійних відносин, які переставали виконувати свої специфічні функції й перетворювалися у механічний спотворений придаток суспільних відносин. При цьому на попередні форми психічної діяльності, світопереживання особи накладався новий духовний зміст, що обумовило сприйняття нової ідеї не розумом, а вірою. Соціалізм, ідеї якого сприймалися адекватно звичним релігійним чинникам, в індивідуальній уяві набирав вигляду своєї релігії: «край переносився на землю в якості світлого комуністичного майбутнього, великий вождь поставав у ролі бога, вожді, менші за рангом, — у святих, земне пекло — все темне минуле й оточуючий першу країну соціалізму світ зла, партія — своєї каста священнослужителів... посередник між богом і віруючими. Віра в животворящу силу молитви перетворилась на віру в лозунги, спокутну жертву міг принести кожен, віддаючи своє (й чуже) життя в ім'я світлого майбутнього, а страх Божий перетворився на страх перед всевидячим оком держави й колективу, які претендують не лише на вчинки, а й на думки та почуття індивіда... При цьому залишався і розподіл людей за вірою на «єдиновірців» — тих, хто вірить в ідею комунізму («наший»), та «іновірців» — тих, хто вірить не так чи недостатньо (ті, хто взагалі не вірить, — ворог)» (*Головаха Е. И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества и*

развитие личности. От тоталитаризма к демократии. — К., 1992. — С. 25–26).

Об'єктивоване усупільнення релігійних відносин притаманне всім деспотичним тоталітарним державам. Виразних обрисів воно набуває в феномені культу особи, коли сакральний світогляд з його неодмінним атрибутом — вищим божественним началом трансформується у віру в доброго вождя (Сталін, Мусоліні, Франко, Гітлер — яскраві приклади цього феномена). Злиття в масовій свідомості найвищого ідеалу з міфологізованою постаттю Вождя призводить до наділення його божественними атрибутами і необмеженою владою.

Одним із механізмів релігійно-світської свідомості стає обоження об'єктивних інституцій, їх персоналізація, яку в історичній традиції простежуємо від Гегеля, Канта і Маркса. На думку Ф. Хайєка, соціалізм з його розумінням «суспільства», по суті, є пізніша форма анімістичних інтерпретацій порядку, історично представлених різними релігіями та богами. Ця схожість не применшується й тим фактом, що соціалізм часто-густо спрямований проти релігії (Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М., 1992. — С. 187).

Хайек стверджує, що вижили і збереглися лише ті релігії, які підтримували власність і сім'ю, а оскільки комунізм є релігією, що має антивласнісне й антисімейне спрямування, то занепад комуністичної ідеї близький. Він припускається думки, що Бог у розумінні людей є лише персоніфікацією тих традиційних моральних норм і цінностей, які підтримують життя людської спільноти, а «те джерело порядку, яке релігія приписує людиноподібному божеству, — пропонуючи своєрідну карту чи путівник, за допомогою яких окрема частина вдало орієнтується всередині цілого, — не знаходиться поза фізичним світом, а є однією з його характеристик, та занадто складною, щоб якась складова цього світу могла скласти його «картину» чи «образ» (Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М., 1992. — С. 239–240). Але не виключено, що більшість людей здатна сприймати абстрактні традиції лише як чийось особисту волю. Коли відверта віра в надприродні сили заперечується як марновірство, ця воля вбачається в «суспільстві». Так було в недалекому минулому. Хоча й нині його залишки дають про себе знати. Так, УПЦ МП перебрала на себе функції елемента ідеологічної парадигми, який тягне до відродження колишньої імперії на новій (можливо релігійній) основі.

В умовах посттоталітаризму, який знаменує пошуки концепції переходу до нової соціально-правової держави, релігійний чинник набуває значущості наскрізного стрижня соціальної конструкції, «на роль якого не можуть претендувати ані анемічні в більшості своїй політичні партії, ані розкраяні профспілки» (*Єленський В.* Релігія та політика в посттоталітарному соціумі // *Релігія і Церква в контексті реалій сьогодення.* — К., 1995. — С. 22).

За таких обставин Церква, на яку спрямовані суспільні погляди, «постає єдиним легітимним дотепер інститутом, фактично опонуючим ленінсько-сталінській ідеології і, «попри усвідомлення зв'язку православної ієрархії з партійно-державним істеблішментом, все ж не поєднується в масовій свідомості з офіційною доктриною і практикою» (*Єленський В.* Релігія та політика в посттоталітарному соціумі // *Релігія і Церква в контексті реалій сьогодення.* — К., 1995. — С. 22).

Проте за довгі роки протистояння авторитарним режимам релігійні інституції були витіснені з притаманних їм сфер діяльності й надто ослабли. Через це вони не могли швидко виробити і запровадити своєрідну «теологію посттоталітаризму». У цьому вони розраховують на допомогу держави. А вона, переживаючи складну суспільну кризу, потребує допомоги Церкви. Тому актуальним у вирішенні пов'язаних з цим проблем є використання західного досвіду з питань регулювання державно-церковних відносин, релігійної свободи, забезпечення особистісних прав, свободи совісті і вибору. І за останнє десятиріччя в цьому напрямі досягнуто певних успіхів.

Більшість західних країн виробили нову концепцію суспільства, за якою Церква обстоює порядок, заснований на гідності людської особистості виходячи з індивідуальної свідомості, віри й розуму.

Релігія, будучи поєднаною з глибинними основами людського буття, впливає на соціальні структури і цінності. Важливість її підкреслюється тим, що вона охоплює речі, які виходять за межі світськості. Функціонування релігійних відносин залежить від рівня релігійної свободи в певному суспільстві, а виміри релігійної свободи пов'язані з незалежно еволюціонуючими частинами доктрин в сучасних правових системах. Її розуміння залежить від впливу концептуальних розробок в різних галузях світського права. «Часом релігійна свобода стає зв'язуючою ланкою конкуруючих цінностей — рівності, свободи слова, гідності і особистої свободи. Тому іноді робиться спроба звести релігійну свободу до її світських компонентів. Але головним для релігійної свободи є

право релігійних моделей життя на те, щоб бути прийнятими на своїх власних умовах, а не знаходити захист, якщо тільки вони погоджуються зі світськими судженнями відносно того, що саме необхідно захищати» (*Дьюрем К.* Свобода релігії: модель США // *Моделі церковно-державних відносин країн Західної Європи і США.* — К., 1996. — С. 131).

3. Правове регулювання забезпечення релігійної діяльності

Останнє десятиріччя минулого століття та перші кроки нового ознаменовані формуванням нової суспільної, правової, релігійної реальності в Україні, ознакою якої є звільнення від ідеологічних міфів і догм та творення громадянського суспільства. Точкою дотику релігійної, суспільної, державної і правової діяльності є створення можливостей для становлення загальнолюдських ціннісних орієнтацій і духовних перспектив шляхом усунення протиріч у духовному житті та подолання морального і правового нігілізму.

Громадянське суспільство як система суспільних інститутів (сім'я, Церква, система освіти і науки, професійні об'єднання) має забезпечити можливість реалізації потреб та інтересів окремих індивідів і колективів. Таким чином, уможливується впровадження «моральної арифметики» Ісремії Бентама («Найбільше щастя для найбільшої кількості людей»), який розглядав суспільний інтерес як суму індивідуальних інтересів.

Зменшення впливу держави в умовах становлення громадянського суспільства призводить до зіткнення індивідуальних інтересів (які часто-густо протилежно спрямовані), ескалації соціальних конфліктів та порушень розумного співвідношення свободи, рівності, справедливості тощо.

У такому випадку необхідне відновлення природної рівноваги між силами громадянського суспільства і державної влади. Важливим чинником, який може вплинути на збалансування громадянського суспільства і державної влади, є релігія (Церква). Для здійснення цієї функції в Україні, практично в межах правового поля і системи суспільних відносин, створені всі можливості: Церква в суспільстві відокремлена від держави, а школа — від Церкви. Тобто Церква не може контролювати чи примушувати до дій чи бездіяльності громадян, виконувати державні, політичні, ад-

міністративно-правові функції. Ознаками цього є відсутність правових форм союзу держави і Церкви, представництва релігійних організацій в державних органах, права законодавчої ініціативи релігійних організацій, невтручання в систему правосуддя та ін.

З іншого боку, держава не може втручатися у внутрішньо-церковні справи, канонічну діяльність, самоуправління, не може здійснювати державно-правовий контроль, примус у сфері релігійних відносин. Однак вона забезпечує охорону законної діяльності релігійних організацій та захист прав віруючих, здійснює їх правову регламентацію та контролює дотримання ними встановлених державою законів. Правовий режим Церкви в Україні визначений Конституцією і деталізований в інших законодавчих актах.

Власне, сам факт прийняття Конституції в Україні 28 червня 1996 року є актом усвідомлення «відповідальності перед Богом» (Конституція, преамбула), що є підтвердженням значущості релігійного чинника не тільки в історії українського державотворення та сучасного її стану, а й його ролі у поступі українського суспільства. Передусім констатовано, що держава сприяє консолідації і розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (Конституція, ст. 11). Це є ознакою релігійного плюралізму. Гарантоване право на свободу світогляду і віросповідання та закріплений правовий режим Церкви в Україні: «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від Церкви» (Конституція, ст. 35). Заборонена діяльність політичних партій, що розпалюють релігійну ворожнечу (Конституція, ст. 37). Обов'язки держави щодо релігійних організацій та релігійних організацій перед державою і суспільством визначені у законі України «Про свободу совісті та релігійні організації». Сполучною ланкою між Церквою і державою є Державний орган у справах релігії, який має забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і Церкви (ст. 30).

Задекларована рівність конфесій перед законом чинна лише в державно-правових відносинах. Про рівність релігій у суспільно-політичній сфері можна говорити з певною часткою умовності. У суспільстві різні конфесії не завжди отримують однакове визнання серед громадян, адже історично його доля може бути пов'язана з певною конфесією. Так, історично Україна тісно пов'язана з православною Церквою, тому не випадково переважна частина її населення релігійно ідентифікують себе з Православ'ям. Значущість цієї конфесії в історії, культурі, державності, моральності,

спадкоємності традицій українського суспільства відзначена і на законодавчому рівні. Так, Кодекс законів про працю України визначив такі православні релігійні свята — Різдво Христове, Пасха (Великдень), Трійця — як святкові і не робочі дні (ст. 73). Проте, зважаючи на багату палітру поліконфесійності українського суспільства і проголошений релігійний плюралізм з гарантіями рівності, у цьому ж законодавчому акті закріплено: «За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні» (ст. 73).

Законодавчо закріплені і певні переваги релігійної діяльності порівняно з політичною. Так, Закон України «Про збройні сили України», обмежуючи політичну діяльність у збройних силах, гарантує кожному військовослужбовцю право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, уможливує відправляти, одноосібно чи колективно, релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність з дотриманням вимог Конституції та законів України (ст. 17). З метою подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і Церкви, Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу на основі Конституції України» (ст. 35) визначив організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби, право на яку «мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням, і ці громадяни належать до діючих згідно із законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю» (ст. 2).

Світськість Української держави підкріплюється законодавчим закріпленням неможливості правового регулювання релігійними організаціями шлюбно-сімейних відносин і реєстрації актів громадянського стану. Так, згідно із сімейним законодавством, ставлення до релігії не може обмежувати права та встановлювати переваги при одруженні і в сімейних відносинах, а релігійний обряд шлюбу не має правового значення і є особистою справою громадян.

Водночас релігійні організації наділені низкою переваг (пільг). Ті з них, які зареєстровані і не займаються підприємницькою діяльністю, звільняються від земельного податку (ЗУ «Про плату за землю», ст. 12), мають пільги по оподаткуванню (ЗУ «Про оподаткування прибутку підприємств», ст. 7, 13; ЗУ «Про податок на додану вартість», ст. 5) та ін.

Як бачимо, функціональна взаємодія держави, суспільства й релігії окреслюється чіткими правовими рамками соціально-демократичного устрою. Але релігія, як уже було зазначено, може відновити баланс в системі взаємодії у громадянському суспільстві «Через свої моральні послання, своє критичне ставлення до властей, освітню діяльність у суспільстві й через свій приклад виконання обов'язку робити свій внесок у суспільний розвиток та вдосконалення демократії», — відзначає доповідач Парламентської асамблеї Ради Європи Луїс Де Пьюг (див.: Правові основи свободи совісті і релігії та релігійних організацій // Упорядник Бабій М. Ю. — К., 2002. — С. 60–61). При цьому він застерігає від зрощування релігії і політики як суспільних феноменів: «Релігія не може зайняти місце демократії і не повинна намагатися посісти владні позиції. Відповідно і політичні партії не повинні охоплювати релігійні деномінації. Теократія є не найвищим ступенем демократії, а її запереченням» (*там само*). Л. Де Пьюг припускає, що «релігії можуть стати головними активними захисниками прав людини та громадських етичних і моральних цінностей» (*там само*).

І саме засобом виконання цієї соціальної й етичної ролі, або місії, сучасні конфесії України роблять певний внесок у творення соціальної, правової, демократичної держави і громадянського суспільства (наприклад: матеріали Всеукраїнського форуму «Плід правди сіється творцями миру». — К., 1998). Відомий богослов о. Іван Шевців підкреслює: «Саме аспект моральний або етичний суспільного питання є насамперед причиною зацікавлення і встрявання Церкви в нього з тим, щоб надати цьому питанню етичного спрямування, розв'язати його в гармонії з правдивою і найвищою метою людини, Божими заповідями і християнськими чеснотами» (*Шевців Іван. Християнська Україна. — Київ-Дрогобич, 2003. — С. 74*).

Інший церковний діяч, кардинал Йозеф Гьофнер, підкреслюючи, що самі по собі «політичні партії є «світськими» утвореннями і не підпадають під керівництво Церкви», зауважує, що «в сьогоднішньому суспільстві з плюралістичним світоглядом Церква деколи змушена буде займатися програмами політичних партій, щодо яких вона як берегиня вчення про віру і мораль матиме застереження... християнин має право — мало того, він зобов'язаний, згідно із засадами своєї віри, брати участь у політичній розбудові держави, суспільства й економіки» (*Гьофнер Йозеф. Християнське суспільне вчення. — Львів, 2002. — С. 266–267*).

Проте й демократія має недоліки, на які звертають увагу і богослови (і стають пророками). Так, о. Іван Музичка твердить:

«Великою хибою демократії є те, що в її нутрі може легко творитися корупція, моральний розклад. В демократії діють люди, а не ангели. Клопіт є не в системах, а в людях, які можуть бути обманщиками і шахраями або просто не вміють правити урядами. Лихо не в демократії, в якій обманців проженуть виборці, а в недемократіях, коли обманці й розбійники дістаються до влади. Народ тут вже нічого не може зробити і «вибирає» їх далі собі на сором і лихо ... Коли наша тепер демократія в Україні має свої хиби, недоліки, то лікуймо це опозицією, розумною і творчою критикою, вказівками, порадою за допомогою преси... Не міняймо вартостей, на яких поставлене життя людини, її держава... Оцінюючи ідеології, не піддаваймося емоціям, як німці перед Гітлером собі на сором або росіяни перед Леніном, бо ж то буде собі на загибель» (*Музичка Іван*. Християнство в житті особи і народу. Вибрані твори. — К., 1999. — 151–153). Водночас о. Музичка відзначає, що Церква може співпрацювати з будь-якою системою, яка визнає основні права людини, і прийме всякий суспільний лад, який цінує людську гідність і «дозволяє людині виконати Божу волю» (*там само*. — С. 157).

4. Релігія і суспільство в контексті глобалізаційних реалій сьогодення

Сучасна суспільна ситуація характеризується загостренням проблем національної, державної і духовної безпеки, фокус яких окреслюється тим, що:

1. Визначальною мегатенденцією сучасної епохи є триумф індивідуалізму. Центральне місце в суспільстві займає індивід, який заміщає в цій ролі плем'я, націю, групу тощо, на свій розсуд обирає середовище, самостійно визначає свої дії і несе особисту відповідальність за власні вчинки, створює нові відносини і цінності, релігійний вияв яких може бути джерелом як етнічної, національної консолідації так і за певних умов — виявом руйнівної, асоціальної, антинаціональної сили.

2. Зміни в інформаційних та біологічних технологіях, піднімаючи лаштунки над таємницею життя, детермінують кризові явища в спіріосфері. У зв'язку з цим актуалізуються питання духовної безпеки (нові експериментальні технології в керуванні масовою та індивідуальною свідомістю тощо). Не тільки людське тіло, а й дух потрапляє в сферу товарних відносин. Відбувається

десакралізація особи, яка розглядається як механічна складова в галузі проектування, виробництва і застосування технологій інформації.

3. Держава поступово перестає бути базовим інститутом політичної системи і політичної організації суспільства. Процеси творення нової архітектури світового співтовариства спричинюють руйнацію взаємозв'язку основних складників державної організації — власної території, власного населення, уряду, грошової одиниці та ін., а відтак ставлять під сумнів їх функціональну спроможність, створюючи цим загрозу державній безпеці. Релігія, феноменально перебуваючи щодо держави поза контекстом (в умовах демократичного суспільства), водночас у конфесійних своїх виявах константно взаємопоєднана з нею.

4. Посилення креативного (інноваційного) компонента в пост-індустріальних суспільствах детермінує широкомасштабні зміни в релігійному і політичному житті. Політика і релігія — важливі підсистеми сучасного суспільства, які перебувають у функціональних взаємозв'язках між собою та з іншими суспільними підсистемами і суспільством у цілому. Зумовлення політикою релігійних змін, трансформацій, її концентроване виявлення у релігії, а з іншого боку — зворотний вплив релігії на політику (формулювання політичних ідей у відповідь на потреби релігійної сфери суспільного життя) свідчить про процеси політизації релігії і клерикалізації суспільства, які ведуть до виродження первісного призначення й функціональності і політики, і релігії та загрожують суспільній безпеці.

У контексті глобалізаційних реалій актуалізується питання співвідношення релігії (релігійної діяльності) з економікою. Історія людства переконує, що релігія і економіка не такі вже й далекі, як здається на перший погляд, а можна сказати — навпаки. Хоча й раннє християнство вбачало в багатстві причину вічних мук: вміння «робити гроші» — небезпека, багата людина — перший кандидат на прокляття. Проте ідеї боротьби за віру Христову, боротьби з ересями прикривали комерційні справи, що приводило до розширення земельних володінь і податкового поля церкви. А вже Реформація і Ренесанс вміння «робити гроші» зводять в ранг божої милості та головного обов'язку. Однак слід наголосити на суттєвій різниці в тенденціях сучасного суспільства і навіть недавнього минулого. Якщо донедавна вирішальним економічним чинником була земля, потім капітал, то зараз в економіці на передній план виходить не матеріальне, а духовне (інформаційне) виробництво, сутнісним фактором якого є Людина.

Всі вищезначені зміни відбуваються на тлі зростаючої вестернізації (чи навіть американізації). Прозахідна орієнтація в релігійній сфері набуває форми фетишизації. Американізація способу буття релігій передусім виявляється в уніфікації й комерціалізації релігії (релігія перетворюється у бізнес, спосіб заробляння грошей) та поширенні поп-релігійності. Глобальні межі уніфікації релігії визначаються передусім засобами масової комунікації (особливо телебаченням), для яких не існує кордонів. А, як відомо, традиційні релігії сформувалися в суспільствах, що існували в певних кордонах. На протигагу їм сучасні релігії перетинають завдяки сучасним технологіям в галузі комунікації і транспорту будь-які часові і просторові межі. Тому реформовані традиційні релігії, відстоюючи свободу свого буття, намагаються створити спротив культурному імперіалізму, ідеалізованому західному способу життя, який витісняє національні, етнічні, традиційні для певного народу норми і цінності, звичаї і мораль, моделі сімейного життя, способи виробництва і споживання і насамкінець — релігійні вірування. А інколи релігія є дієвим (а то й єдиним) чинником збереження національної самобутності, культурної автономності тощо, особливо якщо це стосується свободи буття національних меншин і корінних народів України (євреї, караїми та ін.).

Таким чином, спільна наднаціональна координація у сфері економічних, політичних, культурних та інших відносин знаменує тенденцію переходу від ізоляції до глобалізації людської спільноти, що характеризується як засвоєння і оволодіння єдиним світовим простором і визначається становленням нового типу відносин у системі «людина — світ». Це детермінує питання місця і форм участі у даному процесі України, яка в результаті зміни світоглядної парадигми і ціннісних орієнтацій опинилась у стані не тільки соціально-економічних, а й духовно-культурних флуктуацій (випадкових відхилень від усталених норм).

Упорядкування і стабілізація культурно-цивілізаційного поступу України на мікрорівні (розбудова демократичної соціально-правової держави, становлення національної свідомості, відродження ідеї національної духовності, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей у масовій свідомості) і входження до нової макроструктури в якості рівно- і повноправного члена світового співтовариства можлива за наявності певного диссипативного чинника.

В умовах руйнації і розпаду монолітної системи взаємозв'язків між соціально-економічними, політичними і соціокультурними структурами в державі роль цього чинника за певних обста-

вин може виконати релігія, яка, охопивши всі сфери людського буття (окрему людину-особистість, сім'ю, економіку, політику, виховання тощо), була б каталізатором створення глобальної системи саморегулювання стосунків людини з навколишнім середовищем, суспільства — з природою.

Проте зауважимо, що сучасну релігійну ситуацію, яка характеризується станами контакту, зіткнення і конфлікту, можна вважати кризовою. Кризові процеси у релігійній сфері супроводжуються відтворенням старих усталених стереотипів і догм, нетерпимістю, гіперкритицизмом щодо інших поглядів, вірувань, конфесій тощо, відсутністю самокритичності, месіанством (претензією на абсолютну істину) та фактичним сповіданням подвійної моралі. Це в свою чергу призводить до загострення як між-, так і внутрішньоконфесійних відносин, роз'єднання церкви і суспільства, релігії і культури, суспільної дезінтеграції. Можливою причиною цього явища є об'єктивоване усупільнення релігійних відносин, що переставали виконувати свої специфічні функції й перетворювались у механічний спотворений придаток суспільних відносин.

Вихід з такого становища можливий за умови міжцерковного діалогу та діалогу між державою і церквою, які будувалися б на принципах толерантності, взаємоповаги, порозуміння, дотримання свободи совісті та права вибору. А для цього необхідне створення усталеної світоглядної позиції на засадах релігійного плюралізму, яка орієнтувала б не на феномен релігійної відмінності, а на формування нової цілісності як поліфонії багатоманітності релігій. Лише за таких умов релігія може претендувати на роль рушії суспільно-цивілізаційного розвитку і каталізатора у вирішенні глобальних проблем людства.

Питання для самоконтролю

- 1. Як змінилося співвідношення релігії і політики в Україні? Які чинники детермінують ці елементи?*
- 2. Які елементи визначають взаємозв'язок релігії і права?*
- 3. У чому полягає специфіка Церкви як особливого організаційного утворення духовної влади?*
- 4. Охарактеризуйте феномен світських релігій. Визначте причини їх виникнення.*

5. Як рівень релігійної свободи у суспільстві впливає на функціонування суспільних відносин?
6. Назвіть ознаки нової суспільної релігійної, правової ситуації в Україні.
7. Які статті Конституції України стосуються релігії?
8. Які переваги релігійної діяльності щодо політичної і економічної діяльності закріплені законодавцем і в яких нормативно-правових актах?
9. Які наслідки може мати зрощування релігії і політики?
10. Назвіть чинники, які в сучасних умовах детермінують загострення проблем національної, державної та духовної безпеки.
11. Які зміни відбулися у співвідношенні релігії та економіки в контексті глобалізаційних реалій?
12. Які ознаки та можливі наслідки вестернізації релігійного життя?

Теми рефератів

1. Релігія як регулятор суспільних відносин.
2. Моделі державно-церковних відносин.
3. Взаємодія релігії і права в регулюванні шлюбно-сімейних відносин.
4. Релігійний чинник у функціонуванні політичних партій.
5. Релігійні трансформації в контексті глобалізаційних перспектив майбутнього.

Література

1. Академічне релігієзнавство / За ред. А. Колодного. — К.: Світ знань, 2000.
2. Конституція України. — К., 1996.
3. Правові основи свободи совісті, релігії та релігійних організацій. Збірка документів / За ред. М. Бабія. — К., 2002.
4. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Ломовика. — К., 1996.

5. Релігійна свобода: моделі державно-церковних відносин / За ред. А. Колодного. — К., 1998.
 6. Толерантність: теорія і практика. Збірка статей і документів / За ред. М. Бабія. — К., 2004.
 7. Церква і політика: від президентських виборів 2004 до парламентських виборів 2006 року / Упорядники А. Колодний та Л. Пилипович. — К., 2005.
 8. *Яроцький П.* Релігієзнавство. — К., 2004.
-

РЕЛІГІЯ ТА МОРАЛЬ

- 1. Місце моралі та релігії в системі духовних вимірів людства.*
- 2. Кореляція опозицій релігійність — духовність, моральність — мораль.*
- 3. Природа, внутрішня структура та функції моралі й релігії.*

1. Місце моралі та релігії в системі духовних вимірів людства

Мораль і релігія — особливі форми духовності людини. Вони довгий час розвивалися синкретично, моральні ідеї і заповіді були тісно переплетені з релігійно-ритуальними формами організації та поведіння людей. Розвиток релігійних систем йшов у напрямку кодифікації й ієрархізації відкритих у змінених станах свідомості істин, ускладнення культових практик і їх філософських обґрунтувань. Моральні заповіді в якості універсальних та абсолютних вимог одержують санкцію в рамках релігії і завдяки релігійно-культовим інститутам. Еталонні норми моралі були прописані у священних книгах. Прийнято вважати, що розвинута релігійна система включає такі структурні компоненти: праксис (культ), теорію (філософію, світогляд) і нормативну (імперативну, що поєднує культову практику і світогляд) базу. Саме з останнього компонента релігії і виокремилася мораль.

Разом з тим, історично мораль розвивалася не просто паралельно і опосередковано з релігією. Мораль близька до релігії за своєю природою: вона опозиційна дійсності, претендує на те, щоб привнести в дійсність, соціальні відносини і дії людей деякий інший зміст. Поза релігією це стає можливо лише на тій стадії розвитку цивілізації, коли індивідуальне відокремлення до-

сягає рівня, достатнього для самостійної продуктивної соціальної активності людини як індивідуального суб'єкта. Мораль секуляризується й автономізується, знаходить свою специфічність відносно пізно, а саме з розвитком капіталістичних відносин. Про це побічно свідчить той факт, що мораль як особливий предмет дослідження, як поняття моралі з'являється лише у філософії Нового часу й осмислюється як мораль автономного суб'єкта, вільної особистості. Однак ідеї, комплекс цінностей та імперативів, які були охоплені поняттям моралі, виникають саме на зорі цивілізації, у процесі розкладання родового ладу, і первісними соціальними формами їхнього втілення були ті, котрі виробила релігія. Згуртованість первісного колективу багато в чому гарантувалася самою його організацією як виробничої одиниці, в якій практично виключалися внутрішньокolleктивні, міжгрупові протиріччя і не існувало розбіжностей між «приватним» і «публічним» життям. Однак мали місце міжпоколінні й індивідуальні розходження. Згуртованість колективу могла ослаблятися і при зміні навколишнього оточення. Вирішувати виникаючі протиріччя була покликана релігія в тій специфічній її формі, яка відома первісному суспільству — тотемізм.

Якщо норми моралі жорстко пов'язані з релігійним вченням, вони володіють такою унікальною властивістю, яка втрачається в атеїстичних соціумах. Якщо носієм моральних норм є положення релігійного вчення, то відповідні норми є обов'язковими до виконання для всього соціуму. Релігійна мораль єдина для дітей і дорослих, багатих і бідних. У релігії зберігався винятковий потенціал духовного впливу на індивіда який активно використовувався й у пізньородовому, і в ранньоцивілізованому суспільстві саме як механізм компенсації зростаючого відчуження людей і забезпечення єдності спільноти.

Релігія була важливим політичним фактором. Період становлення державності був і часом етатизації родових культів (трансформації у державні). Таким чином, релігія надавала соціальні і духовні регулятивні механізми, які дозволяли підтримувати соціальну єдність, не визначену господарськими або іншими прагматичними сферами. І сама ідея єднання, що корінилася у родових інститутах, довго залишалася сакральною за своїм змістом. Правда, зміст моралі був відомим способом виражений у філософії. До єдності з Логосом і в Логосі закликав Геракліт. Ідею онтологічно заданої єдності буття несло вчення Платона про царство ідей. Нарешті, варто згадати концепцію космополітизму, що виникла наприкінці V — на початку IV ст. у Греції. Космополітизм

як світогляд не випадково складається паралельно й опосередковано з індивідуалізмом. Декларуючи приналежність людини Космосу, він як би звільняв її з-під влади дрібних зв'язків у людських відносинах. Принцип загальності, що істотно характеризує мораль, за своєю суттю близький принципу космополітизму. Тільки на основі космополітичного світогляду, незалежно, але не поза конфесіональними і філософськими основами, цей принцип і міг бути виділений. Закономірний зв'язок між космополітизмом і загальністю моральних постулатів проявився в християнстві, особливо в паулінізмі (вченні апостола Павла), де вони вперше одержують єдине обґрунтування.

Релігійна мораль виникає з усвідомлення відособленості і відчуженості людського існування, у прагненні до подолання розірваності людського буття — внутрішньої, у стосунках з людьми, у стосунках з природою і суспільством, у ставленні до вищого (духовного ідеалу). У цьому прагненні, як би воно не виявлялося, криється потреба людини в єднанні, зрозумілій як цілісність розумного життя, як єдність людей, як долучення до істини, до безумовного й абсолютного ідеалу. Формування безрелігійної моралі, що стало характерним для другої половини ХХ ст., призвело до втрати релігійної консолідуючої основи моралі, наслідком чого стала поява різних рівнів моральних норм — класової, соціальної, вікової.

2. Кореляція опозицій релігійність — духовність, моральність — мораль

Слова «моральність», «мораль», «етика» близькі за змістом. Але виникли вони в трьох різних мовах. Термін «етика» походить від грецьк. *ethos* — вдача, характер, звичай. Його використав Арістотель, назвавши «етичними» чесноти або достоїнства людини, які виявляються в її поведінці — такі якості, як мужність, розсудливість, чесність, а «етикою» — науку про ці якості. Слово «мораль» — латинського походження. Воно утворене від лат. *mos* (множ. число *mores*), що означало вдачу, звичай. Цицерон, за прикладом Арістотеля, утворив від нього слова *moralis* — моральний і *moralitas* — мораль, що стали латинським еквівалентом грецьких слів *етичний* і *етика*. А слово «моральність» (від «вдача») потрапило в словник російської мови у XVIII ст. і стало вживатися поряд зі словами «етика» і «мораль» як синонім. У практиці слововживання ці слова майже взаємозамінні.

Отже, мораль та релігія — це основні способи нормативної регуляції дій людини в суспільстві, особливі форми суспільної свідомості і вид суспільних відносин, в основі яких лежить ідеал єдності людства як абсолютного добра. Релігія як духовність виникла раніше релігійності, вона характеризує глибинний аспект релігійності. Ці терміни часто вживають як синоніми, але існує певна різниця у їх значенні.

Існує також диференціація моралі і моральності, або в іншому варіанті моральності і вдач (в англomовній версії *moral* і *morals*). По-перше, якщо моральність і релігійність традиційні, безпосередні в тому змісті, що вони не завжди свідомі своїх основ і передумов, то мораль і духовність рефлексивні, тому що конституюються ідеєю добра, його осмисленою дефініцією, знанням про те, що таке «добро в собі», незалежно від ступеня його емпіричної і практичної реалізації. Моральність та релігійність організовані релятивізацією добра, його відносним груповим характером. Моральність та релігійність класу, етносу, релігійного співтовариства і т. ін. побудована за критерієм своєї чужі. Те, що у відношенні до своїх є злом і злочином, стосовно чужого може виявитися заслугою. Моральність же й духовність універсальні і загальні. Добро моральності й духовності абсолютне, безумовне і субстанціальне, а злочин проти моралі й духу не може бути визнаний як чеснота ніякими прагматичними аргументами.

Отже, моральність давніша за моральність (проте духовність переує релігійності). Релігійність виникає як результат конституювання духовності. Без якихось моральних звичаїв, підвалин, традицій, норм і ритуалів практично неможлива жодна, навіть найархаїчніша соціальність. Мораль виникає пізніше моральності як продукт тонкої філософської рефлексії і витонченої релігійної духовності. Вона є складовою далеко не всякої культури. Але виникнувши пізніше моральності, мораль не витісняє і не замінює її. Обидві опозиційні ланки продовжують співіснувати, не збігаючись, а навпаки, суперечачи часом так, що можна говорити про аморальну моральність та бездуховну релігійність. Мораль не завжди є підставою моральності, вона може бути і її антиподом. Так само, як і духовність, не завжди є основою певної релігійності (деструктивні напрями). Адже моральність відображає історію людських уявлень про те, що таке добро, й історію його соціального інституювання. Добро моральності і релігійності множинне і мінливе, залежить від суб'єкта, а добро моралі і духовності єдине і незмінне як будь-який абсолют.

Наука про моральність та релігійність індуктивна й описова, вона схильна оформлятися як історико-етнографічне знання. Вчення про мораль та духовність будується як релігійно-філософська нормативність. Оскільки моральність і релігійність та мораль і духовність (релігію) можна тематизувати як соціологію й онтологію добра, то вони розрізняються ще й тим, що мораль і духовність конституюються вільним внутрішнім самовизначенням особистості, а моральність та релігійність — зовнішнім соціальним впливом на неї.

Мораль та духовність елітарні за визначенням, вони притаманні обраним і вимагають особливого дару й особистісної самостійності. Зате релігійність та моральність демократичні і загальнодоступні, не завжди йдуть від щирого серця, а виникають із соціальної обумовленості, іноді навіть дресури.

Мораль, духовність — це особистий, глибокий, інтимний вимір, недоторканне для суспільства, контроль якого не може бути тотальним. І всі програми виховання нової духовної людини з новою мораллю, сформованої за замовленням суспільства, мають тоталітарний характер. Мораль та духовність не можна цілком формалізувати, соціалізувати, вони мають не зовнішнє, а внутрішнє джерело — голос серця. Соціальними ж інститутами є моральність та релігійність.

3. Природа, внутрішня структура та функції моралі й релігії

Потреба в єднанні з іншими людьми лежить в основі як релігії (*religio* — возз'єднання), так і моралі. Образ реалізації цієї потреби визначає зміст морального і релігійного ідеалу, базових моральних цінностей. Мораль, таким чином, є різновидом саме імперативно-ціннісної свідомості. Характер імперативності обумовлений змістом її цінностей. Ідеал (релігійний або нерелігійний) є вищою й абсолютною моральною цінністю.

Мораль входить до релігії як складова її структури, але може розглядатися і поза нею. В сучасному релігієзнавстві як основні складові релігії виділяють релігійну свідомість (релігійні погляди), релігійну віру (почуття), релігійну діяльність (культові дії), релігійні відносини та релігійні організації [8, с. 183].

Існуючі основні типи моральної свідомості засновані на специфічних цінностях: насолоди (гедонізм), користі й успіху (ути-

літаризм), особистого удосконалення (перфекціонізм), співчуття і милосердної любові (альтруїзм). Ідеал, визначений у заповіді любові, за своїм екзистенціальним змістом відповідає тим потребам, що складаються у людини на основі її первісного досвіду — як досвіду безпосереднього єднання з іншим (дитини з матір'ю), досвіду злитого із самим собою і з середовищем існування.

Європейська цивілізація починається саме з ідеалу єдності, спочатку тільки натурфілософськи вираженого у вченні про нескінченний єдиний початок Космосу, з якого виходить усе суще й у гармонії з яким полягає справжнє існування. У віддаленні від Логосу вбачав Геракліт причину пороку і духовної смерті. Античне уявлення про всезагальність, що втілювалося в державній політиці, спрямованій на установлення всесвітньої влади, було розвинуто в стоїчній думці саме як ідеал духовного єднання всього людства. Цей ідеал був сприйнятий християнством. Власне кажучи, стоїки і ранньохристиянські мислителі були першими, хто показав, що в умовах індивідуалізованого, роздвоєного буття людини здійснення ідеалу можливе лише як індивідуальне самовдосконалення, опосередковане духовним оволодінням внутрішніми і зовнішніми сторонами життя та їх перетворенням.

Моральний ідеал і вищі моральні цінності та імперативи сприймаються й осмислюються людьми, групами, класами (в особі їхніх ідеологів), що представляють різні соціальні інтереси, котрі стоять на різних соціально-економічних, політичних, культурних позиціях. Вони фіксуються, трактуються, улаштовуються з позицій відповідного соціального суб'єкта. В історії й у будь-якій суспільній системі ми знаходимо стільки релігій та ідеологій (соціальних інтерпретацій) моралі, скільки є соціальних суб'єктів.

З цього погляду у моралі простежується дві цікаві тенденції. По-перше, кожний соціальний суб'єкт пропонує своє розуміння ідеалу єдності і шляхів його досягнення. Це й втілюється в загальній формі вираження моральних заповідей, тобто в їх адресованості кожному розумному суб'єкту. Причому на рівні соціально визначеної моралі всезагальність її вимог виявляється формою вираження історично конкретного і локального інтересу. Звідси випливає, що існують моральний ідеал і партикулярні системи моралі. Останні являють собою програми досягнення морального ідеалу в контексті певних соціально-групових, економічних і соціально-політичних орієнтацій.

Визнання різних рівнів у моралі — універсального і партикулярного дозволяє (на відміну від релятивістських теорій моралі) ввести критерій, на основі якого можна було б оцінювати і відрізняти

ті моральні програми, які, втілюючи певний соціальний інтерес, перспективно орієнтуються на моральний ідеал людської єдності, і ті, котрі прагнуть до тотального ствердження обмеженого соціального інтересу як виняткового.

Мораль трансцендентна повсякденному досвіду людини як соціального суб'єкта і дана їй абсолютно. Цим пояснюється «прихильність» усіх традиційних типів моралі до певних релігійних систем.

Мораль можна розглядати як механізм опосередкування духовного досвіду і досвіду емпіричного. Завдяки моралі людина одержує можливість перекласти сакральні заповіді на мову практичних відносин, не підкоряючись їм. Моральна свідомість створювала «перспективу історичного світорозуміння» не просто завдяки «абсолютним цінностям», а завдяки позапоставленості соціальній дійсності. Моральні цінності виступали критерієм оцінки дійсності, її програмування. Іншою стороною цього явища є те, що «позапоставленість» часто обертається відірваністю, «відривом» від дійсності.

Отже, ще одне визначення моралі: те, що відмінне від видимої реальності, безпосередньо даної дійсності, більше того, осмислює цю дійсність, задає їй певний ідеальний стандарт (у ціннісно-позитивному або негативному контексті). Таке визначення наближає її до релігії.

Мораль та релігія як форми соціальної культури виконують певні функції. Важливі функції релігії — світоглядна, компенсаторна, культурологічна, легітимуюча. До найважливіших функцій моралі належать мотиваційна, ціннісно-орієнтаційна та регулятивна функції. Моральні принципи, на відміну від інших норм і правил мислення та поведінки, входять у саму структуру особистості як її власні, внутрішні мотиваційні фактори. Не менш важлива конститутивна функція (від лат. *constitutus* — той, хто утвердився, встановлений) — мораль виступає як центральна, фундаментальна форма соціальної культури, що лежить в основі всіх інших її форм. Пріоритетність моральних принципів перед всіма іншими поширюється на будь-які людські взаємини і дії. Крім того, мораль у суспільстві виконує координуючу функцію — у силу пріоритетності своїх принципів вона забезпечує єдність і узгодженість взаємодії людей у найрізноманітніших обставинах. Вона виконує цю функцію тільки в тому випадку, якщо її принципи однакові для всіх людей, що вступають у взаємодію. Тому будь-яке суспільство зацікавлене в загальній значущості моральних принципів.

Образ релігійної моралі як заборони, рестрикції є одним з найбільш розповсюджених в історії думки. У рестриктивному розумінні моралі та релігії існує кілька підходів. Перший — нігілізм, гедоністичний протест проти моралі та релігії, які нав'язують «принцип реальності», накладають заборону (обмеження) на будь-які задоволення. Для гедоністично орієнтованої особистості головне — можливість необмеженого саморозвитку; релігійна мораль, як правило, сприймається тільки як опіка.

Другий підхід: у протесті проти заборонності норми міститься вимога критичного ставлення до існуючих, стихійно утворених загальноприйнятих норм поведіння. Мораль розуміється як протест проти буденності, як можливість творчої самореалізації особистості.

Третій підхід: у рестриктивному розумінні релігійної моралі міститься констатація необхідності доцільної взаємодії в суспільстві як відносно єдиному організмі. Розуміння моралі як сукупності «правил поведінки» (Г. Спенсер, Дж. С. Мілль, Е. Дюркгейм) відносить релігійну мораль до більш загальної системи (природи, суспільства) і критерієм моральності дій є їх адекватність потребам і цілям системи.

Четвертий підхід: регулятивність релігійної моралі інтерпретується не як сила надіндивідуального контролю за поведінкою громадян, а як створюваний самими людьми порядок, який закріплюється у «суспільному договорі» як механізм інтеріндивідуальної взаємодії, що підтримує «паритет волінь».

П'ятий підхід: визначальною ознакою релігійно-моральної регуляції більше є стимулювання, ніж заборонність, тому що моральна вимога не припускає погрози, її санкція, як і релігійна, має ідеальний характер, вона звернена до людини як до свідомого і вільного суб'єкта (Кант, Гегель). В області соціальної етики індивідуальна свобода особи виражається у повазі до чужої волі, і ця повага полягає в тому, що особистість накладає певні обмеження на власні дії.

Шостий підхід — взаємо- й самообмеження, які пропонуються релігійною мораллю, вказують на ту її особливість, що вимоги і норми моральності задають форму бажання. Від людини залежить, виконає вона вимогу чи ні. Виконуючи певну вимогу релігії, моралі, вона ніби сама проголошує її.

Таким чином, рестриктивна концепція релігійної моралі в різних своїх варіантах містить ідеї упорядкування, взаємодії, договору, волі і протистояті сваволі та безладу.

Відповідно до іншої етико-філософської традиції мораль та релігія уявляються як дихотомія добра і зла, як така сторона

діяльності, у якій виявляються прагнення людини до добра і відраза до зла. Людина двоїста за природою (ця ідея може висловлюватися в концептуально різних формах), і простір релігії та моралі відкривається по той бік цієї подвійності, у боротьбі іманентного і трансцендентного начал (повсякденного і духовного, емпіричного й ідеального, диявольського і божественного, суєтного і вічного). Августин, Кант чи Бердяєв — кожний по-своєму міркуючи над цією проблемою, намагалися вирішити її як ключову етичну проблему і вбачали, таким чином, основне питання релігійної моралі, по-перше, у самому факті цього внутрішнього протиріччя людського існування; по-друге, у тому, як людина в конкретних діяннях за певних обставин може реалізувати загальний, ідеальний принцип релігії й моралі — так вона долучається до абсолюту.

Поняття моралі в прийнятому сьогодні або близькому йому вигляді виробляється відносно пізно. У Платона, Августина або Монтеня не було уявлення про мораль, яка на концептуальному рівні може бути співвіднесене з кантовським або міллевським. Взаємопереплетіння і взаємовідштовхування належного і суцього розгортається саме в практичній активності людини. Не випадково найбільші релігійні системи — буддизм, християнство, іслам є послідовно орієнтованими на людину вченнями. Хоча в кожній з них це виявляється по-своєму: в ісламі домінують соціально-утилітарні мотиви, у буддизмі — аскетично-перфекціоністські, у християнстві — альтруїстичні уявлення і кінцеві підстави при прийнятті кардинальних рішень.

Питання для самоконтролю

- 1. Як співвідносяться мораль та релігія? Назвіть подібні та відмінні риси.*
- 2. Які основні функції релігії та моралі ви знаєте?*
- 3. Назвіть основні відомі вам типи моральної свідомості.*
- 4. У чому полягає різниця між мораллю та моральністю, релігійністю та духовністю?*
- 5. Які ідеї містить рестриктивна концепція моралі? Чи відомі вам рестриктивні концепції релігії?*

Тематика рефератів

1. Релігія та мораль як виміри духовності людини.
2. Мораль в історичних етико-філософських традиціях.
3. Основні типи моральної свідомості (гедонізм, утилітаризм, перфекціонізм, альтруїзм). Ідеал любові та єдності.
4. Сучасні концепції безрелігійної моралі.
5. Соціальні функції релігії та моралі.

Література

1. Артемова О. Ю. Личность и социальные нормы в ранне-первобытной общине: по австралийским этнографическим данным. — М., 1987.
 2. Бердяев Н. А. О назначении человека (Опыт парадоксальной этики). — Париж, 1931.
 3. Гараджа В. И. Соціологія релігії: Навчальний посібник. — М.: Наука, 1996.
 4. Джеймс В. Многообразие религиозного опыта. — Спб., 1993.
 5. Кант И. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного // Кант И. Соч. В 6 т. Т. 2. — М., 1964.
 6. Релігієзнавство / За ред. С. Бублика. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
 7. Релігієзнавство / Під ред. М. Законовича. — К., 2000.
 8. Релігієзнавство. — К.: Академія, 2000.
 9. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996.
 10. Релігія і суспільство. Хрестоматія. — М., 1996.
 11. Спенсер Г. Основания этики. Т. 2, ч. 4. — СПб., 1899.
-

НАУКА І РЕЛІГІЯ

- 1. Наука і релігія як специфічні способи засвоєння реальності.*
- 2. Історичні типи співіснування науки та релігії.*
- 3. Сучасна метанаукова парадигма.*
- 4. Релігієзнавство як пошук нових форм співіснування релігійних і світських елементів.*
- 5. Наукові принципи класифікації релігій.*

1. Наука і релігія як специфічні способи засвоєння реальності

У результаті культурної інтеграції людства здійснюється не тільки перетворення мовних та світоглядних систем у глобальному масштабі, а й взаємопереформування більш глибоких основ: кластерів, паттернів, архетипів. Спосіб говорити про об'єктивний світ, а також універсальне, трансцендентне залежить від того, як і коли людина імпринтує мову; від багатства мови залежить структура і гнучкість моделей світу, «тунелів реальності», «фразеологій реальностей». Широта свідомості залежить від її глибини — чим більше вона укорінена в знанні реальності, а не в словах, чим більше наслідує духу, а не букві як своїй основі, тим більше явищ і змістів вона здатна увібрати, переборюючи «нейролінгвістичні галюцинації» — прихильність до форм виявлення об'єктивного світу та священного, обумовлених мовою. Інтеграція культур сприяє подоланню нейрогенетичного шовінізму (нетерплячості за ознакою формулювань і обумовлених ними відмінностей віросповідних, світоглядних комплексів, шовінізму за ознакою культурно-генетичного коду, що виявляється в соціальній дії).

Сам процес пізнання, осягнення світу являє собою поступову зміну всього комплексу тіло—свідомість, очищення свідомості людини, загострення органів чуттів, сприйняття і мислення (розуму) доти, доки хоча б одна якась частина реальності не сприйнята власними органами чуттів. Все залишається таким, як нібито воно було безпосередньо невідомим, і не може викликати чіткого розуміння ані наукових категорій, ані таких явищ, як нумінозне та сакральне.

Так склалося, що західна традиція (бо культурам Сходу притаманний синкретизм) протиставляє науку як точне і правдиве знання, емпірично перевірене і таке, що працює на благо людства, релігії, чиї постулати треба сприймати на віру. Наукова традиція розглядається без взаємозв'язку з іншими способами пізнання світу. Науковці й філософи минулого в масовій уяві постають як борці з нераціональною релігійною стороною дійсності. Але слід уникати так званого «принципу презентизму», тобто розгляду минулого з погляду сьогодення.

Завдання науки в європейській культурі визначилося гаслом-програмою Галілея «вимірювати все, що можна виміряти, і робити вимірюваним те, що ми ще не можемо виміряти». Тільки людина раціональною стороною не обмежується. Більшість наших знань і переконань отримані нераціональним шляхом, і тому всі філософські й психологічні школи ХХ ст. займалися проблемою втрати людиною цілісності світосприйняття, відчуження від своєї справжньої природи та сутності.

Релігія (лат. *re-ligare* — буквально відновлення зв'язку) претендує на роль вияву цієї цілісності й висуває себе гарантом подолання індивідом подвійності за умови підключення до неї (релігійної системи), сприйняття її некритично — теза «спочатку відкрито, з вірою зроби, потім осягнеш». Засвоєні таким чином знання є критерієм достовірності для знань, досягнутих іншим шляхом, та матрицею для сумління. Достовірність отриманих знань забезпечується передачею, авторитетним свідченням, а поглиблюється й відновлюється лише особистим досвідом кожного, бо саме знання не є статичною інформацією, а досвідом спілкування з Найвищим. Тобто релігія пропонує нові, додаткові для розуму базові аксіоми для подальшого просування й розвитку його операцій; прийняття готовими нових складових його структури, перші з яких утворювалися емпірично при взаємодії й адаптації до зовнішнього світу — для прискорення еволюції й засвоєння існуючого світу — через слово як носій та мету досвіду. В релігійних системах надається і приблизна схема для класифікації та

діагностування стану адепта в означеній системі координат: мірою слугує надлюдськість, причетність до реальності, відкритість буття, яким воно є, а відзнакою — ступінь концентрації й чистоти свідомості.

Отже, релігійне знання подається у формі аксіом, як факти, викладення знань: «знаючий не доводить, той, що доводить, не знає» (приказка). А всі науки в нашому ще досить позитивістськи орієнтованому світі також спираються на *довільно* вигадані їх засновниками підстави та аксіоми. Релігійні аксіоми є інтуїтивно, без фільтрів оперативного розуму, сприйнятим знанням. На них базується *teoria* — безпосереднє бачення божественного устрою. Так само, як і наукова теорія породжує нове бачення явищ завдяки специфічному тлумаченню фактів. Теоретичне осмислення змінює мову певної дисципліни, виявляючи нові властивості її мови і роблячи видимими нові властивості її об'єкта.

Релігія зазвичай постає як знання про надприродні закономірності, нелогічні й бездоказові, а наука — як знання про закони природні. Надприродним звичайно називається те, що суперечить природним законам. Не можна сказати, що надприродне суперечить усім законам взагалі. Так, жоден міф ми не можемо віднести до надприродного, тому що ми знаємо не всі закони. Як відомо, в науці є фантазії, які сприймаються часто навіть не як гіпотези, а як достовірне знання — флогістон у хіміків XVIII ст. або світовий ефір у фізиків XIX ст. Гіпотези не відповідають законам, і все-таки це наука, а не містицизм. Хоча це і фантазії, але фантазії про закони; вони можуть бути перевірені практикою і або відкинуті, або доведені. Законом називають незмінність у змінах, неодмінну однорідність дії всіх однорідних речей. Такими є сталість властивостей (сніг білий), кількісних відносин у русі (швидкість звуку у певному середовищі) і т. ін. Загальність законів діалектично єдина з їхньою обмеженістю: однорідно діють лише однорідні речі в однорідних умовах. Надприродне — це те, що суперечить самій сутності закону як такого — неодмінної однорідності дії однорідних речей.

Таке визначення є неточним. Помилково приймати за нелогічність надприродну фактичність і зверхлогічність. Біологічні явища суперечать законам механіки, закони механіки не можна поширювати на хімічні явища і т. ін. За межами дії будь-якого закону проходять протилежні йому явища. Але вони від того не менш раціональні й істинні.

2. Історичні типи співіснування науки та релігії

Думка про недоведеність і неспростовність надприродного має давню історію. Ще в Давній Греції у містичності світу сумнівалися Протагор, Піррон, Карнеад. У Середньовіччі з'явилися дуалісти, які визнавали можливість «двох істин» — містичної і природної (наприклад, Бекон). Думку про бездоказовість і містики, і атеїзму поділяли Паскаль, Кант, Л. Толстой, відомий філософ-теолог Булгаков, Ясперс, У. Джеймс, Марсель, Франк і багато інших.

Але припущення імовірності надприродного є лише початком. Погоджуючись, що випадковість, доцільність, чудо і таке інше не можуть служити «очевидним доказом», багато агностиків, починаючи з Канта, Мілля, Спенсера і закінчуючи сучасними прагматистами, підводять нас до думки, що імовірність існування надприродного робить ці докази переконливими.

Абсолютне пізнання — усього і цілком — мета поки недосяжна не тільки для однієї людини, а й для всього людства.

На початку XVII ст. народилася галілеївська наука, і це відразу породило серйозні релігійні проблеми. Просвітники — більше політики, ніж учені. У XVIII ст. мова йде не стільки про висування вперед науки як противагу релігії, скільки про пошук самостійного фундаменту для майбутнього політичного порядку. Так, просвітники перетворили науку в символ влади людського розуму. Але головна проблема для них не в цьому. Лише в кінці XIX ст. конфлікт між людиною науки та інститутом церкви набуває фронтального характеру. 1848 рік стає поворотним моментом. За десять років наука робить цілу серію важливих кроків. У 1847 році відкрита термодинаміка, а у 1859-му у світ виходить «Походження видів» Дарвіна — з'являється еволюційна теорія. Тоді ж виникає ідея, що матеріалістичне пояснення природи здатне цілком замінити релігію. Амбіції науки того часу полягають у тому, щоб запропонувати універсальну теорію природних феноменів, дати повне, єдине і вичерпне пояснення тасмницям природи. Якщо в часи Декарта і Лейбніца фізика ще звертається до метафізики, то в XIX ст. наука претендує на вигнання метафізики.

З цього моменту наука встановлює монополію на пояснення світу. Учені дійсно вірять, що можуть відкрити вищі закони функціонування Всесвіту. Одним із послідовників цієї ідеї був

Еккель, винахідник слова «екологія», який створив релігію науки. Він стверджував, що як людство розгадало таємниці Всесвіту, так воно здатне вивести мораль із науки і що можливо науково сформулювати правила людського поведіння, виходячи з організації Космосу. Наприкінці XIX — на початку XX ст. його церква науки залучить багатьох послідовників у Німеччині. Огюст Конт у Франції намагався зробити те саме, але між ними є істотні розходження. Релігія Конта — це релігія не науки, а людства.

Теоретичним осмисленням досягнень другої половини XIX ст. ми зобов'язані Герберту Спенсеру, сьогодні багатьма забутому. Його філософія, у свій час винятково популярна, називалася «синтетичною філософією» саме тому, що охоплювала все — від походження матерії і зірок до соціології. Це був унікальний час в історії науки.

А найпоширенішим і найвпливовішим виявився критичний підхід до релігійних одкровень, запропонований Джонсом. Ще за його життя в наукових колах Німеччини активно розвивається так званий «прогресивний» підхід до аналізу біблійних текстів, який у середині XIX ст. набув популярності і в Англії. У 1860 році, коли теологи Бенджамін Джоветт і Баден Поуел опублікували есе, у якому дали наукове спростування всього надприродного, їхні дослідження викликали ще більшу полеміку, ніж незадовго до цього видана «Теорія походження видів» Дарвіна. Дарвіністи і «прогресивні» критики Біблії відразу ж підхопили висловлені ними ідеї. Послідовник Дарвіна Томас Гекслі написав ряд критичних статей про біблійну «Книгу Буття», у яких цитував німецьких дослідників Біблії. До кінця XIX ст. науково-раціоналістичний скептицизм став єдиним прийнятним підходом у будь-якій області наукових і філософських вишукувань.

Ідея Бога була поставлена під питання не тільки наукою. Емансипація від релігії була також породжена ідеєю прав людини, яка рішуче заперечує права Бога. Влада вже дається не зверху: вона виникає з легітимності, що належить індивідам. Цій емансипації допомогла й історія — ідея, що люди самі творять власний світ. Вони не підкоряються трансцендентному закону: вони працюють, будують цивілізацію — витвір їхніх рук. Для цього Бог не потрібний. Через поширення шкіл, індустріалізацію і медицину наука входить у повсякденне життя людей. Республіка прославляє учених. Ця гегемонія продовжується до 80-х років XIX ст., коли наукова модель дає тріщину. Тоді з'являються розмови про кризу науки...

Що стосується кризи науки, то вона і сьогодні супроводжує нас. Ми вже не чекаємо, щоб наука сказала останнє слово про все

на світі. Вона не доводить ні існування, ні відсутності сакрального, це просто не її сфера.

Гегемонія науки стала надмірною і почала викликати тривогу. Наука вже не є визволительською, вона придушує. Це єдина інтелектуальна влада сьогодні.

3. Сучасна метанаукова парадигма

Про те, що емоції перетворюються в суспільний інститут, що існує система міжособистісного збудження, що урізноманітнює почуття і реакції кожного члена групи, говорив ще Л. Февр. Отже, раціональне — не єдиний вимір людського буття. Припускаючи, що «членоподільна» мова виникла на основі тієї ж органічної і тоничної активності, що й емоції, і відзначаючи дестабілізуючий (порушуючий формування) вплив емоцій на інтелектуальну діяльність, історик називає своїх сучасників свідками драми цивілізації — поступового придушення емоцій інтелектом унаслідок тенденції оцінювати їх як перешкоду людській діяльності.

А. Гуревич у роботі «Категорії середньовічної культури» досліджував процес розвитку особистості в європейській культурі. Образ лицаря, дами, феодала поступово інтерналізувався, привівши до індивідуалізації. Отже, особистість людини нераціональна і не може бути досягнута суто раціональним шляхом. XIX–XX ст. стали періодом домінування уявлення про людину як особистість. Починаючи з екзистенціалізму («сутність передує існуванню») з'являється тенденція до атомізації самої особистості, не сприймаючи її як щось визначене. Поряд з неотомізмом, який оперує категоріями сутності (внутрішні, незмінні властивості особистості) і акциденції (виявлені, слабкі, мінущі властивості), з'являються буддійські орієнтовані концепції, що розкладають суб'єкт на потік дхарм, скандх, в яких втрачає зміст саме поняття «особистість», та трансперсоналістські, які приймають за індивідуальний прояв трансцендентного.

Наукова психологія йде в розвитку теорії свідомості тими ж шляхами, що й релігія тисячоліття тому, бо використовує ті самі інструменти. Природа дала людині достатньо внутрішніх інструментів, а розвиток зовнішніх (відмінна ознака нашої цивілізації) не вносить істотно нового в незмінне, абсолют (відповідно до теорії сучасної фізики, яка отримала назву «катастрофа нескінченного регресу фон Неймана», ми можемо додавати нескінченну

кількість інструментів до вже існуючих, але у відносному світі не позбудемося деякої невизначеності).

Отже, у XVIII і особливо XIX ст. учені вважали, що відкрили всі закони Всесвіту, матерії і природи, зробивши тим самим неспроможним все, чому дотепер вчили релігії. Проте науково-технічна революція, розвиток науки і нагромадження знань про матерії не наблизили людство до розуміння сенсу життя і походження розуму, тому сьогодні першочерговим є не нагромадження знань, а їх осмислення. У 90-их роках минулого сторіччя фізика, наприклад, справляла враження практично розробленої наукової дисципліни, однак вже в перші десятиліття XX ст., з появою теорії відносності і квантової механіки, вона увійшла в область парадоксального і містичного. І в наші дні глибинні постулати квантової механіки спонукають вчених розмірковувати над питаннями, які на межі XIX і XX ст. могли б здатися ненауковими. Автори теорій про походження і будову Всесвіту поступово усвідомлюють, що їхні теорії не можуть бути експериментально перевірені.

У середині XX ст. вчені були переконані, що вони от-от доведуть, що мислення є механічним процесом, і тим самим підтвердять правоту Ламетрі (XVIII ст.), який уподібнив людину машині. Однак, як бачимо, незважаючи на стрімке зростання потенціалу комп'ютерів, мрії про створення штучного інтелекту залишаються недосяжними.

Після відкриття у 1953 році Уотсоном і Лементом спіральної структури ДНК, багато учених вирішили, що основна таємниця життя нарешті розкрита. З тих пір молекулярна біологія досягла значних успіхів у поясненні клітинних молекулярних механізмів. Але неймовірна їх складність, яка відкрилася біологам, ще більше віддалила вирішення проблеми пояснення походження життя. Наприкінці XX ст. механістичний редуціонізм втратив будь-які перспективи. Можливо, завдяки цим змінам багато науковців звертаються до тих теорій і сфер досліджень, на які до цього було накладено певне табу.

Сьогодні, приміром, цілі колективи учених відкрито досліджують явища, які знаходяться на межі фізичної науки і сфер містичного й надприродного. Прикладом можуть служити Міжнародна асоціація нової науки (IANS), Суспільство наукових досліджень (SSE), Інститут духовних наук (IONS), Міжнародне суспільство по вивченню тонких енергій і енергетичної медицини (ISSSEEM). Усі вони регулярно проводять наукові конференції і симпозіуми. Деякі з феноменів, досліджуваних ними, нагадують «міфічні» явища, які часто згадуються в давніх релігійних текстах і у сучасних повідом-

леннях про релігійні одкровення. Співробітництво між ученими-теологами і цими новими науковими організаціями може стати цінним джерелом нових досягнень.

Й. Шкловський наприкінці життя дійшов висновку, що парадокс Фермі, тобто відсутність явно видимих «космічних чудес», означає нашу самотність у Всесвіті, і це мовчання Космосу є найважливішим науковим фактом. Це тим більше дивно, що виявлено вже чимало зірок, які мають планетні системи, схожі з Сонячною, а із загальної кількості приблизно секстильйона (мільярд мільярдів) зірок не менш, ніж у мільярда з них є планети, за всіма параметрами близькі до нашої рідної планети Земля.

Наш час характеризується появою метанаук у результаті інтеграції філософії, релігії та інших наук, перетворенням парадигми, що лежить у їх основі, внаслідок мовних переформувань мовних систем. Загальнопоширеним явищем сучасності стали випадки, коли для розширення поля дослідження чи статусу самої науки вона знову апелює до безпосередності, відмовляючись від чистої рефлексії. Науки не описують світ прямо, а лише можливості, які людські дії мають щодо світу. Звернення до безпосередності — це форма інструменталізації, автоматизації знань, редукування їх у техніку як вираження оволодіння. Отже, і наука використовує ті самі методи, що й релігія — якщо стає неможливою тільки раціональна методологія.

4. Релігієзнавство як пошук нових форм співіснування релігійних і світських елементів

На межі XX–XXI ст. майже всі основні конфесії прийняли програмні документи, в яких сформульована установка на взаємодію зі світським суспільством, наукою. Світська ж сторона, навпаки, відносно пасивна. Світська культура вичерпала свій ідеологічний потенціал. Це значить, що вона не має цілісної концепції взаємодії з релігією, а лише законодавчо закріплену свободу віросповідання і вибору релігії (ст. 35 Конституції України).

Однак на боці світської культури сьогодні, як не дивно, її традиційність. Адже саме вона створює реальну живу традицію, яка регулює всі сторони життя нашого суспільства і кожного з нас. І ця традиція в доступному для огляду майбутньому залишиться основою суспільного устрою, тоді як релігія тільки починає відновлюватися, розгортатися в повнокровну живу традицію, якою була колись. І всі

відносини між релігією і суспільством сьогодні опосередковуються світською культурою. Поки що йде спонтанний процес пошуку нових форм співіснування в суспільному житті релігійних і світських елементів. Це ще не релігійне відродження, а «передвідродження». І вирішувати ці завдання саме релігієзнавству.

Одним із найважливіших питань релігієзнавства і академічної науки взагалі залишається релігійна освіта. Яким має бути викладання релігієзнавства у вузах, чи потрібна релігійна освіта у школі? З існуючих підходів (конфесійна релігійна освіта, неконфесійна та атеїстичний підхід до викладання релігій) найперспективнішим вважається позаконфесійний.

Напевно, правильно буде визначати неконфесійну релігійну освіту як освіту, в якій акт віросповідання не є складовою освітнього процесу. І це правильно, якщо ми хочемо будувати релігійну освіту на педагогічних засадах. Тому що освіта і віросповідання — надто різні форми самовираження і види духовної активності людини. Релігія — це найглибший прояв людської особистості. Ні мистецтво, ні наука, ні філософія її не замінять, хоча вони є рівноцінними джерелами пізнання.

Російська дослідниця І. Колеснікова розробляючи типологію парадигмальних просторів, у яких здійснюється педагогічна діяльність, виділяє три основні реальності — об'єктивну, суб'єктивну і трансцендентну. Професійна діяльність у цих трьох планах реальності поєднана з використанням різних методів, пізнавального інструментарію і т.ін. У цьому сенсі можна говорити про три педагогічні парадигми. Колеснікова назвала їх технократичною, гуманітарною і езотеричною. І основний напрям розвитку релігійної педагогіки пов'язаний з переходом із езотеричного та технократичного в гуманітарний простір з введенням поняття інтерсуб'єктивності замість об'єктивності. Це значить, що існування певної трансцендентної реальності, найбільш повними даними про яку володіє певне релігійне співтовариство, більше не є аксіомою. Так само, як будь-які «наукові» пояснення того, що віра в Бога — це «відтворення відносин відчуження». Тобто ми не претендуємо на те, що наше знання про Бога, духовність є об'єктивним. Але не йдеться і про те, що воно є тільки суб'єктивним. Маючи різні джерела, в освітньому процесі й у методологічному плані воно принципово інтерсуб'єктивне. Подолання суб'єктивності виражається в нашій здатності трансцендентувати, співпереживати, співчувати і приймати на підставі цього те, що говорить інша людина, або те, що ми прочитали в книзі, як правду або як неправду. Ідея гуманності, гуманітарності — це еллініська спадщина. Але тут два змісти, вкладені в слово

«гуманітарний», поєднуються в одному. З одного боку гуманітарне — це значить, що ми ставимо релігійну освіту в ряд інших предметів гуманітарного циклу. Не треба, щоб релігієзнавство займало особливий статус (шкільного цензора, наприклад). З другого боку — пов'язане з поняттям гуманітарності як гуманності. Вони пов'язані між собою через ставлення до людини як до джерела істини. І як до суб'єкта розуміння, і як до істоти, здатної самостійно знаходити істину в силу власної духовності. Звідси діалог, активність пошуку, активність життєвої позиції учня стають необхідним елементом, а автономність, негетерономність свідомості (тобто відмова від прийняття істин без їх осмислення) стає метою.

Будь-яка освіта має бути контекстуалізованою. Це класичний підхід, який з часу К. Ушинського відрізняє українську педагогіку.

Ідею такої «освітньої» релігійної освіти активно розвивав в Англії Нініан Смарт, потім Майкл Гримміт, який вдало знайшов для неї назву — «навчання в релігії». Можна вчитися «у релігії» — це інтроспективне, катехітичне навчання, але є «навчання про релігію» — об'єктивне. Навчання «в релігії» — ні те, ні інше. У ньому релігія розкривається як деякий ресурс духовного росту, як деякий дар, що пропонується людині. Можна цю тричленну класифікацію подати в такий спосіб: релігія вивчається як закон, як факт зовнішнього життя або як дар. У концепції релігії як дару ми не обов'язково повинні прагнути до наукової об'єктивності. Наука, орієнтована на діалог, виходить не тільки з того, що релігія може вирішити якісь суспільні проблеми або перешкодити їх вирішенню, а й з того, що вона є ще й особливим світом, який багато в чому відрізняється від її світу. Суть у тому, щоб, перефразувавши Канта, не використовувати один одного як засіб, а погоджувати свої цінності, мету і способи їх досягнення. А для цього треба знати себе і вивчати іншого.

5. Наукові принципи класифікації релігій

У широкому розумінні релігія — це один із найважливіших елементів духовної культури людини, який відображає її ставлення до божественного, зв'язок з нумінозним. Релігія у вузькому розумінні (конкретна релігія) — це духовна спільнота людей, яка має єдине походження, характеризується певною догматичною і культовою специфікою і зводиться до менших утворень такого самого характеру. У цьому значенні вона має ієрархічну структуру.

Багато конкретних релігій часто поділяються на галузі більш низького таксономічного рівня, ті, у свою чергу, на ще більш низького порядку і т.д. Так, людина, яка сповідує християнство, може бути прихильником однієї з його галузей, наприклад протестантизму, належати до такої його форми, як баптизм, і бути членом однієї із баптистських релігійних організацій, припустимо Південної баптистської конвенції.

Спільноти першого рівня називаються конкретними релігіями. Для назви релігійних спільнот другого ієрархічного рівня використовують термін «напрями». Це, як правило, галузі конкретних релігій, які склалися давно й істотно відрізняються одна від одної за догматикою і культовою практикою.

Релігійні спільноти третього ієрархічного рівня позначають терміном «плин», «течія», підкреслюючи цим, що для них характерна більша внутрішня близькість, ніж для напрямів.

Четвертий ієрархічний рівень — «деномінації» — поєднує релігійні громади, які практично не відрізняються одна від одної і часто мають спільні керівні органи.

Класифікація релігій включає: об'єднання існуючих релігійних громад, які мали подібні елементи, і відповідні угруповання та об'єднання подібних релігійних феноменів у категорії, що дозволяє розкрити структуру релігійного досвіду людства в цілому. Складність класифікації релігій полягає у винятковому різноманітті представлених в історії релігійних форм. Ніколи не існувало безрелігійних народів, тому завдання релігієзнавців — знайти принципи, які допомогли б справитися з усім обсягом інформації та уникнути плутанини.

Виділяють такі принципи класифікації релігій (на основі рекомендацій із журналу «Людина і світ»): нормативні, географічні, етнографічні та лінгвістичні, філософські, морфологічні та феноменологічні. Кожний з них має є недоліки і задля створення компетентної і толерантної класифікаційної моделі використовувати їх треба комплексно.

Нормативні принципи є найбільш поширеними, вони поділяють релігії на справжні і помилкові. Продовжують існувати з існуючими апологетичними методами.

Недоліки — суб'єктивність та упередженість — не мають наукової цінності; не існує критеріїв, на основі яких вони будуються.

Географічні принципи ґрунтуються на географічному поділі релігійних громад. Групується релігії, які існують у тому самому регіоні земної кулі. Найбільш уживаними є такі категорії: релігії Близького Сходу (іудаїзм, християнство, іслам, зороастризм, давньо-

египетська релігія та ін.); релігії Далекого Сходу (релігійні громади Китаю, конфуціанство, даосизм, буддизм, махаяна, синтоїзм); релігії Індії (ранній буддизм, індуїзм, джайнізм, сикхізм); релігії Африки або племінні культури Чорної Африки; релігії Америки (вірування індіанців); океанічні релігії (релігійні системи народів островів Тихого океану, Австралії і Нової Зеландії); класичні релігії Давньої Греції і Давнього Риму та їх елліністичні варіанти. Але багато релігій не обмежені у своєму існуванні рамками одного регіону або досягають найбільшої поширеності не в регіоні свого виникнення (християнство, буддизм). Крім того, той самий регіон континенту може містити безліч різних релігійних течій і поглядів. Тому цей принцип вважається недостатнім.

Етнографічні і лінгвістичні принципи — поділ релігійних спільнот за ознакою расової приналежності або мовних груп також не є вичерпними, бо в межах як мовних, так і расових спільнот варіативність релігійних сповідань безкінечна — аж до індивідуальної релігійності.

Морфологічні (еволюційні) класифікації будуються на тому, що релігії у своїй історії проходять кілька послідовних стадій розвитку, кожна з яких має чіткі характеристики. Засновник морфологічного підходу Е. Тайлор («Первісна культура») дав таку типологію релігій: культ предків у первісних суспільствах, фетишизм, ідолопоклонство, анімізм, тотемізм, політеїзм та монотеїзм.

Феноменологічні класифікації працюють в межах феноменології релігій і поділяють релігії відповідно до їх об'єкта, суб'єкта, мети, динаміки, форми практики і взаємодії зі світом.

Філософські класифікації можна розглядати як класифікації релігій, створені видатними філософами (Гегель, Фрейд, Маркс, Енгельс), та як інтегруючі класифікації з урахуванням усіх відомих даних про релігії. Саме у цьому значенні філософського вбачається перспектива сучасних дослідників і класифікаторів релігій.

Питання для самоконтролю

- 1. У чому полягає специфіка наукового та релігійного пізнання світу?*
- 2. Назвіть основні історичні типи співіснування науки та релігії.*
- 3. Як складаються взаємовідносини науки та релігії в наш час?*

4. Чи доцільна, на ваш погляд, релігійна освіта в сучасній школі і чому?
5. Який із підходів до класифікації релігій видається вам найбільш правильним?

Тематика рефератів

1. Релігія та наука — історичний аспект співіснування.
2. Релігія в умовах сучасної глобалізації та інтеграції культур.
3. Метанаукові пошуки єдиної парадигми: наука та релігія.
4. Сучасні концепції релігієзнавчої освіти.
5. Наукові критерії класифікації релігій.

Література

1. *Гараджа В. И.* Соціологія релігії: Навчальний посібник. — М.: Наука, 1996.
 2. *Гегель Г.* Філософія релігії. — М., 1977.
 3. *Джеймс В.* Многообразие религиозного опыта. — Спб., 1993.
 4. *Самыгин И., Нечипуренко В. И., Полонская И. Н.* Религиоведение: социология и психология религии. — М.: Феникс, 1996.
 5. *Калінін Ю. А.* Релігієзнавство: Курс лекцій. — К.: ВІПОЛ, 1996.
 6. Релігієзнавство / За ред. С. Бублика. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
 7. Релігієзнавство / За ред. М. Законовича. — К., 2000.
 8. Релігієзнавство. — К.: Академія, 2000.
 9. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996.
 10. Релігія і суспільство. Хрестоматія. — М., 1996.
 11. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. — М.: Наука, 1987.
 12. *Фрейд З.* Психологія. Релігія. Культура. — М., 1991.
-

Тема 14

МІСТИЦИЗМ ЯК ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ ФЕНОМЕН. ДАВНІ МІСТЕРІЇ І ТАЄМНІ СПІЛКИ

1. Містицизм, його типологія, особливості та проблеми вивчення як ненауково-наукового феномена.

2. Містерії як форма освоєння трансцендентної реальності (містерії друїдів Британії та Галлії, культ Мітри, гностицизм, містерії Асар-Хапі, містерії Одіна).

1. Містицизм, його типологія, особливості та проблеми вивчення як ненауково-наукового феномена

Містицизм як розвинута система осмислення і трактування даних містичного досвіду і специфічно можливих шляхів його досягнення обов'язково визначається ступенем розвитку інтелектуальної сфери взагалі і, зокрема, теоретичного знання, причому не тільки на релігійному і філософському рівні. Містика і містицизм, споконвічно спрямовані на єдність, у будь-якій спеціалізованій області людського знання і діяльності.

Містицизм існує самостійно, навіть у поєднанні з релігією, філософією, теологією, політикою, економікою. І будь-яка гіпертрофія «теорії» або «практики» в усіх можливих її переплетіннях з іншими формами людської життєдіяльності не позбавляє його унікальної своєрідності.

В «Ілюстрованій енциклопедії містицизму і таємних релігій» Дж. Фергюсона термін «містика» пов'язується з поняттями «містерія» і «містичний стан» («містичний досвід»). Учений розглядає

переважно психологічну сторону містики, у першу чергу як комплекс психічних переживань, основну увагу приділяючи емпіричним, так би мовити, прикладним дослідженням містичних фактів поза їх теоретичним осмисленням (Ferguson J. *An Illustrated Encyclopaedia of Mysticism and the Mystery Religions*, L., 1976, 201).

Філософсько-теоретичне осмислення містики та релігійно-містичного досвіду передбачає вироблення загальнофілософських критеріїв, з якими можна пов'язати поняття, що дозволять виявити цілий спектр незвичних форм релігійно-містичного освоєння дійсності як окремо взятою людиною, так і суспільством. Крім того, з'явиться можливість визначити містико-релігійно-філософський напрям значеннєвих відтінків у життєво-практичному трактуванні даного феномена. Відповідне ставлення до цієї проблеми дозволить суспільству уникнути хаотичного шабашу безпрецедентного агресивно-ультимативного ставлення до єдиної галузі чудес і перетворень, які покликані протистояти розгулу бездуховності в лабіринтах апокаліптичного часу.

Крім того, слід визначитися і повернути поняттю «релігійно-містичний досвід» початкове тлумачення, яке можна сформулювати в такий спосіб: знаходження необхідного шабля органічного духовного розвитку суспільства, набуття рівноваги і гармонії, достатнє освоєння ним життєвих аспектів у сфері трансцендентної реальності.

Усім народам і цивілізаціям був відомий такий унікальний духовний феномен, як релігійно-містичний досвід, який набуває особливої актуальності у зв'язку з глобальною кризою уявлень про світ і людину в ньому. На зміну «соціально-політичному містицизму» радянського суспільства (*Мамардашвили М. К. Мысль под запретом. Беседы с А. Э. Эпельбуэн // Вопросы философии. — 1992. — № 5. — С. 112*) прийшов «тотальний містицизм із тут і тепер — психологією» (*Юревич А. В., Цапенко И. П. Функциональный кризис науки // Вопросы философии. — 1998. — № 1. — С. 15–25*). Духовність сприймалася як патологія і невірне каліцтво на фоні атеїстичної розсудливої сфери, де інстинкт Абсолюту втрачений, а реальність чуттєвого світу втрачена. На загальному фоні домінує скептичний нігілізм, який прилюдно оголошує про абсурдність світу трансцендентної реальності, відкидаючи аспекти релігійно-містичного порядку.

Але одночасно з ослабленням суспільного інтересу до науки та зниженням її світоглядної ролі в сучасному культурному просторі значно зросли впливи релігій, невід'ємною рисою яких є мі-

стичність. Відродження релігійності, широкий інтерес до містичних практик стародавніх і новітніх релігій, прагнення долучитися до них, видання релігійної літератури і перевидання містико-богословських праць свідчать про нові процеси, які відображають шанобливе ставлення до релігійних ідей і потреб у них з боку сучасників, які «випробували», в переважній більшості, багато суспільних ідеалів на собі і відчули їх негативні наслідки. Така ситуація викликає одночасно і побоювання за майбутнє людства: можливо, воно робить чергову помилку і сподівається на те, що оптимальний і відомий людству шлях духовного відродження буде знайдено.

Постійний поділ на два полюси — раціональне й ірраціональне, зовнішнє і внутрішнє, наукове і релігійне — унеможливив пізнання феномена, який існує для людини в якості трансцендентної реальності. Класична наука характеризується обмеженими методологічними можливостями, але в своїх претензіях на абсолютне знання вона відсторонює містичний досвід за межу наукової картини світу. Існувало переконання у тому, що містика до цього часу парадоксально поєднувала в собі раціональний науковий метод пізнання і «не-науковий» предмет, яким є внутрішня духовна реальність людини, традиційно закріплена лише за релігією (*Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М.: Наука, 1987. — С. 240*).

Класична раціональність практично не зважала на внутрішній світ людини, який виникає в ній як наслідок взаємодії з навколишнім світом і розглядала процеси, які відбуваються, лінійно, як рух від простого до складного, де увага зосереджувалася лише на зовнішньому боці подій. Релігійно-містичний досвід, властивий кожному людському «Я», що знаходиться одночасно в особливих взаємовідносинах з емпіричним світом і світом трансцендентним, виявився для класичної науки не тільки не пізнаваним, а й реально не існуючим, підпорядковуючи все девізу: «не з'ясовне, значить не існуюче». Такі ознаки людини, як дух і духовність, були лише частиною її психіки, виведеної із відчуттів, інстинктів і потягів. А саме по собі людське тіло розвивало уявлення про механічне утворення, що складається з множини частин, які гармонійно взаємодіють. Альтернативою людської еволюції, в якій не було місця для власне особистісних внутрішніх характеристик, виступила Людина-машина з усією своєю незавершеністю. Наукове пояснення внутрішніх процесів зводилося до традиційного застосування раціональних методів дослідження, які споконвічно були непізнаваною кантівською річчю-в-собі. Гармонійна духовність живої

людської душі була втрачена класичною наукою, апелювала лише до окремих законів космосу і природи. Стрімкий розвиток її і значна кількість наукових відкриттів «диктували обумовленість усіх майбутніх рухів у Всесвіті наявними початковими умовами, вони ніби виганяли зі світу не тільки ідею Святого Духа, а й творчий вольовий початок самої людської особистості» (Енциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — Спб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1896. — Т. 19. — С. 14). Прагнення все зводити до обмеженої кількості елементарних форм і формул, прагнення спростити до елементарності уявлення про людину і навколишній світ, абсолютизувати безкомпромісність наукових знань забезпечили вкрай негативне ставлення до всього, що об'єктивно не описувалося з позицій класичної раціональності, не розкладалося на «запчастини». Насамперед це стосувалося містичного досвіду. Така однобічність і лінійність класичної раціональності призвели до культурної кризи, яка характеризувалася зверненням до позанаукових методів пізнання, ірраціональності і містики в усьому, що стосується людини. «Всі спроби людини зрозуміти цей світ закінчуються непереможним прагненням сунути голову в пісок, щоб не бачити нічого незрозумілого...» (Андерхилл Э. Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека. К.: София, 2000. — С. 484). У класичній науці, позараціональній за своїм характером, містичний досвід як феноменальний модус виявився практично не дослідженим феноменом, винесеним за рамки наукового розуміння, що призвело до однобічного уявлення про людину як про суто матеріальну сутність.

Важливо переосмислити не завжди виправдані сенсації і крайнощі, що неминуче штовхали до безодні. Вандерхилл Елізабет у книзі «Містики ХХ століття» писала: «І от уже залишилася обвуглена головешка — людина, яка живе наприкінці ХХ століття, оточена віртуальними масками mass media, яка втратила зв'язок з минулим і не набула зв'язку з теперішнім...». Протягом існування людського суспільства незмінним залишалося те, що людині притаманна певна раціональність. Склалося так, що її відносять до тих феноменів нашого світу, які приводили мислителів усіх часів до висновку: цей світ є продуктом діяльності якогось розуму, вищого і сильнішого, здатного обмежити галузь людської раціональності, котра безсила перед могутнім трансцендентним Розумом: «Більшість тих, хто глибоко замислювався про природу і походження світу, висловлювали припущення: існування світу свідчить про щось таке, що виходить за межі цього

світу, — про джерело існування, яке не має фізичної природи, а володіє величним розумом, силою і владою. Майже всі великі філософи-класики — Платон, Арістотель, Декарт, Лейбніц, Берклі, Спіноза, Кант, Гегель — вбачали походження Всесвіту в трансцендентній реальності. Вони дотримувалися різних поглядів на таку реальність і підходили до її аналізу по-різному. Але те, що наш світ не може пояснити себе сам, і те, що він вимагає пояснення, котре йому не належить, не викликало у них жодних сумнівів...» (Ward K. *God, Chance, and Necessity*. Oxford: One World Publications, 1996. P. 1, 83).

Інтерпретація певних духовних технік, які виробило людство, сповнена глибокого екзистенційного відчуття, що допоможе людині виявити «нетрадиційне» або незвичне відчуття повсякденності. Таємничу реальність, яку ми постійно відчуваємо як зсередини, так і зовні, але до якої так важко дістатися крізь міазми наших власних туманних уяв і думок — ЦЕ. Уотс називав ЦЕ: «...необумовленою, невизначеною природою буття, ще не розчленованого на поняття і символи. Усвідомлювати це — значить більше ніколи не змішувати обумовлене з дійсним, скинути з себе владу слів, ідей і осягнути, що справжній світ не пізнається розумом. Щоб досягти ЦЬОГО, необхідно розпрощатися зі світом умовностей, і це саме той крок, якого люди бояться. Але деякі, визнавши, що світ неможливо визначити словами, і єдина річ, яку треба знати про нього, — це те, що він є, набувають свідомості усіх речей в їхній абсолютній конкретності і в той же час — у всій їхній божественності і невимовності. Таке усвідомлення виходить за рамки повсякденної самосвідомості і дає відчуття єдності зі Всесвітом, в якому всі речі сяють надзвичайною ясністю і любов'ю. Це відкритість всьому існуючому, це не райське бачення, а бачення світу в його цілісності — і це усе є чудом...» (Містики ХХ сторіччя: Енциклопедія. — М.: ТОВ «Видавництво «Астрель»: МІФ; ТОВ «Видавництво АСТ», 2001. — С. 43).

Для науки, яка ніколи не мала однозначного уявлення про релігійно-містичний досвід, його пошуки залишалися таємницею і виконували функцію ірраціонального й відчуженого початку: «Ірраціональне — у широкому розумінні — те, що перебуває за межами розуму, алогічне або неінтелектуальне, нерозмірне з раціональним мисленням або навіть суперечить йому...» (Философский энциклопедический словарь / Сост. С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — С. 95).

Акцентуючи увагу на аспектах класичної науки, раціональної за своїм характером, релігійно-містичний досвід не був гідним

предметом для вивчення. Віднесення містичного до ірраціонального, тобто виявлення в людині надзвичайних можливостей, зазвичай неможливих, і відсутність відповідних наукових теорій та методів, поглянувши на які можна було б описати так зване «чудо». Взагалі зняти з розгляду все ірраціональне, у тому числі і містичне як крайню форму його виявлення запропонувала епоха Просвітництва. «Ірраціональне — принципово не припустимо для раціонального пізнання, не сумісне з розумом і не відповідне його можливостям... Об'єктивної реальності, що відповідала б цій категорії, діалектичний матеріалізм не визнає» (Философская энциклопедия. — М.: Сов. энциклопедия, 1969. — С. 318–319). Внутрішній світ людини з її потенційними можливостями раціональної форми світоорієнтації (у тому числі філософської як певного типу ставлення людини до світу і до себе) не припускали можливості реального існування того, що не обґрунтовувалося з позицій класичної науки. Містичне як крайній вияв ірраціоналізму залишалося поза межами наукової картини світу і визнавалося нереальним, не гідним уваги. «Наука, подібно до всіх інших витворів людини, теж, у міру своїх можливостей, творить Реальність із Нереальності — і теж коливається між цими двома крайнощами...» (Містики ХХ сторіччя: Енциклопедія. — М.: ТОВ «Видавництво Астрель»: МІФ; ТОВ «Видавництво АСТ», 2001. — С. 482). Будучи визначальною рисою нашого часу, містицизм, а точніше релігійно-містичний досвід, викликає не однозначне ставлення, і це є проблемою. Багато хто знаходить в ньому деструктивний і гармонійний вплив на людську особистість, яка намагається знайти духовні шляхи свого подальшого розвитку, засвоїти аспекти релігійного духовно-містичного досвіду на фоні власної трансформації, при цьому звертаючись до окультних феноменів, містичних практик і т. ін. «Тисячі і тисячі людей починають засвоювати вчення або долучатися до практик, не маючи уявлення про те, куди це захоплення містиком і езотеризмом може привести. Не випадково багато лікарів і психологів відзначають, що слідом за черговим захопленням новим езотеричним або містичним вченням у суспільстві наростає нова хвиля психічних захворювань, причиною яких є ці вчення» (Розин В. М. Мистические и эзотерические учения и практики в средствах массовой информации // Общественные науки и современность. — 1997. — № 3. — С. 45). У такий спосіб духовна криза, яка давно назріла в глибинах людської сутності, знаходить вихід і виявляється в неповноцінності індивіда та його незатребуваності.

Фундаментальною властивістю людської природи, як відомо, є прагнення до загадкового і таємничого. Проте сучасна людина, часто маючи при цьому практичну мету, намагається пізнати трансцендентні аспекти лише на основі свого власного досвіду. Суспільство добре засвоїло все, чому його вчив науковий матеріалізм: усе, що може бути використано людиною в ім'я її ж блага, має негайно використовуватися, не піддаючи сумніву обрану мету.

Наука, раціональна за своїм характером, також потерпає від кризи, що їй ускладнює проблему вивчення містичного досвіду: «Ми далекі від того положення у світі, коли прогрес науки забезпечить добробут, мир і гармонію для всіх... Сучасність більше не розглядається як досягнення еволюції, об'єднаної з прогресом» (Оже М. Кризис смысла в современном мире // *Философская и социологическая мысль*. — 1995. — № 5–6). Тому сьогодні йдеться не про певні наукові можливості, а про культурну кризу взагалі, однією з ознак якої є звернення до ірраціональності і містики у всьому, що стосується людини (Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. — К.: Лыбидь, 1990, 129).

Експлуатація давньої мудрості є вульгаризацією духовного, культурного і наукового контексту, з якими пов'язуються нові шляхи осмислення реальності, використовуються нові ресурси людської природи і зачіпаються перспективи духовних пошуків. Історія розвитку філософії демонструє, що містика і релігійно-містичне пізнання є дуже плідними для самої науки. Підтвердженням можуть бути піфагореїзм, платонізм, неоплатонізм, класичний німецький ідеалізм. Як показала історія еволюції людського суспільства, містика і містичний досвід, у тому числі світових духовних традицій, не можуть залишатися поза увагою людинознавчих наук.

Заперечення і зневажання містичними аспектами уже є неможливим, оскільки проблема, яка виникла сьогодні, змушує суспільство вдаватися до підвищення теоретичного і методологічного рівнів пізнання на сучасному етапі його еволюції.

Слід зазначити, що філософський підхід до вивчення проблеми релігійно-містичного досвіду як феноменального-духовного модусу в контексті трансформації особистості має певні складності, обумовлені наступним:

1. Релігійні традиції, які розвивають містичний досвід, відбитий у творах різних народів, сприяли тому, що він трансформуввся у величезну кількість різноманітних учень, практик, шкіл і методик. Вони, в силу своєї феноменальності, просторово-

тимчасової загальності і розмаїтості, відповідно не обґрунтовувалися класичною наукою, раціональною за своїм характером, яка відривала проблему існування Абсолюту (Єдиного) від цілого спектру форм, пов'язаних з ним.

2. Недивлячись на те, що містичний досвід є гідним предметом розгляду для багатьох наукових галузей, не мав під собою твердої бази або основоположної концепції, що визначала б сутність і особливості даного феномена. В жодній із них не було відповідного розуміння понять «містика», «містицизм», «містичний досвід», оскільки ці поняття або замовчувалися, або вживалися в неправильному контексті. Крім того, розуміння процесу містичного «делания» як єдиного засобу досягнення вихідної містичної мети — набуття вічного просвітленого Абсолютного єднання зі світом трансцендентної реальності, вважалося зайвим.

3. Містичний досвід залишався за рамками наукової картини світу, оскільки діалектичний матеріалізм вбачав у ньому крайню форму ірраціонального, вважаючи його згубною формою світоорієнтації, не допускаючи навіть можливості існування внутрішнього світу людини як феноменального конгломерату духовності. Відсутність у науці відповідних теорій і методів, неможливість його досягнення в лабораторних умовах та пізнання теоретичним шляхом перетворювали релігійно-містичний досвід в ненауковий предмет, який не може виконувати доказові базисні функції при розгляді даної проблематики.

4. Релігійна система вірувань традиційно пов'язувалася з містикою, містицизмом і містичним досвідом. Варто пригадати, що ставлення до релігії донедавна було таким одностороннім, що не визнавало самої можливості її претензії на істину, хоча зараз воно значно відхилилося від атеїстичної осі. Суспільство поступово відроджує в собі бажання осмислити релігійно-містичну істину, що знайшло відображення у прагненні створити містичні групи, які є не ізольованим ареалом, а розширеною системою містичних відношень із трансцендентним світом (майстри, адепти).

5. В сучасній науці і релігії відсутня єдність у поглядах на містику і містичний досвід. Це призводить до певного протиріччя: від визнання містичного досвіду як «вищого духовного стану, в якому відбувається вихід за антропологічну межу» (*Хорунжий С. С.* Заметки к энергийной антропологии. «Духовная практика» и «отвержение чувств»: два концепта в сравнительной перспективе // Вопросы философии, — 1999. — № 3. — С. 55) до його визначення як «стану релігійної одержимості» і «релігійного фанатизму» (*Волков Ю. Г., Поликарпов В. С.* Человек:

Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики, 1999. — С. 231). Водночас, можна вважати, що релігія є основною точкою, в якій розуміння даного феномена і ставлення до нього є, зокрема, тією проблемою, що призводить до нерозуміння як між самими релігіями, так і усередині них. Як зауважив Кіпріян (Керн), «містик містика скоріше зрозуміє, ніж богослов богослова, незважаючи на вигадливу своєрідність мови...» (Архімандрит Киприан (Керн). Духовные предки святого Григорія Паламы: Опыт мистической родословной // Богословская мысль. — Париж, 1942. — Вып. 4. — С. 123).

Релігійно-містичний досвід є предметом теоретичного наукового дослідження, при цьому він завжди належав до особливої сфери, яка демонструє зв'язок людини із трансцендентним світом. Хоча певна проблема в межах наукової теорії намагається з'єднатися зі своїм об'єктом, тому й виникає нова проблема — проблема наукового раціонального підходу до дослідження того, що за своєю суттю є ірраціональним і позанауковим.

Крім того, складності виникають і при тлумаченні значень містичного досвіду як такого. Щоб уникнути цього, розглянемо кілька аспектів:

1. Релігійно-містичний досвід є специфічним видом світогляду, що базується на процесі пошуку шляхів осягнення Іншого (Містичний Шлях), спираючись на результати містичного «делання» (містять у собі елементи аскетизму, споглядання, духовної зрілості), набуваючи тим самим містичного світовідчужання.

2. Небажаним є уявлення, теорії, ідеї, які людство прагне підводити під сувору структуру побудови цілісного наукового вчення, заснованого на містичному матеріалі, але при цьому не слід позбавляти його елементарної системності й термінологічної бази.

3. Варто відзначити, що розглядати містичний досвід слід як особливу форму існування цілісної духовно-практичної життєдіяльності суспільства (від шаманізму і містерій до аспектів духовного вдосконалення на ґрунті якогось із містичних вчень).

4. Відбувається усвідомлення того, що мудрість містики виходить за межі соціального буття, а протиріччя, які виникають у передбачених взаємовідносинах, ведуть до цілком іншого, давно забутого світу, а Всесвіт виводять на новий рівень світовідносин, за якого досягається гармонійна єдність на рівнях «людина — світ», «людина — Всесвіт».

5. Очевидно, що логіка, яка встановлює суб'єктно-об'єктні відносини, не здатна підпорядкувати містичний досвід традиційній раціональності.

6. Містичний досвід як проблема викликає деякі методологічні складнощі, через неправильне сприйняття людини як соціальної одиниці, яка має розум, волю, моральні почуття, складну систему психічних стосунків, спроможність створювати нові цілі і самостійно обирати шляхи свого розвитку як особистості.

7. Крім того, біосоціальний характер, який виражається в приналежності людини до двох світів — природно-еволюційного і культурно-історичного, споконвічно відносить її до рангу суперечного духовного ареолу в аспектах містичної реальності.

8. Донедавна нормальним було однобічне і перекручене уявлення, а точніше, відсутність адекватного уявлення про людину як матеріально-духовну або природно-енергетичну цілісність.

9. Відсутність в сучасній науці єдиного розуміння сутності свідомості та її взаємозв'язку з людським «Я», не розбираючи останнє на елементи і частини, поки що є недоступним шаблоном у духовному розвитку суспільства і трансформації особистості як основного елемента даного соціуму.

Часто вченими ігнорувалося багато обставин. Вони акцентували увагу не на людській особистості як цілісності, а на окремих її проявах, вивчення яких закріплювалося за певними науками, такими як біологія та психологія: «кожну людську особистість поділити на незліченну кількість складових, залежно від сфери її діяльності, можливостей, емоцій, вірувань і т.д. Постійні протиріччя і конфлікти між складовими особистості породжують метафізичне сум'яття і розпач. Ця внутрішня роздробленість відбиває, на наш погляд, «зовнішній» світ, який ми сприймаємо як множину окремих речей і подій» (*Капра Ф.* Дао фізики. — К.: София, — М.: ИД «Гелиос», 2002. — С. 28).

Тобто з позицій логіки і раціоналізму продовжувалося винищування духовного і трансцендентного начал у людині шляхом поділу її на елементарні складові, проте, як відомо, не можна зрозуміти те, що «розбито» на частини. Поза «єдністю людини», поза уявленням про неї як цілісність не можна зрозуміти те, що стосується всієї її сутності. Неузгодженість, а часом і відкрите протистояння цих аспектів людського буття актуалізували питання подальшого дослідження містичного досвіду як феноменального модусу в проектуванні на перспективи розвитку потенційних можливостей людини як цілісності.

Таким чином, класична наука з її методологічними підходами до проблеми дослідження містичного досвіду демонструє сьогодні свою неспроможність і, можливо, обмеженість. Сучасна наука дає нові підходи до дослідження фундаментальних філософських

проблем, що переосмислюють концепцію людини і дають поштовх до подальшого дослідження містичного досвіду як феноменального духовного модусу, обумовлені розвитком холістичних ідей. Концепція єдності елементів людської сутності передбачає не обмежене дослідження людини, а вивчення її як матеріально-духовної цілісності, «нерозкладеної» на окремі частини або функції. Ідеї цілісності в сучасній науковій картині відіграють важливу роль, оскільки сприяють переосмисленню взаємовідносин раціонального та ірраціонального, науки і релігії, дозволяють піднятися до проблеми духовності, відкидають нові підходи до розуміння свідомості людини та її особливих містичних станів. Холістичні ідеї формують нове розуміння картини світу і людини в ньому, новий тип раціональності, що принципово відрізняється від класичного. «Нова» раціональність не зводиться тільки до логіко-інтелектуальної діяльності дослідника, вона не позбавляє його раціонального погляду на світ і людину з її потенційними можливостями. Проблема цілісності сьогодні знайшла відображення у теорії самоорганізації, основні ідеї якої мають велике значення для синтезування філософського знання про універсальні закони еволюціонування цілісних систем, у тому числі й людини.

Отже, виникає необхідність наукового переосмислення містичного досвіду як феноменального модусу в контексті трансформації особистості з урахуванням найбільш ефективних і всебічних підходів до проблеми, що формує особливий, вищий тип раціональності.

Двадцять століття залишило багату спадщину в аспекті зовнішніх здійснень і перетворень, які дали можливість інтенсивно пізнавати внутрішній світ людини, знайомитися з її духовними глибинами і прихованими силами, що рухають нею з моменту народження і упродовж життя наполегливо ведуть до єдиної мети — осягнення гармонійної цілісності і загального Просвітлення.

2. Містерії як форми освоєння трансцендентної реальності (містерії друїдів Британії та Галлії, культ Мітри, гностицизм, містерії Асар-Хапі, містерії Одіна)

Термін «містерія», як і «містика», походить від грецького *«тует»*, що означає тримати рот закритим. «Містами називалися учасники сакральних дійств — містерій і хранителі (зберігачі)

таємних вчень стародавності, зміст яких ретельно приховували від непосвячених. Навряд чи хтось спробує відкинути твердження про те, що містерії створюють своєрідне підґрунтя для чималої кількості систем абстрактних понять, які, в свою чергу, не можуть існувати без конкретних філософських систем і течій. Саме уявлення про містерію — уявлення трансцендентне, навіть містичне й ірраціональне. Воно є аспектом свідомості, що завжди вміщує в собі тільки частину Цілого, тобто частку Всесвіту. У певному сенсі містерії виконують роль особливої трансцендентної науки, що є самодостатнім і замкненим на собі знанням, яке претендує на особливе формулювання проблем і основ буття, в якому існує людина.

Містерії як цілісне освоєння духовного і практичного досвіду в конкретній людській свідомості породжували нові можливості, передумови і наслідки осмислення багатьох філософських, релігійних, етичних, естетичних проблем. Містика завжди має «прикладний» характер, вона принципово не може бути «теоретичною», якою часто бувають філософські системи, побудовані в гіпотетичному просторі неживого розуму. Містика нерозривно пов'язана з конкретним суб'єктом знання, яке одночасно є об'єктом містеріального знання і самопізнання.

Кардинальна відмінність містики від усіх наук і, в цілому, від області матеріальної людської культури полягає у тому, що вона мала і має справу з донауковими і передрелігійними предметами. Звинувачувати її у зсуві меж між науками — те саме, що звинувачувати живий організм у нерозбірливому й одночасному використанні усіх фізичних, хімічних, біологічних та інших законів.

Тепер із означених нами позицій розгляду містицизму в аспекті цілісної духовно-практичної людської активності (власне-містичної практики) ми можемо більш чітко визначити спектр можливих філософських підходів до нього, а також розглянути основні аспекти виявлення. Цікавим етапом знайомства з проявами надзвичайного духовного світу людини були містерії. Про них відомо не так уже й багато, але ми спробуємо, зібравши цінний матеріал, знайти деякі особливості і зрозуміти причини, які спонукали людство об'єднуватися у специфічні спільноти, аби вшанувати своїх богів. М. Холл у своїй праці «Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии» сформулював мету і завдання чималої кількості містерій: «...свою таємну інформацію і філософські досягнення вони приховували від профанів і вчили невелику групу спеціально посвячених осіб...» (Холл М.

Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 98). Замасковане емблемами, ритуалами знання зберігалось, як правило, невеликою групою посвячених умів. Потім посвячені філософи залишали свої таємничі формули іншим, щоб вони мали змогу досягти цілковитого розуміння. Проте якщо ці таємниці потрапляли до рук невігласів, Велика Таємниця залишалася невидимою за великою кількістю символів та алгорій.

Небагатом відкривається зміст справжнього езотеричного або духовного вчення, тому саме через це людина задовольнялася екзотеричною інтерпретацією духовних вчень, перетворюючи їх у «слухняні» абстрактні принципи природних законів, в яких поступово згасали джерела життєдайної сили Всесвіту.

Щоб зробити простими принципи великої істини Природи, достатньо було персоніфікації. Вівтарі, статуї та жертвоприношення стали не більше ніж символічним вираженням великих абстрактних істин.

У давні часи існували групи філософів-містиків, які були глибоко занурені у таємниці Природи, створюючи замкнуті таємні філософські та релігійні гуртки — містерії: «Священні драми виконувалися у певні періоди. Найбільш значними були містерії Ісиди, Сабазія, Кібели та Елевсінські містерії... Після допуску до спілки посвячених вчили багатоговіку таємній мудрості...» (Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во «Эксмо»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 50).

Тому багато ритуалів засновувалися на випробуваннях, які повинні були пройти кандидати, і лише після вдалого проходження їм вручали ключі мудрості. Не слід недооцінювати вплив давніх таємних шкіл на розвиток цивілізації в цілому: «...вся досконалість цивілізації, всі досягнення науки, філософії та мистецтв зобов'язані тим інститутам, які під покровом таємниці намагалися описати найтонші істини релігії та моралі, вкласти їх у серця учнів... Їх основні зусилля були спрямовані на вчення про єдиного Бога, на воскресіння людини до вічного життя, на шляхетність людської душі. Вони прагнули підвести людей до того, щоб вони бачили відблиск божественності в красі, величі та досконалості Всесвіту...» (Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во «Эксмо»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 50).

На жаль, криза спричинила викривлення та збочення містерій. На перший план виступило чаклунство, маючи статус божественної магії, тим самим пророкуючи таємним доктринам забуття.

Із самого розквіту своєї свідомості людина обожнювала речі, поклонялася їм як символам всюдисущої, невидимої Сили, про яку мало що могла знати. Давні філософи вірили, що жодна людина не може жити розумно без фундаментального знання законів Природи, тому містерії були спрямовані на те, щоб навчити людину оперувати божественним законом у земній сфері, розумно використовувати свої здібності, бути стійким перед спокусами, вести праведне життя, перетворюючи своє тіло у вівтар, присвячений Божеству.

Поклоніння сонцю відіграло значну роль у всіх ранніх язичницьких містеріях. Сонячне Божество персоніфікувалося в прекрасного юнака з довгим золотавим волоссям, яке символізувало промені сонця. Юнак був убитий злодіями, які персоніфікували жорстокий принцип Всесвіту. Завдяки ритуалам, церемоніям, символічному очищенню Бог Добра повертався до життя і перетворювався на Рятівника всього народу. Таким чином, воскресіння символізує рамки, в яких людина здатна подолати ниці пристрасті і виявити вищу природу. Містерії давали поштовх у процесі пробудження духовних сил, які довго були закуті в земну похоть.

Існує чимало давніх культів, які розсіялися по всьому світу, на Сході та на Заході. Деякі з них, наприклад піфагорійці, або герметисти, демонструють східний вплив, у той час як розенкрейцери багато запозичили із мудрості арабських містиків. Хоча містичні школи зазвичай асоціюються з цивілізацією, є докази того, що люди в доісторичні часи знали про існування таких шкіл. Жителі віддалених островів, навіть знаходячись на нижчій стадії розвитку, мають містичні ритуали та таємничу практику, якими б примітивними вони не були.

Містерії друїдів Британії та Галлії. Навколо походження слова «друїди» точиться багато суперечок. Макс Мюллер вважає, що ірландське слово «друї» в перекладі означає «люди дубових дерев». Він наголошує на тому, що лісні боги та боги дерев у Греції називалися «дріадами». Деякі дослідники наполягають на тому, що це слово походить від галльського «друїдх», що означає «ліс».

Орден друїдів шанувався за глибоке розуміння законів Природи. Друїди були добре обізнані в медицині, зналися на лікарських рослинах. Еліфас Леві стверджував, що друїди були жерцями та лікарями, які лікували магнетизмом і амулетами з їх

флюїдами. Універсальними засобами були зміїні яйця та омела, оскільки вони притягують астральне світло. Святковість, з якою омела зрізалася, свідчить про те, що в народі укорінилася віра в її магнетичні властивості. Гриби, трюфелі, нарости на деревах та різноманітні види омел свідомо використовуються в медичній науці.

Омела вважається священною не лише тому, що є символом універсальної медицини або панацеєю, але й тому, що росте на дубі. Дуб у друїдів символізував Верховне Божество. У певну пору року, при певному розташуванні зірок, Сонця та Місяця головний друїд, знаходячись на дереві, священним ножом, зрізав омелу, загортав у спеціально приготовану білу тканину так, щоб не торкнутися землі, бо інакше вона передасть свої негативні вібрації. Одночасно під деревом приносили у жертву білого бика.

На жаль, друїди передавали своє таємне вчення усно спеціально підібраним та підготовленим для цього кандидатам. Школа друїдів була поділена на три частини, а їхнє таємне вчення було аналогічним містеріям, які були прихованими в алегоріях Блакитної Масонської Ложі.

Найнижчою з трьох частин вважалася школа оватів (овід). Це був почесний ступінь, який не вимагав спеціального очищення і ретельної підготовки. Овати одягалися в одяг зеленого кольору, який у Друїдів символізував їх обізнаність у медицині, астрономії, поезії, музиці. Сюди належали люди, які були добре обізнані у життєвих проблемах.

До другої школи належали барди (бейрди). Колір їхнього одягу був небесно-блакитним, що символізувало гармонію та істину. Крім того, на них покладалася розумова праця, бо їм треба було запам'ятати 20 тисяч віршів священної поезії друїдів.

Третя школа складалася власне з друїдів, які задовольняли релігійні потреби народу, колір їхнього одягу був білим і символізував чистоту.

Їхня Величність мала золотий скіпетр та вінок з дубового листа. Молоді члени Ордену були поголені та дуже просто одягнуті, на відміну від старіших, які мали довгі, розкішні бороди та золоті прикраси.

Еліфас Леві писав: «Друїди вели аскетичний спосіб життя, вивчали природничі науки, віддавали перевагу повній таємничості та приймали нових членів тільки після тривалого випробувального строку. Багато хто з них жив у помешканнях, які нагадували монастирі, об'єднувалися в групи аскетів... небагато з них були одружені,... усамітнювалися в печерах..., домітках із каміння. Тут

вони молилися та розмірковували, виходячи лише для виконання релігійних ритуалів».

Друїди вірили в існування трьох світів та в можливість переселення з одного світу в інший. У найвищому світі переважало щастя, у найнижчому — нещастя, а середній — це існуючий світ. Переселення з одного світу в інший існувало для покарання та заохочення, а також очищення душі. Вони були переконані у тому, що в існуючому світі дуже тісно перепліталися добро і зло, а людина мала свободу і здатність обирати між ними. Програму друїдів можна сформулювати досить просто: «зібрати в одній душі властивості всіх речей, набути знання всіх істот і отримати владу над дияволом, маючи три види пізнання — природи кожної речі, причин та впливів. Є три речі, які постійно зменшуються, — темрява, брехня і смерть. І є три речі, які постійно збільшуються, — світло, життя та істина...» (Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, кабалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во «Эксмо»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 58).

Подібно до всіх інших містерій, вчення друїдів поділялося на дві частини. Найпростішій з них, моральному кодексу, навчали простий народ, а езотерична частина була доступна лише для освічених. Для того щоб кандидат мав змогу увійти до Ордену, він мав бути вихідцем із шляхетної родини, маючи при цьому високі моральні якості. Доки кандидат не піддався всіляким спокусам і випробуванням на силу характеру, йому не довіряли важливих таємниць. Друїди вчили народ тому, що душа має безсмертну сутність, вірили у здатність переселення її і, частково, воскресіння. Вчили також тому, що люди мають бути врятовані, але мало хто з них повернеться на землю після власної смерті, доки не позбавиться і не здолає в собі зло.

Таємні доктрини відкривалися в місцях, віддалених від людських поселень, після того, як кандидат давав клятву зберігати їх священну і недоторкану сутність.

Хрест і змія були для друїдів священними. Хрест виготовлявся з гілок дуба, символізуючи Найвище Божество, вірили в існування маленьких мешканців лісу — русалок, фей, гномів, яким приносили жертви у храмах. Храми друїдів мали різноманітні форми: яйце символізувало зародження життя на Землі, хрест був символом відродження, а храм у формі крил символізував політ Божественного Духа, змія — Бога Сонця. «Їхні головні божества зводилися в основному до двох фігур — чоловіка та жінки, великого Отця та Матері — Ху та Керидвен, аналогам Осіріса та Ісиди,

Вакха та Цербери, що символізували собою два принципи всього Буття...» (Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, кабалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во «Эксмо»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 60).

Ініціація друїдів — це особливий процес, в якому під іменем Бога Сонця, а отже, Верховного Бога Друїдів приховувалося Ху, якого було вбито, а потім після численних ритуалів та містичних перевтілень повернено до життя. Таким чином, кандидатів клали в домовину, символізуючи смерть свого Бога, потім її кидали у відкрите море, і ті, хто повертався звідти живий, автоматично проходив третій ступінь і отримував достатню кількість таємних істин, якими раніше не володів.

Культ Мітри. Культ Мітри досить швидко поширився внаслідок римських завоювань та роботи місіонерів. «Мітра» в перекладі означає «сонце», «повелитель Сонця». Як божество вона втілює в собі жіноче начало, а Всесвіт є її символом.

Згідно з персами, у світі існує два принципи. Перший має назву Ахурамазда (Ормузд), уособлював Духа Добра, від якого походять ангели та архангели. Він має одне око, і цим оком (місяцем, зірками, сонцем) бачить усе. Другий принцип має назву Аріман. Він повстав проти Ормузди через те, що той створив світ, не порадившись з ним. Аріман став Духом Зла і підкорив собі багато руйнівних духів, символізуючи принцип зла у Всесвіті, втіливши в собі нижчу природу людини. Він має десять тисяч очей, все бачить (символ ока пізніше розглядатиметься у масонському ракурсі). Тому в людині завжди будуть боротися два начала — добро і зло. Аріман та Ормузд мірятимуться силами.

Три тисячі років мудро керував Ормузд небесним світом і добром у ньому, створивши людину. Наступні три тисячі років він розумно керував людиною. Наступні три тисячі років панувала влада Арімана, що призвело до запеклої боротьби за душу людини. Останні три тисячі років ознаменували собою повернення Ормузда. До світу повернулося добро, а смерть і зло назавжди зникли, при цьому Мітра (Бог Розуму) виконував роль посередника між ними.

Отже, культ Мітри здійснювався у печерах. Джон Лунді спробував описати їх. Вони були відповідно прикрашені знаками зодіаку — Рака і Козерога. Зимове та літнє сонцестояння були в центрі уваги як ворота для душ, які сходяться в цей світ або сходяться до Бога. Рак був першими воротами, а Козерог — другими. Це були

шляхи безсмертного проходження з неба на землю і з землі на небо.

Посвячення до ритуалів Мітри складалося з трьох важливих рівнів: самоочищення, посилення інтелектуальної потужності та контроль над тваринною природою. На першому етапі кандидату пропонувалася корона на гострому лезі меча, при цьому його посвячували до таємних сил Мітри. Корона символізувала духовну природу, яка має бути очищена перед тим, як він постане безпосередньо перед Мітрою. Мітра, в свою чергу, уособлювала душу кандидата, яка знаходиться між його власним духом, Ормуздом, Аріманом та тваринною природою. На другому рівні кандидату давався панцир розуму та чистоти, який допомагатиме йому битися із демонами похоті, пристрасті та виродження. Третій рівень давав дозвіл на ковпак, на якому були зображені знаки зодіаку та інші астрономічні символи. Після того, як посвята була завершена, кандидата вітали як посталого з мерців, і він ставав повноцінним членом Ордену, при цьому його називали «левом» і ставили на лобі єгипетський хрест. Тому досить часто Мітра був зображений з двома левиними головами.

Через весь ритуал проходить тема народження Мітри як Бога Сонця, який приніс себе в жертву заради людства, його смерті, воскресіння та спасіння душі перед всемогутнім Ормуздом. Жінки і хлопчики, які не досягли зрілості, не допускалися до цього Ордену.

Таким чином, багато інститутів виявили мітраїстську культуру. Сходи з сімома перекладинами є символом мітраїстської ініціації, тому масонський символ східців має мітраїстське походження. Символ ока трансформувалася в Масонське Око, яке ніколи не закривається, не відпочиває і все бачить.

Гностицизм. Слово «гностики» походить від грецького *гносис*, що в перекладі означає мудрість, знання. Члени цього Ордену були обізнані з таємними доктринами раннього християнства. Вони інтерпретували християнські містерії відповідно до язичницького символізму. Свою таємну інформацію та філософські досягнення вони приховували від невігласів і навчали лише невелику групу посвячених осіб.

Симона Мага часто розглядають як засновника гностицизму, а виникнення його секти припадає, на думку дослідників, на I ст. від Різдва Христового. Симон Маг мав таємничі та надприродні сили, крім того, він цікаво сформулював принципи гностицизму: «Пишу ось про що... Із всесвітніх Еонів (періоди, площини, цикли створення життя в просторі та часі, небесні створіння) виростають два

паростки, без початку і кінця, від одного Кореня, який є невидимою силою, неосяжним мовчанням (Битос). З цих паростків один виявляє себе над іншим, і той, що зверху, є Великою Силою, Універсальним Розумом, що впорядковує всі речі, і є чоловічим. Другий паросток виявляє себе знизу, Велика Думка, і є жіночим початком, яке відтворює всі речі. Поєднуючись один з одним, вони створюють Проміжне Середовище, неосяжне Повітря, якому немає початку і кінця. І в ньому є Отець, який підтримує всі речі, які не мають початку і кінця...» (Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во «Эксмо»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 70).

Крім того, слід розуміти, що існують результати негативного і позитивного принципів, коли один впливає на інший, а це відбувається в середній площині або в точці рівноваги, яку називають плеромою. Іншими словами, плерома — це особлива субстанція, яка утворилася шляхом поєднання духовних та матеріальних еонів. Із плероми зародився Деміург — безсмертний смертний, якому людство має завдячувати не тільки власним фізичним існуванням, а й стражданнями, які ми відчуваємо протягом свого життя.

Цікавим є те, що в системі гностиків є три пари протилежностей (Сізігії), які походять від Вічного і разом з Ним утворюють сімку: «Перші два — Розум (Нус) та Думка (Епінойя). Потім йдуть Голос (Фон) і його протилежність — Ім'я (Онома) і, нарешті, Причина (Логісмос) та Міркування (Ентумезис). Із цих початкових шести, що з'єднуються Вічним Полум'ям, походять Еони (Янголи), які спрямовуються Деміургом, організовують нижчий світ...» (Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во «Эксмо»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 70).

Слід зауважити, що гностична містерія засновувалася на гіпотезі еманации як логічному зв'язку між не поєднаними протилежностями — Абсолютним Духом та Абсолютною Субстанцією, які, на думку гностиків, співіснували у Вічності.

Школа гностицизму розділилася на олександрійський та сирійський культу. Олександрійська школа схилилася до пантеїзму, а олександрійська тяжіла до дуалізму. Сирійський культ наслідував Симона, а олександрійський розвивав філософську творчість Василіда, який нав'язав своїм послідовникам єгипетський герметизм, східний окультизм, персидську філософію. Його доктрина ґрунтувалася на тому, щоб об'єднати школи раннього християнства з

язичницькими містеріями. Василід вчив, що Всесвіт поділений на 365 еонів, або духовних циклів, а їх сума — Верховний Отець (Абракас), який зображується як складна та неоднозначна істота з тілом людини і головою півня, а кожна з його ніг — змія.

Гностики розділилися у своїх поглядах щодо Деміурга, творця нижчих світів. Перша секта вважала, що Деміург, за допомогою своїх шістьох синів (еманацій) створив Всесвіт, Себе і всередині Себе, був відповідальним за зло, яке коїлося на землі, відділив душі людей від істини та «одяг» на них від смертної оболонки. Друга секта вважала, що Деміург лише виконував волю невидимого Повелителя, який був жорстоким та невблаганним.

Цікавими були думки гностиків щодо Христа. Для них Христос був персоніфікацією Нуса, втіленням Божественного Розуму, еманациєю духовних Еонів. Нус увійшов у тіло Христа під час розп'яття. Гностики були переконані, що Христа неможливо було розп'яти, оскільки Божественний Нус не може померти: коли нестворений Отець, на їхню думку, побачив падіння людства, Він послав Свого первістка Нуса в світ у формі Христа для спокутування всіх тих, хто вірив у Нього, для вивільнення сил, які створили світ (Деміург та шість його синів — планетарних творців). Він з'являвся серед людей як Ісус і творив дива.

Після смерті Василюса домінуючу роль у гностичному русі почав відігравати Валентин, який ускладнив систему гностичної філософії: збільшив чисельну кількість еманаций від Великого (Безодня), їх нараховувалося 15 пар, та спирався на Непорочну Софію (Мудрість).

Згодом діяльність гностиків припинилася, оскільки всі матеріали, які були пов'язані з їхньою діяльністю, були знищені. Зараз можна бачити елементи гностичних концепцій у сучасному світі, бо вони гармонійно вплелися в офіційну догматику християнської церкви.

Містерії Асар-Хані. Почати слід з етимології слова, що дасть можливість висвітлити цікаві моменти: «сорос-апіс» або «сор-апіс» означають «склеп бика». Єгиптяни вклонялися домовині, яка мала людський вигляд.

Походження Асар-Хані оповите завісою таємничості, бо його таємнича природа була відкрита лише для тих, хто сповідував культ Серапіса. Єгиптяни були переконані: «Як бог я такий, яким тобі здаюся, зіркові небеса — моя голова, мій тулуб — море, земля — це мої ноги, мої вуха — це повітря, промені сонця, діамантові стріли — це мої очі...» (*Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровс-*

кой символической философии. — М.: Изд-во «Эксмо»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 76).

Деякі дослідники, як, наприклад, Макробія, вважали, що Серапіс — це ім'я Сонця. В перекладі з єврейської «серапіс» або «сараф» — «сяяти», крім того, це слово має ще кілька значень — «Священний Бик», «Сонце в Бику», «Душа Осіріса», «Священна Змія», «Бик, який пішов шукати спокій». Серапіс — це бог, який міцно узурпував свій статус, став найвищим богом у грецькій та єгипетській релігіях аж до IV ст. християнської ери.

Давні єгиптяни вважали, що існує багато спільного між Осіріс-Апісом та Серапісом. Матеріальне тіло Природи було назване Апісом, душа, яка після смерті залишала тіло, була міцно скута, наче тенетами, формами фізичного життя та мала назву Серапіс — сила, яка повинна навести лад у Всесвіті. Слід зазначити, що скільки б не існувало варіативних форм перекладу чи кількість зображень цього бога, є те, що не можна піддавати сумніву або заперечувати. Образ цього бога акумулював у собі більшість уявлень, гармонійно поєднавши чоловічу силу з жіночою грацією. Статуї Серапіса виготовлялися з міцного матеріалу та оздоблювалися дорогоцінним камінням.

Єгипетська таємна філософська школа розділилася на дві, які називалися Мала та Велика Містерії. Діяльність першої спрямовувалася на вшанування Ісіди, друга — проповідувала відданість Серапісу та Осірісу. До Великих Містерій допускалася дуже обмежена кількість осіб, що дозволяло зберігати таємниці містерій, крім того, участь у Великих Містеріях в основному брали жреці. Ініціації та ритуали проводилися в спеціальних приміщеннях — печерах та підземних лабіринтах, які повинні були символізувати ілюзорний характер нижчого світу, в якому людська душа блукає в пошуках істини, намагаючись з'єднатися з Безсмертним. При цьому містичному возз'єднанні мали бути присутніми Людина-Бик, Людина-Сонце (Серапіс), який виступав прототипом Христа.

Містерії Одіна. Дата заснування Містерій Одіна — не визначена дослідниками точно. Одні вважають, що вони виникли в I ст. до Різдва Христового, інші — в I ст. н.е. Послідовники цієї містерії проводили таємні обряди, богослужіння, вершили правосуддя, виступали пророками.

Після смерті Одіна його образ проголосили божественним. Він символізував мудрість, а керували культом після його смерті дванадцять священних дротгарів, які символізували знаки зодіака. Вони виступали покровителями мистецтв та наук, які

можна було опанувати лише після вдалого проходження випробувань.

Ритуальність та міфологія цих містерій мала своєю основою Священну драму, яка розповідала про те, що існує Верховний та невидимий Творець всіх речей, Все-Отець, а його регентом в Природі є Один, з тіла (Іміра) якого виник Всесвіт. Імір утворився завдяки туману, що випав зі світової Безодні, в якій мешкали гіганти Льоду та Вогню.

Один створив світ та підкорив його законам порядку та ладу, збудував чарівну фортецю, в якій розмістилися дванадцять богів (Езирів) на верхів'ї гори. Там було відведено місце для смерті (Валгалла).

Сином Одіна був Бальдер Прекрасний (скандинавський Христос). Він не був войовничим і жорстоким, а приносив із собою добрий та прекрасний дух. Так само, як Христос, мав серед учнів Іуду. Бальдера зрадив Локі (персоніфікація зла), який підмовив сліпого бога долі (Хеда) вбити Бальдера стрілою з омели. Радість і щастя разом зі смертю Бальдера зникли, а боги почали збиратися, щоб відкрити таємниці воскресіння духу молодості та життя, які приносив із собою убитий бог. Результатом таких «зборів» були Містерії.

Містерії Одіна проводилися в дев'яти печерах, які символізували Дев'ять Світів Містерій. Кандидат мав воскресити убитого бога. Для цього він називав себе мандрівником, а печера була символом світів та сфер Природи. Дійство проводилося трьома верховними ініціаторами — Піднесеним, Рівним Піднесеному та Вишайшим, які виступали аналогами Майстра, Молодшого та Старшого Зберігача в Масонській Ложі. «Після декількох годин блукання по хитросплетеним коридорам кандидата підводили до статуї Бальдера Прекрасного. Ця фігура стояла в центрі величезної зали. Там знаходилося дерево з сімома квітками — емблемою планет. У цій кімнаті, яка символізувала дім Езира, або Мудрості, неофіт клявся на мечі. Він пив священний напій із кубка-черепа, вдало пройшовши всі випробування, які віддаляли його від пошуку мудрості, після чого йому дозволялося проникнути в таємницю Одіна — персоніфікації Мудрості. Він ставав перед священним кільцем порядку, роблячи це в ім'я Бальдера. Посвячений прославлявся як людина новонароджена: про неї говорили, що вона померла і знову народилася, не проходячи крізь ворота смерті...» (*Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во «Эксмо»; СПб.: Terra Fantastica,*

2003. — С. 86). При цьому людина визначає своє призначення та свій статус у Всесвіті та Космосі, виключаючи маніпулювання собою негативними силами, які з'являються ззовні, створюючи складну захисну оболонку Трансцендентного, знаходячи в ній потенційний стан сили своєї величі.

Вона активно прагне завоювати своє місце в Безначальному та Безкінечному Житті, в малому та великому масштабах свого існування прагне відобразити себе у фундаментальному аспекті Космічної ідеї. Виринаючись із безкінечних ланцюгів логічних умовиводів, людина потрапляє до іншої стихії, де всі дії та думки не піддаються законам логіки, більше того, протистоять їй.

Якщо ми будемо довіряти свідченням містиків, то відчуємо дивну переконливість та благу віру. Саме їм вдалося те, що в інших не виходило: вони встановили безпосередній зв'язок людського духу, що блукає, як вони кажуть, серед речей матеріального світу, з тією «єдиною Реальністю», тим нематеріальним та вичерпним Буттям, в якому знаходиться прихована Істина, що є об'єктом пристрасного, жагучого бажання людини, єдиною прийнятною метою її пошуків.

Отже, філософсько-теоретичне осмислення містики, а також релігійно-містичного досвіду передбачає виникнення загально-філософських критеріїв, під які можна підвести поняття, які дозволять виявити цілий спектр незвичайних форм містичного освоєння дійсності.

Відповідний матеріал дозволить суспільству уникнути хаотичного шабашу безпрецедентного агресивно-ультимативного ставлення до єдиної галузі чудес і перетворень, що покликані протистояти розгулу бездуховності в лабіринтах апокаліптичного часу. Експлуатація давньої мудрості є вульгаризацією духовного, культурного і наукового контексту, з якими пов'язуються нові шляхи осмислення реальності, використовуються нові ресурси людської природи і зачіпають перспективи духовних пошуків. Історія розвитку філософії демонструє, що містика і містичне пізнання є плідними для самої науки. Підтвердженням цього можуть бути піфагореїзм, платонізм, неоплатонізм, класичний німецький ідеалізм. Як показала історія еволюції людського суспільства, містика і релігійно-містичний досвід, у тому числі світових духовних традицій, не можуть залишатися поза увагою наук, що вивчають людину. Заперечення і зневажання містичними аспектами уже є неможливим, оскільки проблема, яка виникла сьогодні, змушує суспільство вдаватися до підвищення теоретичного і методологічного рівнів пізнання.

Питання для самоконтролю

1. Чому термін «містика» прийнято пов'язувати з термінами «містерія», «містичний досвід», «містичний стан»?
2. У чому причини однобічного погляду класичної науки на проблему релігійно-духовних аспектів містицизму?
3. Визначте ставлення класичної науки до аспектів раціонального та ірраціонального начал у людині. У чому особливість?
4. З'ясуйте особливості філософсько-теоретичного осмислення містицизму на сучасному етапі.
5. Поясніть, чим обумовлюється складність вивчення містичного досвіду як феноменального духовного модусу на науково-теоретичному рівні.
6. Пригадайте особливості, які характеризували сутність містерій друїдів Британії та Галлії.
7. Якого значення набував колір їхнього одягу? Чому?
8. З'ясуйте особливості культу Мітри. Яке начало втілювала в собі Мітра? Чому?
9. Що означає гностицизм? Хто такі гностики? Чому відбувся розкол у їхньому середовищі?
10. Яку роль відігравав Серапіс у давньоєгипетських містеріях Асар-Хапі? У чому полягав принцип поділу на Великі і Малі містерії?
11. В яких умовах проходилися посвячення і таїнства в містеріях Одіна? Чи символічною є кількість печер, де відбувалися ініціації?

Тематика рефератів

1. Містицизм як унікальний духовний феномен. Основні аспекти його вивчення.
2. Особливості вивчення ненауково-наукового духовно-релігійного феномена на сучасному етапі розвитку людства.
3. Містерії Асар-Хапі як джерело універсальної мудрості.

4. Містерії Одіна як своєрідна форма релігійної свідомості.
5. Мова містицизму — невмирущий символ божественної активності.
6. Алегорії, ритуали, символи таємних доктрин Давньої Греції.
7. Містерії друїдів як таїнство античного світу.
8. Асиміляція персидських містерій у Південній Європі. Культ Мітри.

Література

1. Андерхилл Э. Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека. — К.: София, 2000. — 496 с.
2. Архимандрит Киприан (Керн). Духовные предки святого Григория Паламы: Опыт мистической родословной // Богословская мысль. — Париж, 1942. — Вып. 4. — С. 102–131.
3. Волков Ю. Г., Поликарпов В. С. Человек: Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики, 1999. — 520 с.
4. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. — К.: Лыбидь, 1990. — 152 с.
5. Капра Ф. Дао физики. — К.: София; М.: ИД «Гелиос», 2002. — 352 с.
6. Мамардашвили М. К. Мысль под запретом. Беседы с А. Э. Эпельбуэн // Вопросы философии. — 1992. — № 5. — С. 105–113.
7. Мистики XX сторіччя: Енциклопедія. — М.: ТОВ «Видавництво Астрель»: МІФ: ТОВ «Видавництво АСТ», 2001. — 576 с.
8. Оже М. Кризис смысла в современном мире // Философская и социологическая мысль. — 1995. — № 5–6. — С. 134–150.
9. Розин В. М. Мистические и эзотерические учения и практики в средствах массовой информации // Общественные науки и современность. — 1997. — № 3. — С. 44–54.
10. Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М.: Наука, 1987. — 240 с.
11. Философский энциклопедический словарь / Сост. С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 815 с.

12. Философская энциклопедия. — М.: Сов. энциклопедия, 1962. — 584 с.
 13. Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — 960 с.
 14. Хоружий С. С. Заметки к энергийной антропологии. «Духовная практика» и «отверзание чувств»: два концепта в сравнительной перспективе // Вопросы философии. — 1999. — № 3. — С. 55–85.
 15. Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1896. — Т. 19. — 476 с.
 16. Юревич А. В., Цапенко И. П. Функциональный кризис науки // Вопросы философии. — 1998. — № 1. — С. 15–25.
 17. Ferguson J. An Illustrated Encyclopaedia of Mysticism and the Mystery Religions, L., 1976.
 18. Ward K. God, Chance, and Necessity. Oxford: One World Publications, 1996. P. 1.
-

ВІЛЬНОДУМСТВО В ІСТОРІЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

1. *Сутність і форми вільнодумства.*
2. *Основні етапи розвитку вільнодумства.*

1. Сутність і форми вільнодумства

Релігія є універсальним елементом духовного життя, живильною основою видатних творінь людського генія та суспільних перетворень. У духовному житті людства неможливо знайти феномен, який протягом тисячоліть, відігравав би вагомішу роль ніж релігія. У всіх без виключення богословських системах релігія витлумачується як головний елемент духовної культури, про що свідчить теза англійського етнографа Дж. Фрезера «вся культура — з храма». Від кам'яного віку і до сьогодення живе вона в нерозривному зв'язку з людським духом як надбання світової культури, зазнаючи дивовижних метаморфоз. На думку російського мислителя О. Менья величезні єгипетські храми і вавилонські гімни, Біблія і Парфенон, європейське малярство і скульптура, «Божественна комедія» Данте і музика Гайдна, Баха, Бетховена, соціальні ідеї Саванаролі і Мюнцера, завдячують своїм існуванням релігії. Релігія була вирішальним мотивом та імпульсом у багатьох соціально-історичних рухах і процесах, знайшовши в людській особі найміцнішу опору, найповнішу сферу вияву.

Вільнодумство — це ідейна течія, що проголошує право розуму на вільний критичний розгляд положень релігії, а також незалежне від релігії дослідження світу, захищає право особистості на вільний вибір життєвої позиції, заперечення релігійної догматики і церковної обрядовості з раціоналістичних позицій, відстоювання свободи розуму і науки від релігії. Як самостійна течія

вільнодумство окреслюється на рубежі XVII–XVIII ст., термін «вільнодумство» вперше використав англійський філософ-деїст А. Коллінз в «Міркуваннях про вільнодумство», найбільш послідовно ідеї вільнодумства були розвинені представниками французького Просвітництва, але як явище вільнодумство в різноманітних модифікованих формах виникло набагато раніше. Серед історичних форм вільнодумства доцільно виокремити наступні: скептицизм, пантеїзм, деїзм, атеїзм.

Скептицизм (від грецьк. *skepticos* — той, що досліджує, розглядає) виказує сумнів щодо істинності релігії і окремих її положень. Скептицизм, водночас, є напрямком давньогрецької філософії, який заперечував можливість достовірних знань і віру у можливість раціонального обґрунтування норм поведінки. Критика релігії з позицій скептицизму ставить під сумнів існування загробного потойбічного світу і дійовість релігійних обрядів, необхідність виконання культових дій, сакральність релігійних текстів і предметів.

У пантеїзмі (від грецьк. *pan* — все, *theos* — Бог) Бог ототожнюється зі світом, природою. Прибічники пантеїзму розглядають бога не як надприродну субстанцію, трансцендентне начало, а як Абсолют (безособовий дух), злитий з природою в єдине ціле. Пантеїстичні ідеї є досить давніми. Вони сягають часів, коли не існувало навіть поняття Бога як єдиного світового духу, і спостережувані вже у брахманізмі, індуїзмі, даосизмі, філософії стоїків і неоплатоніків. Термін «пантеїзм» вперше вжив нідерландський теолог Й. Фай (1709), а концептуальну систему ідей пантеїзму вперше виклав англійський філософ Дж. Толанд у «Пантеїсти коні» (1720).

Натуралістична тенденція пантеїзму, що з особливою силою почала виявлятися в епоху Відродження, «розчиняє» Бога в природі, Всесвіті. Для неї Бог є «нескінченний максимум» (М. Кузанський), він існує лише «в речах» (Дж. Бруно, Дж. Кардано, Т. Кампанелла); Бог і природа — єдина субстанція (Б. Спіноза); Бог — безособова й умоглядна «форма», яка облаштовує «Матерію» (Г. Сковорода).

Прибічники релігійного пантеїзму значною мірою спиралися на неоплатонівське вчення про еманацию, розвивали концепції вічного позачасового породження природи безособовим Богом. Вони «розчиняли» природу в Богіві, вважали його безособовим світовим духом, що схований у самій природі. Звідси й твердження про наявність Бога у всіх процесах і явищах (І. Еріугена, І. Екхарт, М. Мальбранш та ін.).

Деїзм (від грецьк. *deis* — Бог), на відміну від теїзму і його віри в існування Бога — творця світу, витлумачує Бога безобистісною першопричиною світу, тобто вищим Розумом, з буттям якого пов'язана побудова Всесвіту. Створивши світ, він не втручається в процеси і явища, що відбуваються в ньому. Сягаючи своїми витокami античної (Демокріт) філософії, деїзм набуває чітких форм лише в XVII ст. Його засновником вважають лорда Г. Чербері (Англія, 1624), який розвинув ідею релігії розуму.

Атеїзм (від грецьк. *a* — частка заперечення і *deis* — Бог, буквально безбожжя) — система поглядів, що заперечує релігійні уявлення (віру в бога, в безсмертя душі, в потойбічний світ, в воскресіння з мертвих, тощо) і релігію в цілому. Атеїзм як система поглядів не зводиться лише до історичної, філософської та природничої критики релігії. Атеїзм своєрідно розкриває специфіку і сутність релігії, пояснює причини виникнення, соціальну природу релігії. Атеїзм виникає у давні часи в межах матеріалістичної філософії. Обсяг і зміст поняття атеїзм трансформувалися зі зміною епох. Історія свідчить про різноманітні форми атеїзму: стихійний атеїзм, теоретичний атеїзм, войовничий атеїзм (Маркс, Ленін), імморалізм (Ніцше). Радикальний атеїзм пояснював релігію як наслідок невігластва і омани, пропонуючи звільнення шляхом поширення грамотності і просвітництва, деякі атеїсти пропонували менш радикальні заходи, а саме, заміну старої релігії новою, наприклад, релігією «людських стосунків».

2. Основні етапи розвитку вільнодумства

Вільнодумство має глибоке і давнє коріння в пізнавальній і практичній діяльності людини, його обумовлювали гносеологічні і соціальні чинники — оволодіння знаннями та силами природи, суспільні протестні рухи. Вже в давніх пам'ятках писемності, створених на ранній стадії розвитку цивілізації, таких, як, наприклад, шумерська новість про страждання невинного, єгипетська «Пісня арфіста», в індійських епосах «Махабхарата» і «Рамаяна» мають місце свідчення досить поширеного в ті часи стихійно-атеїстичного світогляду. Спостереження природних явищ наштовхувало на думку, що вони здійснюються без зовнішнього втручання, що речі виникають завдяки дії природних сил або діяльності людини.

Відсутність вагомих свідчень призводило до сумніву, а то й до прямого заперечення існування загробного світу і безсмертя душі. Існуюча у світі несправедливість породжувала критичне ставлення до офіційних культів і жреців.

Вільнодумство як образ мислення пов'язаний з критикою релігійних вірувань виникає в Древній Індії, Китаї, Греції паралельно з розвитком філософії, яка, в свою чергу, не задовольняється міфологічним поясненням світу і шукає для цього розумні, раціональні, логічні підстави.

В античній Греції, а згодом в Римі, релігія домінувала не лише в духовному житті, а і в суспільному як державний культ, посягання на віру в богів сприймалося як замах на існуючий лад і спосіб життя. Платон (427–347 до н.е.) переконував, що атеїсти гірші ідолопоклонників-іновірців, їхнє існування недопустиме в жодному суспільстві, оскільки руйнує його підвалини, ніщо їх не може утримати від «нечестивої справи» і «беззаконного слова». За Платоном, атеїзм — це суспільна хвороба, джерело смут, беззаконня, аморальності.

В античні часи переслідували всіх, хто заперечував божества державного культу або народні вірування, не брав участі в релігійних церемоніях і обрядах. За звинуваченням у невірі в богів та «розбещені молоді» був засуджений на смерть Сократ. Критій (V ст. до н.е.) відкрито заявив, що страх людей перед богами використовується владноможцями, щоб творити зло. Демокріт вбачав причину виникнення релігійних вірувань у страхах людей перед небесними явищами — громом, блискавкою, сонячним затемненням тощо.

В добу середньовіччя релігія набуває панівної форми світобачення та ідеології. Церковні догми стали вихідними елементами мислення. Позиції релігії і церкви підривали тільки антиклерикальні та еретичні рухи. Вже в XIII ст. розвивається релігійний скептицизм Сігера Брабанського у вигляді вчення про подвійну істину, тобто про те, що «істини розуму», здобуті зусиллями самої людини, можуть різнитися з «істинами віри», божого одкровення.

Епоха Відродження і Реформації заклали основи першого порівняльного аналізу християнства, ісламу, буддизму, низки культур азійського та африканського походження, що стали відомими завдяки великим географічним відкриттям. Були закладені основи історичного підходу до Біблії. Праця Коперника «Про обертання небесних сфер» (1543) зробила перший крок до звільнення природознавства від теології, започаткувала бурхливий процес секуляризації — звільнення різних сфер суспільного життя від

диктату церкви. Це був виклик церковному авторитету в природних питаннях.

Лекції з філософії і релігії не менш знаного представника німецької класичної філософії Г. Гегеля (1770–1831) містять грандіозну для свого часу спробу осмислити історію релігійних вірувань від так званих природних релігій (в яких ідея Бога постає як абсолютна сила природи, перед якою людина усвідомлює себе убогою) до світових релігій, зокрема християнства, яке Гегель називає абсолютною і нескінченною релігією, яка вже не може бути перевершеною, в якій, нарешті, відбулося примирення Бога і людини. У теорії Гегеля осмислення релігії набуває філософської основи і посідає належне місце в його філософській системі.

Гегель раціоналізував віру в Бога. Для Гегеля релігія — це сфера свідомості, в якій розкриваються всі таємниці світобудови, усунуто всі суперечності глибинної думки, де затихає весь біль почуттів. Вона є сферою вічної істини, вічного спокою, вічного миру. Людину робить людиною, стверджував філософ, думка як така, конкретна думка, або, точніше, те, що вона є дух. Як дух людина творить науку в усій її різноманітності, мистецтво, інтереси політичного життя, стосунки, пов'язані, зі свободою, тощо. Та всі ці різноманітні форми і всі складні переплетіння людських стосунків, дій, насолод, усе те, що людина цінує і вшановує, в чому вона вбачає щастя, славу і гордість — все це, на думку Гегеля, знаходить своє найвище завершення в релігії, в думці, у свідомості. Релігія індивідуальна лише тією мірою, якою індивід належить якомусь цілому — сім'ї, нації, державі. Що б не уявляв індивід про свою самостійність, він не може вийти за чітко означені межі. Кожен індивід, оскільки він пов'язаний із духом свого народу, переймає з народженням віру батьків, і вона для нього є святинею і авторитетом. У Гегеля відсутня критика релігії, але має місце філософська рефлексія з приводу релігії, що є вагомим внеском в осмислення її ролі в соціокультурному контексті, релігія розглядається як недосконала форма філософського знання.

Значний крок в розвитку вільнодумства був зроблений Л. Фейербахом (1804–1872), головним питанням якого було питання про сутність людини. Вирішення цього питання розкриває пояснення релігії, Фейербах з'ясовує антропологічні основи релігійних вірувань. Бог, за Фейербахом, існує лише в уяві, будучи творінням релігійної фантазії — фантастичним відображенням людської сутності. Головною справою життя і філософії Фейербаха була критика релігії. Теологія, з точки зору Фейербаха, є

способом мислення, що перешкоджає дослідженню природи і завжди переслідує філософію. Але чому філософія є завжди протилежністю теології? На це питання Фейєрбах відповідає так: фундаментом теології, є чудо і віра, фундаментом філософії — природа предметів і розум. Філософія розглядає закони моралі через моральні відносини, а теологія вважає їх заповідями Бога. Ключ до правильного розуміння сутності релігійних уявлень слід шукати, на думку німецького філософа, в умовах життя людей та в своєрідному їх відображенні у свідомості людини. Проте, в своїх працях Фейєрбах не зосереджував основної уваги на аналізі конкретно-історичних умов, що породжують релігію. Він говорив про два корені походження релігії, насамперед християнства, а саме — занепад античного світу і вираження народного духу. Більшою мірою Фейєрбах зосереджує увагу і вбачає своє завдання в тому, щоб показати як виникає релігійна психологія, релігійні переживання. Бог, за Фейєрбахом, є дзеркалом душі людини. В релігії відображається бажання людини бути незалежною, вільною і щасливою. Прагнення до щастя, вважав Фейєрбах, є глибинною основою релігії. В релігії людина, віддаляючись від себе та зосереджуючись на Богові, постійно звертається до самої себе. Релігія покликана таким почуттями та переживаннями як страх, радість, захоплення, любов. Фейєрбах пропонує такі основні принципи пояснення релігії, викладені в основній праці, присвяченій критиці релігії «Сутність християнства»: 1) людина вірить у богів не лише тому, що має фантазію та почуття, а також тому, що їй притаманне прагнення бути щасливою; 2) вона вірить у досконалу істоту тому, що сама хоче бути досконалою; 3. людина вірить у безсмертну істоту тому, що сама боїться смерті і не хоче помирати. Релігія, на думку Фейєрбаха, паралізує прагнення людини до кращого життя у реальному світі. Сутність Бога — це відчужена сутність людини. Людина, вважав він, створила за соєю подобою духовну істоту, яку наділила своїми рисами (мудрістю, силою, волею, добротою) і поклоняється своєму творінню. Отже Бог — це сутність людини, перенесена на небо і протиставлена їй. Людина — страждуща істота, природа не відповідає на її страждання, сподівання і мрії, людина творить Бога як своє відчуження. Фейєрбах пропонує людству створення «нової релігії», заснованої на почутті, сердечному ставленні людини до людини, любові між «Я» і «Ти».

Людина повинна бачити в іншій людині Бога, ставитися до неї як до Бога, а не поклонятися вигаданій істоті. Це і призведе до подолання релігійного відчуження, на думку Фейєрбаха.

В цей період ідеї вільнодумства на Україні мали місце у творчості Т. Шевченка (1814–1861), І. Франка (1856–1916), Л. Українки (1871–1913), М. Драгоманова (1841–1895) та ін. Характерними для їхніх поглядів були відверта критика окремих релігійних догм, викриття антинародної діяльності служителів культу, засудження зв'язку церкви і світської влади, які стояли на чатах інтересів панівної верстви суспільства.

Атеїзм XIX–XX ст. — прояв радикалізму у вільнодумстві. Антирелігійні ідеї класиків марксизму звернені не лише до окремих представників освіченої частини суспільства, а до широких мас. Марксизм акумулював ідеї попередньої критики релігійних вірувань і, будучи за характером соціальною філософією, пов'язав критику релігії із завданнями перебудови соціуму.

К. Маркс (1818–1883) та Ф. Енгельс (1820–1895) підкреслювали, що релігія — це фантастичне відображення «в головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їхньому повсякденному житті, — відображенням, в якому земні сили набувають форму неземних». Таким чином, релігія дезорієнтує людину і демонструє її залежність від соціальних умов існування, закріплює і виправдовує цю залежність. Саме тому К. Маркс назвав релігію «ілюзорним щастям», «хибним світоглядом».

Основними принципами марксистського атеїзму є: 1. Оцінка релігії як сукупності ідей, породжених залежністю людини від стихійних сил природи і соціальних умов життя; 2. З'ясування зв'язку між релігією і панівними класами у суспільстві; 3. Констатація того факту, що боротьба з релігією — це, в першу чергу, боротьба із соціальною несправедливістю та експлуатацією; 4. Висновок, за яким усунення релігії слугуватиме розкріпаченню творчої активності трудящих мас в боротьбі за зміну умов земного життя формуватиме у людей впевненість у власних силах, підноситиме гідність особистості.

Критика релігії марксизмом завершується твердженням, що «людина — вища істота для людини», історія — це не лише процес перетворення світу, але і самої людини — розвиток людського в людині. Усунення релігії як ілюзорного щастя народу, є вимогою його справжнього щастя. Специфічною формою вільнодумства є нігілізм, започаткований Ф. Ніцше (1844–1900). Ніцшеанство сформувалося у 70-х — 80-рр. XIX ст., але вплив його на соціально-політичні реалії XX ст. є надто відчутним. Об'єктом критики Ф. Ніцше є християнство (праці «Антихристиянин», «По той бік добра і зла»). Згідно з Ніцше, християнство — релігія рабів. Воно лише для них є благом і необхідністю, а для людей вищого

типу воно є кайданами. Тому релігія — це прояв волі до влади нижчих, щоб у такий хитрий спосіб підкорити вищих, мужніх людей. По відношенню до християнства Ніцше виступає нігілістом, заперечує його, пропонуючи переоцінку основних християнських цінностей — любові до ближнього, чесності, справедливості, співчуття. У зв'язку з цим він протиставляв античний світ, з його культом хоробрих і мужніх воїнів, християнському світу, який культивує страждущу людину. За його словами церква знищила все мужнє, войовниче, владолюбне, всі інстинкти, властиві вищому і найбільш вдалому типові «людина». Релігія, закликаючи до співчуття, каяття, жертвовності, робить людину слабшою. Існуючу європейську християнську культуру він називає культурою занепаду, декадансу, хворобливості. Намагаючись вибудувати нову систему цінностей, Ніцше заявив: «Бог помер!». Це його вирок християнству. «Хай живе Бог!» – програма майбутнього. Надлюдина — це людина сильної волі, яка сама задає собі моральні цінності, сама вирішує що є добро і зло, не визнає осуду інших. В аспекті соціально-політичному буквально і брутално сприйняті ці ідеї мали жахливі наслідки.

Сучасне вільнодумство характеризує розмаїття точок зору вчених, філософів, митців і, навіть, як не дивно, теологів. Ставлення людини до релігії як колись так і сьогодні не вичерпується однозначним «так» або «ні». Наведемо деякі приклади.

Екзистенціалізм зосереджує увагу на проблемах свободи, вибору, відповідальності смерті, унікальності людського буття. Атеїстична течія в екзистенційній філософії представлена ідеями Ж.-П. Сартра (1905–1980) та А. Камю (1913–1960). Релігійний екзистенціалізм орієнтує людину на досягнення «трансцендентного» виміру буття, на рух від світу до Бога. На думку Сартра, атеїстична ідея більш послідовна. Він вчить, що навіть коли немає Бога, то все ж є принаймні одне буття, в якому існування передує сутності. Цим буттям є людина, яка спочатку з'являється у світі, існує і лише потім визначається. Звідси він робить висновок, що екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування. Отже, немає заданої людської природи; ніяка зовнішня сила, окрім самого індивіда, не може зробити його людиною. Тим самим атеїстична течія в екзистенціалізмі проводять важливу ідею індивідуальної відповідальності людини за все, що відбувається з нею та іншими людьми.

Представник неопозитивізму Б. Рассел (1872–1970) наполягав, що релігія оперує реченнями, які недоступні фактам, відпо-

відно, які не піддаються перевірці, тому вони не хибні і не істинні, вони безсмысленні, а християнство є втіхою для тих, хто її потребує. Реалізація суспільних ідеалів досягається реформуванням та гуманізацією освіти і виховання, а зовсім не релігією.

Варіант поміркованого вільнодумства – скептицизму щодо засад ортодоксального християнства мав місце в межах християнської теології (наприклад, неотомізм, протестантська неортодоксія), який розцінювався богословами як деструктивізм і загроза. Релігійні віровчення пристосовуються до сучасності і в їхніх межах відбувається внутрішнє протистояння фундаменталізму та модернізму, що є певним виявом внутрішньо релігійного вільнодумства. Механізм трансформації теології непростий. Богослови невільні у тлумаченні і реформуванні віровчення. Непросто вхопити і перекласти на релігійну мову найбільш симптоматичні масові настрої і тенденції. Теологічні новації не підводять до атеїстичних висновків, а відбуваються в межах визнання «богооткровенної» істини і врешті пропонують нові способи їхнього витлумачення (екзегези). Звідси основна установка релігійного модернізму: для розуміння божественних істин необхідно застосування свідчень історії, антропології, філософії, тощо, використання методів сучасної науки для з'ясування вічних цінностей.

Видатний французький теолог, палеонтолог і антрополог П'єр Тейяр де Шарден (1881–1955), основоположник католицького еволюціонізму претендував на створення наукової феноменології, яка б синтезувала дані науки і релігійного досвіду для розкриття смислу Всесвіту, породженням якого є людина. Він писав, що релігія і наука — дві нерозривно пов'язані сторони одного і того самого повного акту пізнання, який зміг би охопити минуле й майбутнє еволюції. Сучасна наука, вважав Тейяр де Шарден, довела, що світ перебуває у постійному русі і розвитку, тому необхідне докорінне переосмислення християнського світорозуміння. Спростовуючи ветхозавітний міф про створення Богом першолюдини — родоначальника всього людства, Тейяр де Шарден вважав, що людина — найбільш досконалий результат багатотисячолітньої еволюції органічного світу, яка в свою чергу, є наслідком еволюції неорганічного світу. Французький теолог фіксує якісно відмінні стадії еволюції: «перед життя» (літосфера), «життя» (біосфера), «феномен людини» (ноосфера)

Матерія є «матриця» духовного начала. Духовне начало іманентне всьому суццюму: як джерело цілісності потенційно воно міститься вже в молекулі та атомі. В людині воно проявляється

як самосвідомість. Рушійною силою еволюції, згідно Тейяру де Шардену, виступає цілеспрямована свідомість, еволюція набуває теологічних форм: вершиною прогресу є пункт: «Омега» (символічне позначення Христа). Космогенез перетворюється у Христогенез. Існуючий світ недосконалий, людські страждання — стимул активної діяльності, спрямованої на вдосконалення буття. Основою прогресу повинна стати любов, соціальний ідеал ототожнюється з «другим пришестям» Христа.

Узагальнюючи, варто зробити висновок, що вільнодумство супроводжує існування релігії завжди, проявляючи себе по-різному в різні епохи. Ґрунтом вільнодумства традиційно є наука і філософія. У відношенні «філософія — релігія» обидві сторони в одних випадках посилюють одна одну (наприклад, в інтерпретації етичних проблем), в інших — послаблюють (наприклад, у відмінному розумінні Абсолюта, абсолютної особистості). У відношенні «наука – релігія» справа складається інакше. Релігійні мотиви суперечать науці, тому науковці виступають проти їх поєднання, наукові доробки, відкриття здатні суттєво послабити релігію, тому що не узгоджуються з чудом та одкровенням. Наука та релігія несумісні по своїй суті. Упродовж тривалого часу церква прагнула підпорядкувати знання системі догматичних уявлень, обмежити сфери наукових досліджень або заборонити ті наукові відкриття, які руйнували основи релігійного світорозуміння. Варто згадати «Індекс заборонених книг», що публікував Ватикан з 1559 р. і відмінений лише в 1966 р. В ньому значилися твори близько восьми тисяч видатних мислителів: Галілея, Коперніка, Спінози, Канта, Бальзака та багатьох інших. Релігія і сьогодні все гучніше говорить про нездатність науки задовольнити духовні запити, виробити надійні моральні критерії і цінності.

Але релігія і вільнодумство існують у діалектичній єдності, конкуруючи між собою, водночас збагачуються, модифікуються і трансформуються, що дозволяє передбачити велике майбутнє як релігії так і вільнодумства з періодами толерантності, конфліктності, а то і гострої боротьби.

Питання для самоконтролю

1. Визначте роль атеїзму в системі духовної культури та назвіть основні етапи його розвитку.

2. З'ясуйте подібність та відмінність теїзму, деїзму, політеїзму та атеїзму.
3. Назвіть та охарактеризуйте гносеологічні та соціальні джерела вільнодумства.
4. Охарактеризуйте співвідношення філософії, релігії та науки як форм пояснення дійсності.
5. Чи існують інституційні засади прояву вільнодумства в сучасній Україні.

Тематика рефератів

1. Вільнодумство в парадигмі європейської раціональності.
2. Релігійні та атеїстичні мотиви в екзистенційній філософії.
3. Проблема «переоцінки цінностей» у філософії Ф. Ніцше.
4. Ідеї вільнодумства в українській культурі.

Література

1. Історія і теорія релігії та вільнодумства — К., 1996.
 2. Релігієзнавчий словник. — К., 1996.
 3. Свободомыслие и атеизм в древности, средние века и в эпоху Возрождения. — М., 1987.
 4. Эпикур // Фрагменты ранних греческих философов. — М., 1989. — 4.1.
 5. Ницше Ф. Антихристианин // Сумерки богов. — М, 1990.
 6. Рассел Б. Почему я не христианин. — М., 1987.
 7. Фейербах Л. Сущность христианства // Изр. Филос. произведения. — М., 1955. — Т. 2.
 8. Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М., 1980.
-

СУЧАСНІ НЕТРАДИЦІЙНІ РЕЛІГІЇ

- 1. Проблема визначення і класифікації нетрадиційних релігій.*
- 2. Причини виникнення і ознаки нетрадиційних релігій.*
- 3. Неорелігії в Україні.*

1. Проблеми визначення і класифікації нетрадиційних релігій

Класифікація релігій має давню історію. Розширення меж пізнання, секуляризація освіти, культури, підвищення рівня життя, глобалізаційні процеси зумовлюють зміни в структурі, функціях та організації релігій. Загальною тенденцією ХХ ст. стало виникнення так званих «нетрадиційних релігій», «позаконфесійних релігій», «неорелігій», «нових релігій», «тоталітарних сект», «нетрадиційних культів». Ці терміни не є цілком виправданими, оскільки вони не точно відображають конкретно-історичний характер та специфіку основи таких організацій. Відомо, що за своєю структурою і типом повсякденного життя вони різноманітні. З одного боку, існують чітко організаційно і програмно визначені релігійні рухи, які, маючи тисячні армії місіонерів, активно пропагують, рекламують себе і поширюють власну релігійно-експансивну активність, з іншого — є авторитарно-деспотичні об'єднання, послідовники яких перебувають під невсипущим наглядом свого лідера. Існують також релігійні групи, які збираються один-два рази на тиждень для проведення колективних заходів.

Якщо ці організації поза межами нашої держави мають майже 50-річну історію, то для нас це явище абсолютно нове, адже сама

Україна є молодою державою. За часів Радянського Союзу панували комуністична ідеологія та атеїзм, традиційні релігії тоді не віталися, не кажучи вже про нетрадиційні. Радянська влада суворо контролювала ситуацію. Руйнування колишніх основ життя, кордонів, зміна засад світогляду зробили Україну ареною релігійних, інколи навіть екзотичних нововведень, як експортованих, так і створених на власних теренах.

Численність нетрадиційних груп (за одними даними — 145, за іншими — понад 3000) і різноманітність їх діяльності обумовили проблему їх визначення. Пропонуємо позначити їх терміном «нові релігії». Оскільки йдеться про явище нове, то завершеної теорії представити не можна. Запропонований матеріал — це одна із точок зору на проблему.

Що являють собою нові релігії? Відомі дві діаметрально протилежні їх інтерпретації:

- 1) світла надія сучасного людства (позиція апологетів);
- 2) витончені прояви сучасного релігійного фанатизму, тенета для людських душ (позиція критиків).

Відійшовши від моралізаторства з приводу нових релігій, спробуємо визначити саме явище.

Англійська дослідниця Айлін Баркер визначає «нові релігійні рухи» як малочисельні групи, що можуть з'являтися в межах будь-якої релігії, пропонують зміну в догматах і культурі, відчують вороже ставлення іззовні, атипичні з позиції сталих соціальних інститутів. Перше покоління adeptів формується при живому засновнику. Баркер, таким чином, констатує термін існування нової релігії, який охоплює життя одного-двох поколінь в демографічному значенні цього поняття — «25–50 років».

Українські автори В. Петрик та Е. Ліхтенштейн у своїй монографії дають таке визначення новим релігіям в Україні: «Це релігійні або містичні організації, що культурно, ментально не вкорінені в Україні, історично не успадковані нашим народом від попередніх поколінь, не притаманні його релігійній духовності» (Петрик В. М., Ліхтенштейн Е. В., Сьомін С. В. та ін. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України. Монографія (Навч. посібник). — К., 2002).

Таким чином, нетрадиційні релігії постають, з одного боку, як новації в межах існуючих релігій, що претендують на їхнє оновлення, з іншого — як нові релігійні організації зі своєрідним віровченням, жорсткими правилами і авторитетом лідера.

Перші альтернативні релігії з'явилися в США у 60–70 роках ХХ ст., потім знайшли своїх прибічників у Європі, а з часом і в

країнах пострадянського простору. Будучи динамічним явищем, вони є непростим предметом для типологізації. Американський дослідник Теодор Роззак одним із перших зробив спробу систематизації нових, сучасних йому релігій:

— напрями «іудо-християнського пробудження»: секти і комуні руху Ісуса (нові п'ятидесятники), харизматичні конгрегації у християнських церквах;

— східні релігії: дзен, тантризм, йога, суфізм, Бахаї, персональні гуру і масові рухи свамі, рух Харе Крішна;

— езотеричні дослідження: теософія, каббалізм, астрологія, таро, магія, алхімія;

— еупсихологічні терапії: юнгіанська психіатрія, гештальтпсихотерапія, семінари Ерхарда, трансперсональна психологія;

— «неземне зцілення»: акупунктура, гомеопатія, гіпнотерапія, читання аури, іридологія, медична астрологія;

— тілесна терапія: сенсорне пробудження, біоенергетика, терапевтична атлетика, соматологія, ергономія;

— неопримітивізм і язичництво: чаклунство і шаманізм Кастанеди;

— органіцизм: екологічний містицизм, культ природної їжі, біоритміка, фруктові та інші дієти;

— «нісенітна наука»: виміри стану свідомості, екстрасенсорні і парапсихологічні дослідження, згадування попереднього життя під гіпнозом, танатологія;

— психотроніка: маніпуляції мозком наркотичними засобами;

— поп-культура: псевдонаукова фантастика, уфологія у варіанті культу прибульців і «тарілок».

Роззак включив у систематизацію нових релігій і напрями, які начебто прямого відношення до релігії не мають (наприклад, уфологію, захоплення новомодними дієтами і способами позбавлення від тілесних і душевних недугів), але у свідомості людей сакралізуються і набувають рис культу.

Російський філософ Л. Мітрохін. (*Митрохин Л. Н.* Религии «Нового века». — М., 1985) запропонував умовно поділити нові релігії на три категорії:

◆ культу, які проголошують себе новітніми варіантами християнства, пропонують унікальну «богооткровенну» істину і єдиний шлях спасіння людства (Сім'я любові, Церква Армагедона, Церква живого слова, Церква уніфікації);

◆ культу, які ведуть свою родословну зі Сходу (Рух Харе Крішна, Місія божественного світла, дзен-буддизм, організація здоров'я, щастя і святості);

◆ об'єднання, які займаються переважно «духовними» вправами, психотерапевтичними сеансами і процедурами на основі релігійних спекуляцій: церква Сінанон, Церква сайєнтології;

◆ російський релігієзнавець Балагушкін Е. Г. аналізує сучасну нетрадиційну релігійність (друга половина ХХ ст.), констатував існування таких груп неорелігій:

◆ мілленаристські (протестні) рухи, культу і секти: Діти Бога, Рух Харе Крішна, Рух Ісуса;

◆ релігійно-містичні рухи: Церква Сайєнтології, гуманістична психотерапія, окультні групи;

◆ «нові» «державні релігії» і «малі церкви»: Церква Уніфікації, сокка-гаккай.

Наведені класифікації не вичерпують всієї проблеми типологізації нових релігій і фіксують неоднорядність явища. Дехто взагалі відмовляє в релігієзнавчому аналізі організацій і рухів, що «встановлюють» контакти з позаземними цивілізаціями або вивчають біоритми, способи оздоровлення (наприклад, систему Іванова), можливості нейролінгвістичного програмування, влаштовують сеанси масових зцілень). Проаналізуємо витоки, сутність та ознаки нетрадиційних релігій.

2. Причини виникнення і ознаки нетрадиційних релігій

Чим обумовлено виникнення нових релігій і масова мода на них? Сьогодні навіть інтелектуали-науковці та представники культурної еліти часто віддають перевагу релігійним нововведенням. Чому нові релігії так впевнено завойовують прихильників? Чому тренер футбольної команди на матч з міжнародної першості запрошує чаклуна? Чому радіо- і телеканали сповіщають про «точну» дату кінця світу і це не викликає раціональної реакції з боку суспільства: хтось просто не зважає на цю інформацію і сприймає її як дивну, а хтось намагається перечекати лиху годину у сховищі. Чому аферисти проголошують себе месіями і тисячі людей сліпо поклоняються їм? Це окремі дивні і негативні прояви діяльності нових релігійних організацій. Але є й такі, що викликають, можливо, не захоплення, а повагу: масові екологічні акції, спрямовані на очищення цілих районів міст, робота з наркоманами та іншими маргінальними прошарками населення, безкоштовна організація дозвілля дітей і підлітків, що захищає їх від згубного впливу вулиці.

Питання про причини виникнення і швидке поширення нових релігій до кінця не вивчене і не передбачає однозначної відповіді. Вважалося, що на Заході склад нових релігійних організацій охоплював переважно людей молодого віку (18–35 років) та середній клас. В економічно розвинутих суспільствах пріоритетними для мислячих людей стали питання сенсу життя, відповідальності, провини, смерті, цінностей. Прагнення духовних пошуків повному заповнили нетрадиційні культури і нові релігії, попит на які, наприклад, в США мав місце у 60–70 роках. Це був взагалі час руйнування ідеалів, чим і скористалися нові пророки і месії, створивши Місію божественного світла, Церкву уніфікації, Рух Харе Крішна, Церкву сайєнтології, які одночасно є й фінансовими імперіями.

Серед основних причин виникнення та поширення нетрадиційних релігій доцільно виділити:

1. Світоглядний вакуум, спричинений зрушеннями в культурі та суспільстві в цілому, і як наслідок — відчуження особистості.

2. Кризові ситуації у функціонуванні традиційних релігійних інституцій.

Різні дослідники виокремлюють різні ознаки нових релігійних організацій. Нагадаємо, що організаційні принципи визначають складові частини, позиції і ролі, правила субординації і координації діяльності індивідів та окремих ланок релігійної організації.

Первинним елементом релігійної організації є релігійна субгрупа або спільнота, над якою надбудовується комплекс відносин, увінчаний центром об'єднання. Окремі складові мають власну інфраструктуру, механізми контролю за діяльністю індивідів, норми релігійної моралі, санкції та авторитети.

Нові вірування отримали назву, як уже зазначалося, нових релігій і сект, а це означає, що вони, незважаючи на схожість (новітність), мають специфічні риси (організаційного і догматичного характеру).

Відносно демократичні нові релігії представляють досить широкі об'єднання, приналежність до яких визначається переважно традицією (відвідували організацію батьки, відвідують і діти) і членство в яких суворо не контролюється («Джерело життя», «Армія порятунку», «Слово життя»), вхід і вихід з яких є добровільними.

Але переважаюча більшість релігійних новоутворень існує за принципом сект, на характеристиці яких ми акцентуємо увагу. Нагадаємо, що секта (від лат. *secta* — напрям, вчення) — це відносно закрите релігійне об'єднання, що виникає як опозиція до існуючих

релігій і претендує на виключність своєї ролі та доктрини й духовне переродження своїх членів і тяжіє до ізоляціонізму. З авторитарних та харизматичних сект майже неможливо вийти. Сучасні харизматичні релігійні організації (секти) характеризує:

1. Наявність харизматичного лідера, який запевняє, що він начебто отримав нове унікальне «одкровення» відносно Бога і реальності. Лідер виступає спасителем, небесним обранцем, обов'язково маючи свою легенду. Всі, хто не поділяє його поглядів, не просто помиляються, а є послідовниками Зла.

2. Лідер створює особливу «сім'ю», або «комуну», в якій його називають «батьком». Нерідко члени цих сімей приймають нові імена, відмовляються від будь-яких цифрових позначень (дата народження, адреса, номер будинку, квартири), після чого родичі та й органи правопорядку не можуть знайти людину.

3. Сім'я відокремлюється від світу. Кровні родичі (батьки, брати, сестри) оголошуються посланцями Зла, якщо вони мають інші або альтернативні погляди. Для зближення з новою «сім'єю» пропонується зізнатися в колишніх «гріхах», що психологічно оголює новонаверненого.

4. Керівники встановлюють для всіх незаперечні норми поведінки (але самі не завжди їм слідує і, як правило, живуть в інших умовах, ніж їх послідовники).

5. Група дотримується апокаліптичного погляду на світ. Члени організації можуть відмовлятися від власного майна на користь організації і змінюють місце проживання.

6. Заохочується відмова від калорійної їжі та сну під приводом духовних вправ.

7. Застосовується техніка контролю за поведінкою новонавернених, що називається релігійною дисципліною. Спочатку новачки потрапляють під груповий тиск «бомбардування любов'ю» — обійми, групові заходи, усміхнені обличчя. З часом нікого не залишають наодинці, завантажуючи сприйняття, зір та слух.

Секта є згуртованим колективом, натхненним груповими цілями. Вступивши до нього, новачок відчуває себе начебто частиною «загальної» справи, позбавляється почуття самотності. Секти, релігійні організації рекламуються як оазиси «справжньої людяності», прообрази майбутнього колективізму. Лише в них, за словами керівників сект, можна знайти справжню любов, жертвність, зустріти рідних людей, тому що йдеться не про церкву, а про «справжню сім'ю» на чолі з суворим, але турботливим і всесильним «батьком» або, як у варіанті з «Білим Братством», матір'ю «Марією Деві-Христос».

Такі заклики приваблюють юнаків і дівчат, у яких, можливо, не склалися стосунки з батьками, які мають проблеми у навчанні не знаходять підтримки в оточуючому їх середовищі. Традиційні релігії із застиглою догматикою і консервативною структурою не завжди плідно протистоять динамічним «пророкам», чутливим до змін у масових настроях. «Месіанський бізнес» має переваги, він не передбачає академічної освіти, дипломів визнаних навчальних і наукових центрів, а дає чималі фінансові прибутки і владу над людьми.

Реклама нових нетрадиційних вірувань поєднується з відпрацьованою системою вербування, яка спирається на техніку «першого контакту». Комунікабельні і підготовлені члени організації прагнуть зав'язати знайомства на вулицях, на вокзалах, у студентських гуртожитках, навіть проводячи масові розважальні заходи (шоу, дискотеки). Вміло викликаючи співрозмовника на відверту розмову про його сумніви і тривоги, вони ненав'язливо, м'яко розповідають йому про перебування у своїй общині, запрошують на молитовні збори чи лекцію.

Як тільки людина, зворушена першою зустріччю, долучається до життя общини, вона потрапляє у світ особливих стосунків. За рекламним образом «справжнього батька» проступають риси диктатора. Деспотизм має загальний характер, закріплюється внутрішнім розпорядком, системою репресивних заходів. Прагнучи забезпечити абсолютний вплив, лідери харизматичних сект роблять все, щоб ізолювати членів організації фізично і духовно від зовнішнього світу, відвернути від колишніх цінностей, нейтралізувати особистісне самоусвідомлення. Це відбувається за насиченою програмою колективних заходів, яка передбачає «семінари», колективні молитви і співбесіди, повторення одних і тих же гімнів, зазубрювання біблійних текстів, ритуальні механічні дії, втручання навіть в інтимні стосунки, регламентування почуттів взаємної симпатії, права обирати друзів і коханих поза межами общини. Можна констатувати ситуацію маніпулювання свідомістю готових до цього індивідів. Девіз: «Не думай! Хто покладається на власний розум — потрапить у біду» підміняє свідомість соціально розвинутої людини свідомістю дитини, яка не має проблем, тому що за неї рішення приймають старші, які захистять її чи покарають. Депрограматори (фахівці-психологи, які працюють з людьми після їхнього перебування в тоталітарних сектах) стверджують, що інколи людина перетворюється на рослину, соціального інваліда, і пропонують два шляхи виходу із таких сект:

1. Депрограмування проявляється у тому, що, як правило, рідні силоміць забирають адепта із секти й ізолюють. Цей спосіб, на

думку фахівців, малоефективний і завершується поверненням у секту.

2. Консультування про вихід — більш ефективний, але тривалий спосіб. Полягає у тому, що адепту дається інформація і право самому прийняти рішення про вихід із секти чи перебування у ній.

Про що б не говорили наставники нових релігійних організацій, їхні проповіді врешті-решт зводяться до передрікання вселенської катастрофи і претензії на спасіння душ. Нові месії, оточуючи себе ореолом виключності, часто мотивуються прагненнями розпорядитися чужими долями і задовольняти честолюбство. За проектами порятунку цивілізації, поширення «нової моралі» та нового релігійного досвіду часто ховається банальне бажання нових спасителів збагатитися і трагедія родини, батьків, які втрачають зв'язок і розуміння зі своїми дітьми.

Звертаємо увагу на характеристику деяких нових релігій, поширених за межами України.

Церква уніфікації. Її засновник і керівник — Сен-Мьон Мун. Церква уніфікації (мунізм) має прибічників у 125 країнах світу. У США навіть з'явився термін «феномен Муна». Етнічний кореець з кримінальним минулим прибув у 1973 р. в США не як звичайний емігрант, а як, за його словами, «божественний посланець», засновник Асоціації святого духу для уніфікації світового християнства (скорочено Церква уніфікації). Новоявлений пророк виступав автором Завершеного заповіту, який підводив підсумок Старому і Новому заповіту, надто вільно трактуючи при цьому Біблію.

Згідно з ученням Муна, люди — божі, але недосконалі творіння. Причиною їх недосконалості є гріх Єви. Подібно до Адама і Єви, Христос («другий Адам») був народжений безгрішним. Його місія полягала у тому, щоб у шлюбі із земною жінкою народити «досконалих», очищених від гріха дітей. Але Ісус був «зраджений» своїм народом (тут Мун виступає антисемітом) і розп'ятий. «Третій Адам», або новий «Христос нового пришествя», за Муном, мав з'явитися у 80-х роках ХХ ст., щоб об'єднати народи. Керівництво Церкви уніфікації не стверджує, що йдеться саме про Муна, офіційна точка зору така: «Мун прокладає шлях месії і, можливо, доведе, що сам ним є». Мун вказує на зреченість і занепад світу. Всю теологію Муна пронизує інтерес до інтимних стосунків біблійних персонажів, до проблем «чистоти крові» наступних поколінь. Згодом ідея «очищення крові» стала рекламуватися як провіденційна мета людства і головний інструмент «порятунку», можливого лише у межах «Справжньої сім'ї».

Як не дивно, це бруталне тлумачення Святого письма мало успіх у духовних пошуках багатьох тисяч молодих людей. Подружжя Мунів проголошувалося справжніми батьками. Теза мунітів: «Ми сім'я, ставимося як дочки і сини до наших Справжніх батьків». Врятуватися, навчас Церква, можуть тільки члени Справжньої сім'ї. Сумісність подружніх пар може визначити тільки Мун, організовуючи масові весілля, схожі на військові паради (наприклад, 1982 р., Нью-Йорк, масове вінчання 2075 пар, деякі молодята вперше бачили один одного і могли спілкуватися через перекладача). Церква уніфікації широко використовує працю своїх «дітей» за мізерну плату, муніти «працюють» на вулицях жебраками, поповнюючи скарбницю церкви. На теренах України Церква уніфікації заявила про себе, але широких лав прихильників не набула.

Діти Бога (The Family) — один з найбільш відомих релігійних культів і, в певному аспекті, найбільш типовий. Засновник і керівник організації Діти бога Девід Берг, у минулому баптистський проповідник, працівник телебачення і власник бару. То були бурхливі 70-ті роки «хіппі». Берг почав працювати з релігійними дисидентами, в основному з наркоманами, створивши комуну під назвою «Підлітки для Христа», «Революціонери заради Христа», «Діти бога». Остання закріпилася і стала остаточною. Берг пішов протореним шляхом, заявивши про «вище» послання, суть якого така: Зло оволоділо світом і спокушає людей матеріальними цінностями, аби відвернути від Христа. Всі, хто не приєднається до Дітей бога, загине. Вищим принципом буття, життя і віри Берг проголосив універсальну любов. Якщо ви полюбите Бога, Бог полюбить вас, якщо ви любите інших, то проявляєте до них божественну любов і тим самим виражаєте любов Богу. Далі Берг пропонує радикально новаторську ідею в поясненні божественної любові, переводячи її у площину «вільної любові».

Діти бога представляють типовий культ з характерним для нього деспотизмом, відпрацьованою процедурою рекрутування новобранців. Берг оголосив себе єдиним «месією» і «рятівником людства». Всі «діти», за винятком неповнолітніх, мали жити в колонії, передавши їй своє майно. Новонавернені приймають нові — «біблійні» імена, колишні залишаються відомі тільки пасторам. Новачки повинні розірвати зв'язки з родиною, віддаючи себе інтересам «справи», беручи участь в обов'язкових групових заходах, «працюючи» на вулиці. Проти Берга неодноразово висувалися звинувачення, але до відповідальності він так і не притягався, а організація заснувала свої філії в Європі.

Рух Харе Крішна (офіційна назва — Міжнародна організація Харе Крішна) виникає на основі індуїзму. Його поява обумовлена характерним для сучасних західних настроїв «поворотом до Сходу». Однією з особливостей індуїзму є всеохопленість сфер людського існування: фізичного здоров'я, психологічного стану, моральних орієнтацій. Він імпував і стурбованим чи то безсонням, чи то зайвою вагою, і пропащим наркоманам та алкоголікам, і богемним натурам. Два основні мотиви забезпечили увагу американців до східних релігійних доктрин. По-перше, піклування про здоров'я на основі дієти, дихання, фізичних вправ, методів психічного контролю і психотерапевтичних процедур, по-друге — пошук надійних духовних цінностей, розуміння внутрішнього світу і власного «я». Деякі крішнаїти виступають проти визнання їхньої організації «ною релігією», наполягаючи на давності традиції, що бере початок від Крішни.

Започаткував Рух Харе Крішна Абхей Саран Бгактivedанта Прабхупада, прибувши з Індії в США у 1965 році. Відомо, що після прибуття у Нью-Йорк його запросили на прийом місцеві індуїстські проповідники і запропонували єдиний, на їх погляд, шанс завоювання прихильників серед американців — європейський одяг, вживання м'яса (відмова від вегетаріанства), респектабельний за місцевими стандартами вигляд. Як свідчить історія, Бгактivedанта знехтував порадами, повернувся в свою халупу і продовжував сповідувати аскетично-чернецький спосіб життя і шлях здобуття вищої істини в період виникнення і поширення молодіжної контркультури, в часи духовної смуги, наркотиків, хіпі. «Спаситель» із Індії апелював до іншобутійних цінностей і здобув армію прихильників.

Серед крішнаїтів переважали і переважають, як правило, молоді люди, у чомусь зневірені, соціально дезорієнтовані. Віровчення ґрунтується на апокаліптичному баченні майбутнього (час богині Калі — в індуїстському пантеоні, богиня відплати): занепад духовності, культурних цінностей, панування блюзнірства і «демонічних начал». Обов'язок послідовників Крішни — поклонінню йому як «верховній особистості господа», постійне духовне удосконалення, пізнання «вищої істини», наближення до божественного, трансцендентного світу, набуття «свідомості Крішни». Крішна — вищий бог, такий самий, а то й могутніший за Єгови, Христа, Аллаха, Будду. Він — творець життя, першопричина усього існуючого, єдине джерело, квінтесенція мудрості. Шлях богопізнання — бгакті — йога — екстатична, емоційна любов до божества, спрямована на досягнення єдності з Богом, здатності

проникати в нематеріальний світ, яка викликає любов і милість Крішні. Сенс життя кришнаїта — зрозуміти Крішну і віродити з ним свій зв'язок. Кінцева мета «духовного вдосконалення» у тому, щоб душа людини злилася з божественним, нематеріальним світом і піднялася на «духовне небо», де здобула вічне блаженство. Для людини в свідомості Крішні матеріальний світ з його неминучими стражданнями є незначним. Живучи в матеріальному світі, треба діяти антиматеріально, тобто звільнити свій розум від матеріального тяжіння, загасити у собі вогонь земних бажань і почуттів — радості, горя, заздрості, навіть любові. Мета — розум і почуття підкорити Крішні, основна кришнаїтська формула самореалізації звучить так: «Я — чистий дух. Я — не тіло». Звідси висновок про те, що всі задоволення — трансцендентні, а не матеріальні, всі насолоди — в Крішні.

Віровчення кришнаїтів визначає культ. Ідеалом проголошується вступ до комуни (ашрам — «ворота в духовне небо»), новонавернений відмовляється від офіційного імені, отримуючи нове «духовне», як правило, епітети бога або духовне ім'я індуїстських персонажів. Кришнаїти носять особливий «духовний» одяг: жінки — сарі, чоловіки — дхоті. Кольори знакові: жовтий — для одружених, рожевий — для незаміжніх, шафрановий — для тих, хто дав обітницю Богові, білий — для всіх. Шкіряне взуття виключається, оскільки пов'язане з убивством тварин. Голови чоловіків голені, за винятком кіски на потилиці, за яку, як вважають, Крішна візьме свого слугу на небо. Віруючі їдять двічі на день. Їжа має бути «богоугодною» (вегетаріанська дієта, без чаю, кави, кока-коли) аби не розпалювати гастрономічні пристрасті і, відповідно, плотські почуття.

Неодружені члени культу повинні суворо дотримуватися цнотливості, їм категорично забороняються поцілунки. Вважається, що жінки нижчі за чоловіків, втілення душі в жіночому тілі — кара за гріхи і помилки колишнього існування, доля жінки — підкорення чоловікові.

Культові дії кришнаїтів мають масовий карнавальний характер: вуличні процесії, декламування і співи священних гімнів, ритмічні рухи тіла і танці, пантомімічні сцени з епізодами життя Крішні, виголошування мантр (молитов-закликань, серед яких основна — «Харе Крішна Харе Крішна Крішна Крішна Харе Харе Харе Рама Харе Рама Рама Рама Харе Харе»).

Поширення свідомості Крішні у світі супроводжується проповіданням ідеалу бідності, зреченням матеріальних благ, жебракуванням, продажем релігійної літератури, квітів, масовими

«акціями» на вулицях міст, які викликають інтерес перехожих своєю екзотичністю, екстравагантністю, що інколи викликає воєність, а іноді сприяє популяризації та рекламі руху.

У кінці ХХ ст. Рух Харе Крішна став з одним із найбагатших у США. Він є власником нерухомості: фабрик по виробництву ароматичних паличок, мила, парфумів, ладану, ресторанів, власного видавництва, багатозерхівок, ферм.

В Україні громада крішнаїтів налічує близьк 30 об'єднань, але значної кількості прибічників не має.

3. Неорелігії в Україні

Виникнення нетрадиційних релігій в Україні має свою історію. Слід зазначити, що, по-перше, частина нетрадиційних культур експортується в Україну з інших країн (наприклад, Свідки Єгови), по-друге, виникають і власні неорелігійні течії (Біле Братство, Рун-віра).

Руйнування радянського простору супроводжувалося глибокою соціально-економічною кризою та політичною нестабільністю. Мільйони людей опинилися на межі виживання і в ситуації ідеологічної дезорієнтації. Колишні радянські ідеали-ідоли були знищені, а нових ніхто не запропонував. Це породило соціальний песимізм і відчай. Традиційна для України православна церква за часів атеїзму втратила свої позиції, сама переживала інституційну кризу і тому не досить активно запропонувала українцям свою опіку. Варто згадати, що внаслідок певних політичних подій у самому православ'ї не було єдності між Українською Православною Церквою Московського Патріархату (УПЦ МП) і Українською Православною Церквою Київського Патріархату (УПЦ КП). Як наслідок, Україна стала ареною для виникнення і поширення нових релігій.

Контингент релігійних організацій нового напрямку в Україні складають переважно люди з невисоким рівнем освіти, часто з порушеними соціальними зв'язками (непрацюючі, домогосподарки, пенсіонери, розлучені і самотні) або ті, що відмовилися від виконання громадського обов'язку (відмова від служби в армії, від присвоєння ідентифікаційного коду тощо). В Україні спостерігається соціальна поляризація суспільства, тому що середній клас знаходиться у стані формування. Серед прихильників нових релігійних організацій переважно люди незаможні, які приходять за співчуттям, підтримкою, інколи і за матеріальною допомогою.

Серед прихильників нових релігій в Україні варто виділити три групи:

1. Помірно віруючі. Це не сталий контингент організації. Люди, які знаходяться у стадії пошуку, допускають внутрішні сумніви, виступають проти радикалізму, інколи розчаровуються і втрачають зв'язок з організацією.

2. Переконані віруючі. Знаються на догматичі і культовій практиці, є активними учасниками всіляких заходів, складають основу організації.

3. Фанатики. З нетерпимістю ставляться до інакомислячих. Критику організації сприймають як власну образу, схильні до екстремістських дій.

В Україні діє приблизно 6 тис. релігійних організацій (а це майже 5 млн adeptів), з них близько 50 мають впливові центри за кордоном, які надають фінансову і організаційну допомогу. Організації, як правило, регламентують питання сімейно-шлюбних відносин, ставлення до влади, навколишнього світу, протиставляють свій «чистий» образ життя «гріховному» світу, по-своєму тлумачать заповіді, оспівуючи Бога в сучасних популярних мотивах. Ні у кого не викликає подиву священик з мікрофоном у руці на стадіоні чи на танцювальному майданчику. Сучасні релігійні організації не ігнорують надбання науково-технічного прогресу, діти безкоштовно отримують ази комп'ютерної грамоти, вивчають іноземні мови, спілкуються з іноземними місіонерами. Слова «секта», «гіпноз», «релігійний авторитаризм» не популярні. У суспільстві панує стан нерелігійної ейфорії, що викликає настороженість православних священиків. Ніхто не хоче, щоб його «рятували із секти».

Спостерігаючи одне з новітніх богослужінь, помітили, що чим артистичніший пастор, чим талановитіше він жестикулює і розмахує Біблією, фанатичніше і голосніше звертається до неба, чим більше децибелів видобувають церковні музиканти зі своїх електроінструментів, тим сильніші почуття слухачів і щиріші пожертви. Здавалося, що бажання знову і знову пережити подібні емоції і відчуття єднання спонукатимуть ще раз відвідати служіння. В релігійних общинах учасників знають персонально, завдяки чому релігійна громадськість опікується життям своїх «сестер» і «братів»: і продуктами допоможе, і ліками, і недужого догляне.

В Україні діяльність нових релігійних організацій є надзвичайно різноплановою, наприклад, «Армія порятунку» (штабквартири в Києві, Донецьку, Харкові, Криму) завдяки переважно жертвам із США, Швейцарії та Франції утримує три соціально-медичних центри для людей похилого віку, лікувально-реа-

білітаційний центр для наркоманів та алкоголіків. Представники деяких релігійних культів (сатаністи) здійснюють акти вандалізму. Східні (орієнталістичні) церкви пропонують новачкам оволодіти способами керування психічною енергією «кундаліні» і «чакри». В колишніх палацах культури знахарки влаштовують платні сеанси зцілень, демонструючи релігійну атрибутику, ліцензії і сертифікати, з українських телеканалів віщують американські, африканські та інші проповідники, розраховуючи на громадян держави з тисячолітньою християнською традицією.

Це ситуація релігійного плюралізму, яка межує з анархізмом. Нові релігії, декламуючи піклування, допомогу і порятунок, часто експлуатують фізичну і психічну залежність людей.

Нові релігії в Україні — феномен, який чекає свого ґрунтовного вивчення. Вони ще не виявили себе повною мірою, адже мають зовсім дитячий вік свого існування. Але вже зараз їх можна поділити на дві групи. Перша — теократичні організації. Наприклад, Свідки Єгови, які сповідують не стільки дотримання таїнств та обрядів, скільки пропаганду віровчення «від домівки до домівки» і нагадують більше не релігійну організацію, а фірму, що організовує бізнес на релігії. Слід зауважити, що, на думку одних релігієзнавців, Свідки Єгови — це течія протестантизму, тобто традиційної релігії, на думку інших — варіант не сучасної, а старої нетрадиційної релігійності. Однозначно дана організація є новою для України. Друга — авторитарні, або харизматичні, організації (наприклад, Велике Біле Братство, Церква останнього заповіту).

Одним з найбільш сумнозвісних нових релігійних об'єднань України стало «Велике Біле Братство» (1990), організатором якого і автором віровчення був Ю. Кривоногов, колишній співробітник Київського інституту людини. Проголосивши себе пророком Юоаном Свами і живою богинею Марією Деві Христос свою дружину (Марію Цвигун), він у 1994 році відмовився від створеної ним організації і віровчення. Біле Братство мало вплив на долі багатьох людей в Україні.

Організація відповідала класичним характеристикам релігійного культу. Біле Братство нараховувало приблизно 1 тис. адептів, сповідувало зневагу до всіх існуючих богів, окрім Марії Деві Христос — живої матері Бога, яка ототожнювала себе з Софією (Премудрістю божою) і вважала, що Софійський собор у Києві присвячений саме їй. Послідовники повинні були одягатися у білий одяг, проповідувати вчення на вулицях, залишити сім'ї і перебувати в комунах. Після трагічних подій 21 листопада 1993 року у

Києві, пов'язаних з очікуванням оголошеного Страшного Суду, організатори секти були притягнуті до кримінальної відповідальності, а дехто навіть потрапив до психіатричних лікарень, потребуючи допомоги у соціальній реабілітації. На цьому історія Велюки Білого Братства закінчилася.

Засновником ще однієї вітчизняної неорелігії був відомий літературознавець, лінгвіст, етнограф і краєзнавець, американський громадянин українського походження Л. Силенко (1965). РУН-віра (Рідна українська національна віра) має небагато прихильників, але викликає неоднозначний інтерес. Силенко не погоджується з датою прийняття християнства, наполягаючи на тому, що насправді вчення Ісуса Христа, віра в Нього, в Святу Трійцю були прийняті давніми українцями ще у 35-му році, коли Андрій Первозваний з'явився на Дніпрі серед скіфів-орачів і став проповідувати Слово Господнє, а потім поставив дерев'яний Хрест на Старокиївській горі, де сьогодні височить Андріївська церква. Українські жреці-волхви сприяли сприйняттю християнства у стародавній Україні.

Віра в Ісуса Христа, на думку Силенка, не позбавляла українців права бути сонцепоклонниками (язичниками). Гармонійне поєднання двох релігій — сонячної і християнської — віроломно зруйнував князь Володимир. 988 рік — дата варварського знищення язичництва, тисячолітньої віри давніх українців, їх духовності і єдності з природою, з рідною землею. «Мага Віра» — нова українська Біблія. РУН — це віра в єдиного Господа на ім'я Дажбог. Вона містить 17 заповідей РУН-віри і 7 законів праведного життя. Ось деякі з них:

- ✓ люби свого бога;
- ✓ не поклоняйся чужим богам;
- ✓ самоудосконалюй розум, душу і тіло;
- ✓ шануй рідних;
- ✓ вір у себе;
- ✓ виховуй дітей у дусі РУН-віри.

У поведінці, за РУН-вірою, треба демонструвати цілеспрямованість і героїзм, бути справедливим і дисциплінованим, дотримуватися національного навіть у побуті і смакових уподобаннях.

Активна релігійна практика РУН-віру не супроводжувала. Поширення неорелігій в Україні є елементом світового релігійного процесу, що супроводжується зростанням кількості і масовості релігійних організацій. Проте слід пам'ятати, що більше не завжди краще, можливо повернення до основ християнства стане новою сторінкою в розвитку релігійного життя в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть об'єктивні і суб'єктивні вияви кризових явищ в релігії ХХ–ХХІ ст.
2. Розкрийте зміст і форми нетрадиційних релігій.
3. Назвіть особливості і причини секуляризаційних процесів в Україні.
4. Поясніть, чому, на ваш погляд, послідовником нетрадиційних релігій є переважно молодь.
5. Обґрунтуйте причини синтетичності, синкретичності і еkleктичності неорелігій.
6. Поясніть, чому нетрадиційні релігії висувають на перший план емоційно-психологічний аспект, екстравагантність зовнішнього вигляду і культової практики.
7. Проаналізуйте відомі вам наслідки діяльності новітніх нетрадиційних релігійних організацій в Україні.
8. Назвіть і прокоментуйте особливості нових релігійних течій та організацій в Україні.

Тематика рефератів

1. Неохристиянство в Україні: витоки, сутність, форми.
2. Особливості та класифікація нових релігійних течій в Україні.
3. Релігії орієнталістського напрямку (Товариство Свідомості Крішни, послідовники Саї Баби, Омоцентр, Аум Сінрікьо — на вибір студента).
4. Виникнення та розвиток езотеричних об'єднань.
5. Сайєнтологічні рухи (Діанетика, Християнська Наука, Наука Розуму — на вибір студента).
6. Нові релігійні течії в контексті дегуманізації європейської культури.

Література

1. Балагушкин Е. Г. Критика современных нетрадиционных религий. Истоки, сущность, влияние на молодежь. — М., 1983.
2. Гуревич П. С. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы. — М., 1985.
3. Петрик В. М., Ліхтенштейн Е. В., Сьомін С. В. та ін. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України. Монографія (Навч. посібник). — К., 2002.
4. Колодний А. М. РУН віра (Рідна Українська Національна віра). — К., 2002.
5. Дудар Н. П., Пилипович П. О. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади). — К., 2002.
6. Митрохин Л. Н. Религии «Нового века». — М., 1985.
7. Религиоведение: Учебное пособие / Под ред. П. К. Лобазова. — Харьков, 2004.
8. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Ломовика. — К., 1996.

ТРЕТІЙ ПРОМІЖНИЙ КОНТРОЛЬ

ТЕСТИ

1 ВАРІАНТ

І РІВЕНЬ

1. У якому столітті було сформульоване і набуло свого вузького значення поняття «вільнодумство»:

- а) XVIII ст.; б) XX ст.; в) XIX ст.; г) XVII ст.

2. Класичний представник вільнодумства:

- а) Ж. Мальє; б) Т. Гоббс; в) П. Гольбах; г) Ф. Вольтер.

3. Коли набуло поширення й популярності вільнодумство у країнах Європи:

- а) наприкінці XVII — на початку XVIII ст.;
б) наприкінці XIX — на початку XX ст.;
в) наприкінці XVIII — на початку XIX ст.;
г) наприкінці XX — на початку XXI ст.;

4. Форма вільнодумства, яка виявляється в байдужості до релігії, ігноруванні її під час вирішення практичних або світоглядних проблем і не заперечує прийняття нерелігійних духовних цінностей:

- а) релігійний індіферентизм;
б) релігійний нігілізм;
в) релігійний скептицизм;
г) атеїзм.

5. Засновник сайнетологічного руху це:

- а) Л. Хаббарт; в) Саї Баба;
б) Сен Сьон Мун; г) І. Кролі.

6. Головне віросповідне джерело неохристиянських рухів це:

- а) Коран; б) Біблія; в) Трипітака; г) Сунна.

7. Свідки Єгови репрезентують напрям в нетрадиційних релігіях:

- а) неохристиянство;

- б) неоорієнталістські культу;
- в) сайєнтологічні течії;
- г) синтетичні течії.

8. *РУН-віра Л. Силенко в нетрадиційних релігіях представляє течію:*

- а) сатанізму;
- б) неоязичництва;
- в) синтетичну;
- г) неоорієнталізму.

9. *Як називав тасмничу реальність дослідник Уотс:*

- а) необумовленою; в) неможливою;
- б) непізнаною; г) чистим «чудом».

10. *Що означає термін «містерія» в перекладі з грецької мови:*

- а) «закрити очі»; в) «зціпити зуби»;
- б) «затулити вуха»; г) «закрити рота».

II РІВЕНЬ

1. Дайте визначення поняття «пантеїзм».
2. Назвіть нові релігійні течії нехристиянського спрямування.
3. Наведіть приклади новітніх релігійних організацій, як сформувався на теренах України, а не були експортовані з-за кордону.
4. Назвіть представників пантеїзму.

III РІВЕНЬ

1. Сформулюйте і прокоментуйте ідеї християнського еволюціонізму Тейяра де Шардена. Чи можливі, на ваш погляд, прояви вільнодумства в межах теології?
2. У чому полягає гуманізм сучасного вільнодумства? Аргументуйте відповідь.
3. Охарактеризуйте основні риси РУН-віри і поясніть, який характер мають РУНвірівські організації — національний чи наднаціональний.
4. Чим ви пояснюєте синтез західної і східної традиції як тенденцію у виникненні і поширенні новітніх релігійних об'єднань. Обґрунтуйте відповідь.

2 ВАРІАНТ

І РІВЕНЬ

1. У ранні періоди історії вільнодумство інколи виявляло себе як послідовний:

- а) фетишизм;
- б) тотемізм;
- в) анімізм;
- г) атеїзм.

2. Хто вперше вжив термін «вільнодумство»:

- а) Ж. Мільє;
- б) А. Коллінз;
- в) Т. Гоббс;
- г) Ф. Вольтер?

3. Що є формою заперечення релігії:

- а) боготворство;
- б) релігійний нігілізм;
- в) релігійний скептицизм;
- г) атеїзм.

4. Хто вважав атеїзм тотожним вірі в Бога і навіть своєрідним утвердженням Бога:

- а) М. Монтень;
- б) М. Бердяєв;
- в) П. Бейль;
- г) Ф. Достоєвський?

5. Засновник РУН-віри це:

- а) Л. Силенко;
- б) Е. Лавей;
- в) ІбнСіна;
- г) Ф. Раулен.

6. Розквіт неотрадиційних культів відбувається:

- а) наприкінці ХІХ ст.;
- б) на початку ХХ ст.;
- в) у другій половині ХХ ст.;
- г) на початку ХХІ ст.

7. Які принципи проповідує неорелігія:

- а) принцип гуманізму;
- б) принцип демократії;
- в) принцип задоволення;
- г) принцип новизни?

8. Які вимоги висуваються до поведінки кришнаїтів:

- а) вегетаріанство;
- б) уникнення позашлюбних стосунків;
- в) громадська активність;
- г) відмова від вживання алкоголю, тютюну та кави.

9. Якою рослиною користувалися друїди у своїх таємних ініціаціях:

- | | |
|-----------|--------------|
| а) омела; | в) меліса; |
| б) м'ята; | г) барвінок. |

10. Де найчастіше здійснювався культ Мітри:

- | | |
|---------------|---------------------|
| а) в печерах; | в) на березі річки; |
| б) в лісі; | г) у полі. |

II РІВЕНЬ

1. Дайте визначення поняття «нові релігії».
2. Назвіть причини виникнення неорелігій.
3. Сформулюйте визначення поняття «секуляризація».
4. Назвіть форми вільнодумства.

III РІВЕНЬ

1. У яких нових релігійних течіях надто розвинутий культ лідера, авторитет власних віросповідних джерел? Обґрунтуйте відповідь.

2. Товариство свідомості Крішни є новітньою релігійною організацією чи, як вважають деякі кришнаїти, давньою формою релігійного вірування, що бере початок в індуїзмі. Аргументуйте відповідь.

3. Охарактеризуйте соціальний склад новітніх релігійних організацій в сучасній Україні.

4. Строкатість релігійної картини в Україні, на ваш погляд, сприяє розвитку релігійної толерантності українського народу чи провокує дестабілізаційні процеси? Дайте приклади.

3 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. Чия проповідь була вільнодумною щодо традиційного брахманізму:

- | | |
|--------------------|------------------|
| а) Будди; | в) Мойсея; |
| б) апостола Павла; | г) Ісуса Христа. |

2. *Методологічний принцип, за допомогою якого обґрунтовується можливість піддавати сумніву істинність релігії в цілому або її окремих положень:*

- а) боготворство; в) релігійний скептицизм;
б) релігійний нігілізм; г) атеїзм.

3. *Форма вільнодумства — ототожнення Бога з природою та її законами, заперечення його як особистості й творця світу:*

- а) атеїзм; в) пантеїзм;
б) боготворство; г) деїзм.

4. *У творчості яких філософів представлений атеїзм екзистенціалістів:*

- а) М. Монтеня; в) Ж. П. Сартра;
б) А. Камю; г) Г. Сковороди?

5. *Засновник Білого братства:*

- а) Л. Хаббарт; в) М. Цвигун;
б) Ю. Кривоногов; г) А. Кашпіровський.

6. *«Церква Уніфікації» преподобного Муна є варіантом напрямку в нетрадиційних релігіях:*

- а) неоязичництва; в) саентологічної течії;
б) неохристиянства; г) синтетичних релігій.

7. *Ідеалами кришнаїзму є:*

- а) любов до Крішні, непорушна віра й тверда надія на нього;
б) любов до людей, милосердя;
в) любов до Батьківщини, служіння суспільним ідеалам.

8. *Ім'я явленого українцям Бога за твердженням Л. Силенка:*

- а) Стибог; б) Перун; в) Дажбог; г) Лель.

9. *На скільки культів поділилася згодом школа гностицизму:*

- а) на дві; в) на п'ять;
б) на три; г) не розділилася взагалі.

10. *Містерії Асар-Хані використовували лабіринти. Що вони символізували:*

- а) блукання душі;
б) шлях пошуку істини;
в) ілюзорний характер нижчого світу;
г) все вище перераховане.

II РІВЕНЬ

1. Дайте визначення поняття «атеїзм».
2. Назвіть етапи розвитку вільнодумства.
3. Дайте визначення поняття «харизматична секта».
4. Назвіть нові релігійні течії сайєнтологічного спрямування.

III РІВЕНЬ

1. Назвіть приклади прояву «войовничого» атеїзму з соціально-політичної практики СРСР. Ваше ставлення до них.
2. Назвіть причинні тенденції поширення нових релігійних течій.
3. Які нові релігії течії і рухи діють в сучасній Україні? Визначте специфіку їх поширення в Україні.
4. Розкрийте сутність причини сучасних секуляризаційних процесів.

4 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. *Форма вільнодумства — спосіб відмежування від релігії, який визнавав Бога першопрчиною світу, але заперечував його керівництво світом:*

- | | |
|------------------|--------------|
| а) атеїзм; | в) пантеїзм; |
| б) боготворство; | г) деїзм. |

2. *У творах яких українських революціонерів-демократів представлені ідеї вільнодумства:*

- | | |
|-----------------|-----------------|
| а) М. Вовчок; | в) І. Франко; |
| б) Т. Шевченко; | г) Л. Українка. |

3. *Мислителі, які розвинули ідеї про походження релігії (причиною релігії є страх, обман, неосвіченість), викривали негативну роль релігії в суспільстві:*

- | | |
|--------------|-------------------|
| а) Епікур; | в) Ф. Аквінський; |
| б) К. Маркс; | г) К. Ясперс. |

4. *Чиї настрої відображає сучасне вільнодумство:*

- а) селян;
- б) маргінальних верств населення;
- в) демократичних верств населення;
- г) емігрантів?

5. *Хто започаткував Рун-віру:*

- а) Е. Лавей; в) Л. Силенко;
б) В Шаян; г) Е. Кроуді.

6. *У якому році в Києві було засноване Біле братство:*

- а) 1990 р.; б) 1987 р.; в) 1930 р.; г) 1993 р.

7. *Де була заснована Церква уніфікації:*

- а) США; в) Франція;
б) Корея; г) Італія.

8. *Релігійно-філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога завдяки безпосереднім контактам з надприродними силами:*

- а) теософія; в) фізика;
б) філософія; г) антропологія.

9. *Що символізував образ Одіна:*

- а) мудрість; в) божественність;
б) святість; г) недоторканість.

10. *Яка тварина обожнювалася друїдами:*

- а) змія; в) кішка;
б) слон; г) лев.

II РІВЕНЬ

1. Дайте визначення поняття «вільнодумство».
2. Назвіть нові релігійні течії синтетичного (еклектичного) характеру.
3. Назвіть основні догмати руху Харе Крішна.
4. У чому полягає специфіка натуралістичної та релігійної форм пантеїзму?

III РІВЕНЬ

1. У чому, на ваш погляд, полягає гуманізм атеїстичних поглядів Л. Фейербаха?
2. Охарактеризуйте принципи марксистського атеїзму. Прокоментуйте наслідки переходу марксистського атеїзму з теоретичної площини в революційно-практичну.
3. Порівняйте ідеї атеїстичного та релігійного екзистенціалізму. Які з них поділяєте ви і чому?

4. Охарактеризуйте догматику і культову практику одного з нехристиянських об'єднань (на ваш вибір).

5 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. *Ідейний та соціально-політичний рух, спрямований проти церкви як соціального інституту на визволення політичного і духовного життя від впливу церкви:*

- | | |
|-------------|---------------------|
| а) атеїзм; | в) антиклерикалізм; |
| б) сіонізм; | г) пантеїзм. |

2. *Мислитель, який у своїх атеїстичних поглядах не тільки критикував релігію, а й викривав її гносеологічні та психологічні корені:*

- | | |
|-------------------|--------------|
| а) П. Фейєрабенд; | в) Т. Кун; |
| б) Л. Фейєрбах; | г) Т. Гоббс. |

3. *У яких країнах останніми роками найбільш активно проявляється вільнодумство:*

- | | |
|------------|-----------|
| а) Італія; | в) Росія; |
| б) Іран; | г) Лівія. |

4. *У поглядах яких мислителів представлені ідеї деїзму:*

- | | |
|--------------|----------------|
| а) Платон; | в) Августин; |
| б) Демокріт; | г) Тертулліан. |

5. *Релігійні рухи, у яких орієнтація на наукові та технічні досягнення поєднується з практикою психоаналізу:*

- | | |
|-------------------|--------------------|
| а) саєнтологічні; | в) демоністичні; |
| б) езотеричні; | г) нехристиянські. |

6. *Внаслідок чого набули поширення:*

- а) секуляризаційні процеси;
- б) місіонерська діяльність;
- в) наукові дослідження;
- г) криза традиційної релігії?

7. *Які з перелічених рис є головними для нетрадиційних релігій:*

- а) міжрелігійний синтез;

- б) живучість;
- в) динамічність розвитку і поширення;
- г) еkleктизм.

8. *Що у перекладі з грецької означає «езотрікос»:*

- а) відкритий;
- б) динамічний;
- в) таємний;
- г) мовчазний.

9. *Що в перекладі означає «сераніс» у містеріях Асар-Хані:*

- а) «сонце в Бику»;
- б) «душа Осіріса»;
- в) «священна Змія»;
- г) все вище перераховане.

10. *Скільки верховних ініціаторів брали участь у містеріях Одіна:*

- а) два;
- б) три;
- в) п'ять;
- г) тринадцять.

II РІВЕНЬ

1. Дайте визначення понять «вільнодумство», «атеїзм», «теологія».
2. Охарактеризуйте співвідношення понять «вільнодумство», «атеїзм», «теологія».
3. Назвіть основні ознаки нових релігій.
4. Зафіксуйте принципи класифікації нових релігій.

III РІВЕНЬ

1. Визначте релігійну мережу сучасної України і нашого регіону зокрема.
2. Назвіть і прокоментуйте риси новітніх харизматичних релігійних сект. Чим загрожує перебування в таких сектах адептам?
3. Т. Роззак до переліку нетрадиційних релігій включив культ природної їжі, препарування попереднього життя під гіпнозом, культ НЛО та прибульців тощо. Чи заслуговують означені явища релігієзнавчого аналізу?
4. Прокоментуйте зміст основних ідей французьких матеріалістів XVIII ст. (Е. Кондільяка, Д. Дуро, Ж. Палетрі, П. Гольбаха, К. Гельвеція) щодо природних релігій. У чому полягала обмеженість їхніх поглядів?

6 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. *Філософ-матеріаліст, який заявив, що віра в богів виникла від страху людини перед силами природи.*

- а) Демокріт;
- в) Протагор;
- б) Ксенофан;
- г) Зенон.

2. *Французький філософ, письменник, який був одним із політичних виразників атеїзму:*

- а) Руссо;
- в) Ксенофан;
- б) Вольтер;
- г) Платон.

3. *Середньовічний філософ, який наполягав на домінуванні розуму над релігійними догматами:*

- а) Тертулліан;
- в) І. Еруугена;
- б) Д. Бруно;
- г) Д. Боккаччо.

4. *Філософський напрям, прибічники якого визнають розум основою пізнання і поведінки людей.*

- а) тотемізм;
- в) демонополізм;
- б) неофрейдизм;
- г) раціоналізм.

5. *Система поглядів, яка визначає цінність людини як особи, її право на свободу, щастя і вияв своїх здібностей:*

- а) атеїзм;
- в) гуманізм;
- б) квазірелігія;
- г) фрейдизм.

6. *Синкретичні й універсальні об'єднання, що поєднують у собі як елементи багатьох існуючих релігій, так і ідеї теософії, окултизму, біоенергетики, уфології тощо:*

- а) іслам;
- в) неорелігія;
- б) іудаїзм;
- г) християнство.

7. *Це одне з найпоширеніших нерелігійних об'єднань, започатковане у середині 60-х років XX ст. у США Бхактивідантом Свами Прабчуладом:*

- а) товариство свідомості Кришни;
- б) громада Шрі Чинмоя;
- в) товариство Шрі Ауробіндо;
- г) «Діти Бога».

8. *Морально-етична основа віровчення «білих братів»:*

- а) Біблія;
- б) закон карми;

- в) Трипі така;
- г) Коран.

II РІВЕНЬ

1. Дайте визначення поняття «деїзм».
2. Чи можна вважати деїзм своєрідною формою компромісу між релігією та природознавством. Аргументуйте відповідь.
3. Назвіть нові релігійні течії неязичницького спрямування.
4. Назвіть представників античного вільнодумства.

III РІВЕНЬ

1. Порівняйте атеїзм марксистський та ніцшеанський. Прокоментуйте наслідок втілення означених ідей в історії ХХ ст.
2. Охарактеризуйте догматику і особливості культової практики однієї із синтетичних релігій («Церква Уніфікації», «Все-світня віра Бахаї», «Велике Біле Братство»). На вибір студента.
3. Прокоментуйте зв'язок вільнодумства з філософією і наукою.
4. Чи існує, на ваш погляд, зв'язок між загостренням глобальних проблем сучасності і поширенням нерелігійних рухів з апокаліптичним баченням світу? Аргументуйте відповідь.

Навчальне видання

А. М. Колодний, В. М. Скиртач, Л. І. Мозговий,
О. Л. Творіна, О. Л. Мозговий, О. Г. Алієва, Д. Е. Муза,
Е. М. Левченко, О. В. Романько, Г. О. Зубань, О. В. Бучма,
Л. В. Абизова, С. В. Полуденко, В. В. Мельник, Г. Д. Омеласенко

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

2-ге видання,
виправлене та доповнене

Навчальний посібник

Керівник вид. проектів — *Б. А. Сладкевич*
Редактор — *Н. П. Манойло*
Дизайн обкладинки — *Б. В. Борисов*

Підп. до друку 07.07.09. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 15,3.
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006